svetozar
ćorovlć

stojan mutikaša

BIBLIOTEKA JUGOSLOVENSKI ROMAN

Uređivački odbor
SALKO NAZEČIĆ
MEŠA SELIMOVIĆ
MURIS IDRIZOVIĆ

Urednik
MURIS IDRIZOVIĆ

SVETOZAR ĆOROVIĆ

STOJAN MUTIKAŠA

»SVJETLOST«
IZDAVAČKO PREDUZEĆE — SARAJEVO
1966.

Nacrt za korice
ŽELJKO MARJANOVIĆ

I DIO

I

Pošto je pop, koji je ujedno vršio dužnost *prosvjetitelja dječijeg*, odnosno učitelja, ostavio školu i otišao da pomuze kravu, iziđoše iz neuređene, blatnjave i izrovane školske avlije dva dječaka. Obojica jednih godina, jednaka rasta, gotovo u jednakim haljinama: u čađavoj, nezakopčanoj, mastilom uprskanoj košulji, u kratkim, izlizanim, suknenim šalvarama, sa poderanim dokoljenicama i još poderanijim opancima, iz kojih im svi prsti provirili i ispadala parčad iskidanih, trulih, vunenih čarapa. Preko ramena i preko košulje spuštali im se crni, izglodani kožni kaiši sve do desne bedre, gdje su o njima visile široke, teške, zakrpljene torbe. Iz torba virila su nekolika prljava lista časlovca i psaltira i tri-četiri pera zelenoga luka. Dječaci su išli jedan pored drugoga mirno, ćuteći. Jedan napunio usta hljebom, pa neprestano žvaće, a pored njega, oborene glave, kao o nečemu razmišljajući, lijeno gazi drugi. Ispod njihovih opanaka, sa žute, krivudave putanje, dimila se prašina i spuštala se i po poderanim im fesovima i po bjelkastoj krajputnoj ljeskovini; dosadne sitne muhe oblijetale oko njih i lijepile im se za znojavo lice; ispod noga im proletila tri-četiri kosa i zamakla u nisko, povaljano i poleglo žito, a nijedan da zastane, ni da što progovori. Lice u obojice bilo je nekako ozbiljno, daleko ozbiljnije nego bi to priličilo njihovim godinama i uzrastu njihovom. Onaj što je, neprestano otežući dugačkom šijom, gušio se hljebom i žvakao, pažljivo, sa nekim poštovanjem, gledao je pokatkad u druga, kao htijući da ga zapita nešto, a zatezao se. Drugi, zamišljen i sjetan, jednako je gledao u opanke, niti je okretao glave na

drugu stranu, makar što su prepelice tako veselo pućpurikale, žito mirisalo i zaposleni kosači podvriskivali...

— A-ah! — odahnu prvi, pošto pojede i zadnji zalogaj i obliza se oko usta. — A-ah! — odahnu opet, pa se udari rukom po čelu, tri muhe umrtvi i baci ih u prašinu. Zatim lagano drpnu druga za rukav i prodrmusa njime.

— Pa ti šjutra? — zapita.

— Šjutra — odgovori ovaj gotovo šapatom.

— Nije to ružno!... Nije ružno, brate! Otić u šeher među gazde pa živjeti s njima i svaki dan jesti pečena mesa... Uh!...

Drug ga pogleda, osmjehnu se malo i sa nekim ponosom diže glavu.

— Šjutra rano — reče. — Kazô mi babo da je šeher daleko, pa da treba uraniti. I kazô mi je da će me tamo ostavit. Ima tamo gazda, puno gazda, pa će me dat da slušam i da se učim... Pa i ja, najpošlje, mogu bit gazda, pa ću imati puno para i kuća i svašta...

Onaj ga premjeri pogledom i zavrti glavom.

— Eh, ne možeš ti bit gazda — odsiječe, sa puno uvjerenja kao da drukčije nikako biti ne može. — Ne možeš...

— Mogu, bogme! — opet će drugi isprsivši se. — Babo kaže da on zna dosta gazda što su kô i ja došli sa sela, pa naučili, pa postali gazde. Pa i ja ću naučit...

Onaj opet zavrti glavom.

— Ja jopet ne vjerujem — dočeka. — Ti si ti, a gazda je gazda... Nije to lahko...

— Pa mi babo kaže da je tamo lijepo — nastavi drugi videći da onaj neće ili ne može da ga razumije. — Kuće velike, pa triput više od naših... I ljudi nijesu kô naši... Drukčije im, kaže, i haljine i pametnije govore. A koza i ovaca nema kô u nas... Nema ni lješnjika, pa da 'vako rastu, a nema ni njiva, ni livada...

— Ako je tako, onda im to ne valja ništa — upade prvi nekako prezrivo. — Ja sam mislio da imaju svega više nego mi... Samo im pečeno meso valja, a naše je sve ljepše...

— Jok! Tamo je ljepše!

— Svêdno, ja ne bi' mogô tamo. Ja, brate, volim ovcama i kozama nego tolikim kućama. Kuća kô kuća, pa svêdno jali velika, jali mala... A ovce, a janjad, a kozlići, pa kad se zaigraju, a ja za njima, pa se motaj po travi i veri se po brdima da vrat skrham. Zar njih ostavit? Pa kad se love prepelice, pa kad se iđe u šumu, kad ložimo vatre i pečemo kukuruze! Zar i to zaboravit?

— Uh!...

Pri spomenu šume, kukuruza, igara ovaj drugi nehotice podvrisnu. I dođe mu žao svega... Preko zlatnih njiva, sa kojih se življe orila pjesma žetelačka, preko širokih livada po kojima se blistale britke kose u rukama kosača, pogleda na obližnju šumu, na ono gusto, zbijeno, staro drveće, što svojim tjemenom podupire zažareno nebo i zlatnu loptu na njemu, pogleda na nekoliko razmaknutih koliba, što se nekako postiđeno zgurile ispod šume, i na čitave čopore nestašne djece koja se igrala ispred njih...

— Hoće li tamo biti sve 'vako, hoće li biti tamo ikakvih igara i zabava? — pomisli, ne odvraćajući pogleda i ne okrećući se. — Hoće li?... Hajde i ti sa mnom! — najposlije šapnu drugu, potegnuvši ga lagano za rukav.

Drug se trže, kao da ga je neko opržio.

— Neću, neću! — dočeka živo, izmičući se na leđa. — Volim ja ovđe! Opet je ovđe meni ljevše! Pa ovđe mi i babo i majka, pa da ih ostavim?!

— Ama okušaj...

— Neću, neću ja ni kušat... Makar i ne jeo pečena mesa, opet neću ovo ostavit.

I, došavši do kuća, prvi poleti u svoju, pa poče poigravati na pragu.

— Neću, neću! — viknu i opet jogunasto vrteći glavom. — Nije to za me!

Drugi ne odgovori. Obori glavu i, vlačeći nogu za nogom, zamišljeno iđaše dalje...

Kuća mu nije bila daleko od drugove i crnela se upravo pod malim, spužastim brdašcem, opkoljena sa jedne strane mladim, ćelavim gajićem, a s druge strane širokom, neravnom avlijom, što je ograđena dugačkom i visokom ogradom ispletenom od sama ljeskova šiblja. Ispred sniskih kućnih vrata ležao je ogroman rundov, opružio glavu po jakim prednjim šapama i kunjao, ne obziruć se na silnu graju nekoliko djece što se zavalila u prašinu pa čeprkaju. Na vratima je stajala jedna omlađa ženska i, držeći prst na ustima, pažljivo slušala šta govore unutra, u kući, sakupljene žene. A u kući bio čitav savjet! Oko širokoga, kamenitoga ognjišta, na kome je puckarala vatra i pekla se kahva, posjedalo osam do deset starijih žena i sve se upustile u krupan razgovor. Tu i strina Mara i tetka Soka i dajinica Anđa i mnoge dalje i bliže strine i rodice, pa sve došle da vijećaju o Stojanovu (mali se tako zvao) odlasku u šeher i da donesu svoj zaključak. Zaključak im, upravo, nije ni trebao, jer rijetko da bi ga ko poslušao, ali vijećanje se nikako nije smjelo izostaviti, pošto je svet običaj da sve srodnike treba obavijestiti o svakome krupnjem događaju u kući i saslušati im savjete. Ko bi malo pažljivije posmatrao čitav ovaj skup, lako je mogao poznati da su sve žene, listom, protivne Stojanovu odlasku. Sve su bile nekako zabrinute, tužne i nevesele, i, mjesto živahno i glasno da govore, sve su više kašljucale ili se utirale jaglukom oko usta.

— Ja ne znam kakav je ovo mahnitluk sad u muškadiju udario — poče dajinica Anđa, češkajući se po nosu i uspijajući gubicama — pa čim dijete odgoje, guraju ga u šeher. Što ću ga rađati kad ću ga gurati od sebe? Jesam li ja njega rodila da me hrani i da mi pomaže u poslu, a ne tuđe majke da služi?

Tetka Soka duboko uzdahnu i, potajno namignuvši na Anđu, pogleda u Stojanovu mater.

— Ama danas svak hoće da mu je sin gospodin i gazda. Misle, ako ga pošlju u šeher, da će odmah postati vladika jali kapetan... Mučno im da budu seljaci kô i mi...

— Nije, sestro, duše mi! Ja ne mislim tako — dočeka Stojanova mati, a oči joj se napuniše suzama. — Moje dijete nije meni teško. Ama otac mu tako hoće, a njegova je najstarija.

— Ako je najstarija, opet nije najpametnija — oštro odgovori Soka. — Nije on pisô jevanđelije, pa da mu je svaka sveta. Njemu je neko napunio glavu da dijete oturi od sebe, i on ga otura. Đe mu je mozak, ako boga znate? Tuđa ruka svrab ne češe, a on u tuđe ruke da dâ svoj evlad! Bože sačuvaj!

Strina Mara, koja je sjedila blizu velike rakijske boce, pijucnu malo rakije, namršti se i odmahnu rukom.

— Bolje vam je da ga vi sami odmah u vodu bacite nego drugi da vam ga baci — odsiječe oporo.

Stojanova mati, ne mogavši se više uzdržati, proplaka.

— Ne govorite više! Nemojte mi noža u srce zabadati! — zajeca i sakri lice u bošču. — Dosta mi je!

— I ti, i ti si kriva! — zadžakaše sve, gotovo u jedan glas, ispotaje namigujući jedna na drugu i kao sveteći se. — Kriva si!

— Kriva, kriva! — dočeka Mara, pijucnuvši opet. — Zar ti nijesi mati i zar ne smiješ zuba obijeliti? Što ti ne zapitaš toga svoga đuvegiju: što on nije rađô dijete kad ga je mislio u svijet davati? Ti si ga rodila, pa ti si preča i da zapovijedaš s njime.

— I grijeh je jedan to — nastavi Anđa, malko umekšanim glasom. — Dijete će u tuđem svijetu zažaliti na oca i majku i zaboraviće na njih kô da mu nijesu roditelji. Danas je taki vakat, pa se sve lahko zaboravlja.

Strina Mara uze bocu u krilo i, milujući je, otpi još dva-tri puta. Stište zatim obje šake i poče se udarati u prsa.

— Sve, sve treba da se ubijemo kad smo 'vake! — viknu promuklo, mrseći još više raščerupanu kosu.

— Mi nemamo ni srca, ni duše, ni obraza, ni ništa. Ni bog nas ne kazni nego nas pušćô, pa radimo što hoćemo. Mački otmite mačiće, pa mnjauče za njima, a mi same bacamo đecu. A kad umrete, ko će vas sahraniti, a? Kad sveti Aranđô (slava mu i milos'!) zovne na oni svijet, ko će vam oči zaklopit? Pa ko će vam na grob doć, ko će zaplakat za vama? Zar ono dvoje crvića, što se još ni prekrstit ne znadu? (Mara ispi još malo rakije i naglas poče plakati). Ubio vas bog, dabogda, i kad ste se rodili taki! Evo, mene boli, boli, a vas ne boli, crn vam obraz sad i vavijek, amin!

Tetka Soka podiže se malo i pogleda po svima.

— Pa nas nijedna ne kabuli da Stojan iđe? — zapita.

— Ne kabulimo!

— E, mi ćemo njega i zaustaviti — odsiječe ona odlučno i diže ruku kao da će udariti koga. — Nek on lijepo šjedi u svom domu, na svome dobru.

— Jakako — dočeka Mara i stisnutom šakom razmahnu oko sebe. — Zaustavićemo ga! Ja njega ne dam. Ja ću odmah caru na daviju ako ga iko dirne. Ja sam mu strina, a nijesam kučka, pa treba i mene slušati.

I ona skoči i čvrsto zagrli Stojana, koji se baš tada ukaza na vratima.

— Evo ga! Evo nam ga! — viknu, pa ga odiže od zemlje i pokaza svima. — Evo našeg klepana.

— Evo ga! — viknuše i ostale.

Pa po redu počeše ga grliti i ljubiti. Predavahu ga jedna drugoj, kao čuturu sa vinom. Svaka htjede da mu progovori ponešto, da mu polaska.

— Vidi kako je smršô, zlato moje! — prošapta tetka Soka, gladeći ga po kosi i ljubeći u oba obraza. — Pogledaj ga samo!

— To je od knjiga! — dočeka mu mati gledajući ga pogledom punim nježnosti, i ponosa nekog. — Da je on čuvô koze, bio bi kô i ostala đeca. Ama on hoće da uči, pa stoga je i smršô i stoga će ić od nas . . .

I otre još jednu suzu, što joj se niz obraz gotovo do usta spustila.

— A je li ti žao, Stojane, što ćeš ići? — zapita dajinica Anđa i poče iz njedara vaditi dugačke peksimete da ga ponudi. — Je li?

— Nije — odvrati Stojan mazeći se.

— Nije ti žao ni babe ni majke?

Stojan ne odgovori.

— Ni brate, ni seke? — nastavi dajinica starajući se živo da ga rasplače i odvrati od puta. — A oni će plakat za tobom . . . Eto, plaču i sada, a potlje će još više . . .

Stojana to darnu. Dok je dajinica govorila, uplašeno je gledao u nju, a kada dovrši, otrže se, poleti materi, i, ne stideći se ni od koga, obgrli je i zavali joj glavu u krilo. Zaplaka.

— Eto, eto! Ni njemu nije drago da iđe! — upade tetka Soka i pobjedonosno uzvi glavom. — Neće on od svoje majke. Tuđa majka, tuđega je srca. Neće ga ni gledati ni milovati.

— Meni ti hodi! — breknu strina Mara ratoborno i raširi ruke. — Meni hodi, pa ko smije neka stisne srce i neka te otme. Ja ću njemu . . .

— A šta ćeš ti? — viknu sa vrata otac Stojanov, koji se iznenada pojavio na pragu i širokim plećima zakrčio ionako uzan prolaz. On sa dvojicom komšija došao, pa, kako je bio visok, pogurio se da prođe kroz vrata i tako poguren ostao čim je čuo Marin govor. Mrko, uvijek sumorno lice njegovo dođe još mračnije, a dugački, raspuhani brkovi njegovi nakostrešiše se, pa sve igraju. Komšije, iza njegovih leđa, nijesu se mogle ni vidjeti i samo su im virile suhe, žućkaste glave, sa kukastim nosovima i mutnim, upalim očima. — Šta ste mi tu rasplakale dijete? — opet breknu još žešće pa uljeze u kuću i ispravi se da je glavom gotovo do panta dodirivao. — Znam ja sve vas i vaše posle. Ne možete s mirom siđeti i razgovarati se.

— Pa šta se dereš toliko? — okosi se strina Mara, iako mekše i blaže nego prije. — Što viče̊š? Nijesam ti kuću raskopala.

Ostale žene začas obrisaše suze i uozbiljiše se. Uozbilji se i mati Stojanova. Samo obgrli glavu nje-

govu i poče mu gladiti kosu po čelu, bojažljivo gledajući u muža, kao da se nadala kakvim novim prijekorima.

On je i ne pogleda. Propusti komšije u kuću, ponudi ih da sjednu i sam dohvati rakijsku bocu, koju nedavno sakriše žene od strine Mare.

— Svak me pita što pušćam dijete od sebe — poče okrećući se komšijama i nudeći ih rakijom. — A čime ću ga hraniti ako nastanu još dvije 'vake godine, a ostane mi ovđe? Sad, fala bogu, imam još nešto svoga, ama će se i ovo pojesti ... Pa hoću li pušćati da mi potlje umre od gladi? Zar svi nijesmo kao živi mrtvaci, i suhi, i mršavi, i gladni; a kako ćeš i bit dobro kad su zli zemani nastali, pa nas nebo ne gleda, a zemlja izdaje. Svak od nas ište, a niko ne daje. Gone nas suše, grâd, vjetrovi i zli ljudi, svak nas goni! ... Zar nije 'vako?

— Tako je! — uzdahnu jedan komšija otpijajući. — Ja, od lani, peti dan ne okušam žitna hljeba, no mi se sva kuća hrani sa kljenovom korom i resom od ljeskovine ...

— Ja! — nastavi otac Stojanov zamišljeno. — A sad mi se pružila zgoda da ga lijepo namjestim ... Kad sam bio 'nomadne u šeheru, viđe me gazda Simo i zapita: »Jeda tamo kakva đeteta da me u kući sluša? Biće mu lijepo« ... A velim mu ja: »Je li ti preša« ... A on veli: »Jes« ... »E«, opet ću ja, »imam ja nešto đečka, a živ je, a okoprčan, valjan kô žeravica. Pa, ako je bogu volja i tebi po tabijatu, da ga primiš« ... I on se zamisli i odmahnu rukom. »Dovedi ga!« reče. Eto, tako se riješih da ga dam.

— Sve je to lijepo — opet će onaj komšija — i sve valja, ama mučno je rastat se sa đetetom.

Na tu primjedbu žene, iza njihovih leđa, počeše se sašaptavati i vrtiti glavama. Sve mimikom odobravahu, izuzevši mater Stojanovu, koja se skamenila, pa niti se miče niti govori.

— Ako se i rastajem s njime, ne šaljem ga u grob ... Viđeću ga češće — odsiječe domaćin. — I ovo je za njegovu sreću.

Pa dohvati iza grede svoj čibuk, napuni lulu duhanom i, golom rukom, sa ognjišta, metnu komadić žerave svrh njega da pripali. Povuče dim u se i vrati ga kroz nos.

— Moj će Stojan pušit nekada na fini čibuk — reče. — Ako pljune u dlane, pa prifati za posô i nauči se, može postati bogat kô niko. Može i meni pod staros' valjati, da ne radim i ne mučim se kô crv.

— Može, ako hoće — dočeka komšija, komešajući ramenima. — Ama se bojim da ga tamo ne obatale oni huncuti. Ima tamo huncuta, pa nit hoće da znaju za boga, ni za crkvu, ni za oca, ni za mater. Ima ih, pa ne znaju molitve očitati da im oči iskopaš...

Otac Stojanov opet pusti dim kroz nos, a prevuče rukom preko brkova.

— Pravo veliš! — reče. — Treba Stojan da se moli bogu vazda, da ne zaboravi. Zna dobro molitve, kô đakon kakav, pa neka se moli. Ko se bogu ne moli, neće mu ni pomoć...

Pa dohvati Stojana čibukom po glavi.

— Ustani, sine, i očati *Očenaš.*

Stojan porumeni, zatrepta očima, ustade. Stidljivo, i kao snebivajući se, skrsti ruke, stade više ognjišta, i dva-tri puta otegnu vratom, da proguta pljuvačku.

— *Oče naš*... poče čitati tiho, sitnim glasom, upola pjevajući i nekako kroz nos, te je u onoj tišini mnogo sličilo zujanju 'čelinjem. Tetka Soka i dajinica Anđa prekrstiše se, strina Mara poče metanisati, a ostale žene i komšije upiljili očima u dijete, pa slušaju sa pobožnom pažnjom, kao u crkvi kad se apostol čita.

— Pravo! — odobri mu otac, potpuno zadovoljan, pružajući mu ruku da je poljubi. — To čitaj jutrom i večerom, pa će ti biti dobro. Ne slušaj one huncute i bježi od njih kô đavo od krsta.

Međutim se pojavi na vratima i stari, pogureni, seoski pop, oznojen i zadihan, i, raščešljavajući prstima dugačku, sijedu bradu, dubokim glasom nazva jedno dugačko »dobar veče«. Crven u licu, kao vaskr-

šnje jaje, podbuhô, sa otečenim očnim kapcima i nosom poput modre šljive, pogleda on po čeljadima i, opazivši žene, pruži im obje ruke da izljube.

— Evo i ja došô — reče sjedajući u vrh, a prekrstivši noge po turski. — Došô da još jednom vidim svog đakelju . . . Znate li da mi je vazda bio drag kô sin? Valjan je i poslušan, da ga bog poživi na mnogaja ljeta, na vašu rados' i utješenije. I dobro je učio i lijepo pomagô popadiji sadit luk, čistit grah i prati sude. Moja đeca naučila na njeg', pa mu trče kô meni . . . A kako i ne bi kad ih je on nosio koliko i mati, igrô se s njima i đavole lovio.

Pri spomenu đavola Stojan se osmjehnu i sakri se tetki Soki iza leđa. A pop dohvati rakiju i iskapi dvije čaše uzastopce.

— Dobra ova rakija — reče okrenuvši se domaćinu. — Lijepa! Car bi je pio!

Domaćinu se uzdiže desni brk, kao i obično kad hoće da se osmjehne, i klimnu glavom u povlad. — A ti si nikakav čo'jek! — dočeka pop mršteći se. — Nikad mi nijesi poslô ni jedno burence, ni desetak oka, ni barem dvije čuture. Nikad da rečeš: »Vala nije ono skot nego moj pop, svjaščenik, sluga božiji, koji se moli bogu za lupeštine svega sela, pa treba da i njega napojim!« . . . Jok! . . . Svi vi mislite da sam ja živina, pa što je bolje, to sakrivate, a što je gore, šaljete meni.

Onaj komšija uzdahnu.

— Kamo sreće da možemo više davati! — promuca. — Ama sirotinja smo, popo . . .

— Eh, sirotinja sam i ja! — odsiječe popo i prestrijeli ga pogledom. — Vi živite od svojih zemalja, od krava i volova, a ja živim od vas. Vi ste moje krave i volovi. Pa kako, nikakvi ljudi, da živim kad mi ništa ne dajete! Grešnici ste vi svi i svi ćete u pakô . . .

Niko mu ne odgovori. Svi kao da osjećahu da ima nešto i pravo, pa oborili glave; odbijaju se sve gušći i gušći dimovi. Domaćin, zar da zabašuri zabunu, poče gurkati u vatru, te plamen kao da se probudi i poče skakati u visinu i nadigravati se sa svo-

jim odsjevom na čađavome zidu, obasjavajući i rumeno lice popovo i sićušne, žute glave obojice komšija . . .

— Amoder, magarče! — zovnu pop Stojana, tek da prekine nesnosno ćutanje, i pruži ruku prema njemu. — Amo! —

Stojan, ustežući se, i kao preko volje, pođe i stade pred njega.

— Ti ćeš svakako bit pametniji i od ćaće i od ovih ovđe (i pop pokaza rukom na komšije), jer sam te ja naučio pameti. I velim ti: gledaj, pa da mi ne zacrniš obraza tamo, među' tuđijem ljudima. Nemoj da reknu: »Učio ga je niko i ničiji sin«, nego nek svak kaže: »Halal mu vjera ko te tak'oga istesa!« . . . Jesi li čuo?

Stojan klimnu glavom u znak da je čuo.

— I dobro oči otvori, pa ne ukradi i ne slaži! — nastavi pop i potegnu ga malko za uho. — Znaš li kad si u mene ukrô smokava kako sam te izbio? . . . Uvukô mi se u sobu, pa ukrô punu kapu suhih smokava. Pa nije da si sebi nego si i drugoj đeci dijelio, kô da je Alajbegova slama. I neka znaš, to ne smiješ tamo raditi! Čuješ li?

Stojan opet klimnu glavom.

— I što ti stariji narede, to slušaj! Ama slušaj 'nako kô što si slušô mene, a ne kô što si slušô popadiju. Što sam ti ja naredio, učinio si, a što ti je popadija naredila, to nijesi, kô da ja nijesam popadijin suprug, i kô da popadija nije moja supruga, pa kô da nju ne treba slušati. Stoga ti velim: i gazdu i gazdaricu jednako slušaj . . .

Stojan i po treći put klimnu glavom pa se saže da poljubi popa u ruku.

— Živ bio i sretan! — blagoslovi pop i otpusti ga. — Sad daj gusle! — viknu domaćinu iskapivši i ono rakije što je ostalo u boci.

— Prekinula se struna — odgovori domaćin nekako postiđeno. — Nema je . . .

— Prekinula vam se i pamet! Ništa vam nije kô u drugog svijeta! — otkresa pop.

Pa ustade i okrenu se Stojanu.

— Zapamti sve što sam ti rekô! — uzviknu jače, ne gledajući na druge. — Ako ti čujem rđav glas, ne javljaj mi se na oči, e će biti bruke!

I iziđe iz kuće.

Kroz po sahata, nakon njegova odlaska, spustio se san na oči svima, čak i Stojanovoj materi.

Ujutru, prije zore, diže se domaćin i otegnutim, glasnim zijevanjem i gromkim kašljanjem razbudi svu čeljad. Mati Stojanova, onako kako je ustala, neobučena i raščešljana, razgrnu pepeo na ognjištu, naloži vatru i pristavi kahveni šerbetnjak. Domaćin, jednako se protežući i zijevajući, u onako lakim haljinama, izađe pred kuću da se umije i bogu pomoli. Stojan izađe za njim da mu polije. Svjež, mirisan i prohladan vjetar dočeka ga na kućnim vratima i pomilova po licu; bose noge okvasiše mu se od rosne trave. Iz daljine odjeknu klepet zvonceta sa ovna zvonara i jasan poklič nekakva čobančeta. Stojan uzdahnu i pogleda oko sebe na sve strane. Iznad mrke, rijetke borove šumice, što se uzdigla na tjemenu visoke, gole i pećinaste planine, počelo nebo da se svijetli i prelijeva u jorgovan boju. S druge strane, poput tanke paučine, pojavila se providna magla i spuštala se niz brdo, gotovo do samoga onoga mjesta odakle, niz strme litice, sa silnom hukom skače brzi potok u provalije, pjenušeći se i drobeći biserje po obližnjim dubovima i bukvama.

Stojan se poče domišljati: koliko se puta verao tuda plašeći divlje golubove i tražeći im gnijezda . . .

— Nemoj blehnuti nego polijevaj! — okosi se otac na njega gurnuvši ga laktom. — Što se okrećeš? Zar nijesi nikad viđô kakvo je brdo? . . .

Stojan ne odgovori. Postiđen, kao da je nešto ružno učinio, prihvati za ibrik i poče pažljivije polijevati.

A komšije i opet dođoše, sa svom ženskadijom. Neki dođoše čak i sa djecom. Za ostalima došao i Miloš, onaj isti mališa što je juče sa Stojanom zajedno

iz škole izišao... Stojan lagano pristupi njemu i, u jednome kutu, zagrli ga. Počeše se sašaptavati.

— Dođi ti za mnom! — molio je Stojan.

— Jok, brate, jok!... Kazô sam juče da je ljevše selo...

Domaćin, ne osvrćući se na njih, poče nuditi goste kahvom i rakijom. Strina Mara, koja bijaše nešto natmurena i mrgodna, ne htjede rakije ni pogledati, te je samo kahve ispijala. Danas je ćutala i pustila komšije da govore, jer su oni i bili nešto razgovorniji. Rastaviše Stojana od Miloša, uzeše ga među se. Svaki nađe za nužno da ga od svoje strane nešto posavjetuje, da mu rekne koju *pametnu* riječ. Počeše ga i darivati. Jedan mu dade kolač, drugi nekakvu paru, i svaki ga poljubi u čelo i blagoslovi uzgred...

— E, da se iđe! — i najpošlje reče domaćin, ispravljajući se i ogrćući dugačkom strukom. — Bolje sad nego kad pripeče božija zvijezda.

— Zar? — promuca mati Stojanova nekako poplašeno, a glas joj se utanjio. Pa pristupi sinu i poče ga ljubiti. Obgrli ga i suzama mu orosi i kosu i obraze. Zatim ga još jače stište u naručje, kao da ne može živa da se rastavi od njega.

— Dosta je više — breknu domaćin i otrže joj ga. — Treba ići!

Svi se razmakoše i načiniše im put.

— Zbogom!

— Zbogom! Sretan put!

Stojan, pokunjen, pođe uz oca mirno sve do Krivoga brijega.

Tu stade i okrenu se da još jednom vidi mater i Miloša. I tada, iznenadno, odgurnu očevu ruku, poleti na kraj putanje i, spustivši se na kamen, glasno proplaka...

II

Negdje usred varoši M....., upravo kod glavne raskrsnice, opkoljena sa dvije strane velikim, novim kućama, sa gizdavim, širokim ćoškovima, stisnula se starinska, mala, tijesna magazica, sa uskim, na ćemer izrađenim vratima, kroz koja lako, ne sagnuvši se, mogu proći samo oni ljudi što im je bog dosudio da se u visinu ne razrastu mnogo više od jednoga metra. Oko kamenitih vratnih direka visilo je najmanje triestak manjih i većih raznobojenih jagluka, čarapa, košulja, gaća, ulara, silaha, opanaka, džamadana, i svakovrsnih kosa i raonika, a nad vratima visila su tri-četiri fesa, nanizana na kanafu, i dvije plehane lampe, odavna zarđale. U magazu se jedva moglo ući od silnih, manjih i većih, vreća, što su bile prepunjene pirinčom, kahvom, šećerom, ječmom, biberom, tamjanom, i od mnogih sandučića, iz kojijeh je provirivalo do deset sorta svakakvih jeksera, čivija i konjskih potkovica. Iza sanduka crnjeli su se stari, niski rafovi, prepuni botana i razne mehke robe. Tek u jednoj ćoši, ispod rafova, bilo je nešto više prazna mjesta i tu je, kraj oveće drvene čekmedže, prostrta široka šilta, na kojoj je, prekrštenih noga, sjedio jedan sićušan, sredoviječan čovjek, rumenkast, sitne jajaste glave, sa vanredno kukastim nosem, ispod koga su se žutjeli čađavi, postriženi brkovi, i sa širokim ustima, čija donja gubica malo da nije do nosa dohvatala. Taj čovjek, koga su svi u varoši zvali gazda Simo, obučen je bio dosta prosto: u staroj anteriji i zakrpljenim čakširama, izlizanim i zamašćenim na nekoliko mjesta, te su, naročito ispod pasa, izgledale kao kalajisane. Čarapa nije nosio, nego plitke, otvorene kundure, koje je uvijek svlačio

kad je htio prekrstiti noge na šilti, a na glavi mu se crnio nikad nekalupljeni fes, sa malom, mrkom kitom, sličnom mišijem repu.

Gazda Simo upravo je vadio svoje žućkaste brojanice — dar jednoga *jerusalimskog* kaluđera, koji je nedavno kupio milostinju za *Nemanjića* manastire — i počeo zveckati njima, kad se na vratima pojavi otac Stojanov, vodeći za ruku sina, koji se jednako ustezao i zastajkivao, blenući unaokolo po ulicama.

— Dobro jutro! — nazva on, preklonivši se na vratima i iz sve snage gurnu maloga u magazu, da umalo nije posrnuo i glavom udario u krilo gazda-Simino. — Dobro jutro, gazda!...

Gazda Simo prihvati maloga, uspravi ga i pruži mu ruku da poljubi.

— A je li ovo tvoj? — zapita, a u glasu mu nešto šišti, kao u pokvarena piska.

— Božiji i moj — odgovori otac Stojanov, sniženim i mekim glasom, daleko drukčijim negoli je kod kuće govorio. — I ja sam ga dovô, kô što smo govorili, bogu i tebi na amanet. Evo ga viđi dobro, pa ako ti se svidi, primi ga i nauči kô što te bog uči. Udri i pokaraj i što ti drago. Moje kosti, a tvoje meso. Nemoj mi ga žalit, samo ga nauči!

Gazda Simo tresnu brojanicama i zažmiri malko, dobro promatrajući maloga. Zatim se pomače sa šilte, uvuče noge u kundure i polako, kao po jajima gazeći, izađe pred magazu.

— Ti hajde za mnom! — zovnu Stojana.

Stojan, blesasto gledajući u oca i vlačeći nogu za nogom, izađe.

— Hajde malo pođi da te vidim! — zapovjedi gazda.

— Đe?

— Ne pitaj đe, nego hajde kad gazda veli! — breknu otac i prestrijeli ga pogledom.

Stojan zanijemi. Preplašeno ih pogleda obojicu i, gotovo bježeći, izađe iz magaze.

— Brže iđe, biće dobar! — kliknu gazda, gledajući za njim i gladeći brkove. — Ja, vidiš, ne uzimam nikakva momka što ga dobro ne oprovam. A u hodu je dobar! Prva prova valja!

Kad se Stojan vrati, gazda ga uze za ruku i uvede u magazu.

— Sad jedi! Da vidim kako jedeš! — reče, izvadivši iza čekmedže polovicu somuna, te mu je pruži.

Stojan, opazivši somun, poskoči i gotovo ote ga gazdi iz ruka. Velike zalogaje poče trpati u usta i nesažvakane gutati, kao da od tri dana ništa okusio nije.

— I ovđe valja — opet će gazda. — Brže i jede. A koje momče brže ne jede, ne valja. Još ako samo bude čistih ruka, biće dobar.

— Duše mi, gazda, toga se ne boj! — upade otac Stojanov i isprsi se. — Tu je kô zlato. I evo ti kažem, a nije da se falim, kad bih čuo za kakvu bruku od njega, da ti je i jednu paru zakinuo, ja bih ga ev' ovom rukom ubio. I usahla mi dabogda ako ga ne bih zaklô kô janje.

— Ne govori u silu boga, ne griješi duše! — dočeka gazda Simo zvekećući brojanicama i ponovo sjedajući. — Kako zaklati, brate! Biće on dobar i ja ću ga uzet... Biće to čo'jek, pravi čo'jek... A ako bude rđav, ja mu nijesam kriv što će ga đavo ponijeti!

Gazda Simo pomilova Stojana po obrazu i, uzgred, povuče ga za uho, biva, da se zna da mu je on sada umjesto oca i da on s njime smije sve što hoće. Stojan stište oči, izvi vratom i, uhvativši se za uho, umalo ne zaplaka.

— Povuci, povuci dobro! — podviknu mu otac, nekako ponosito, veseleći se što Stojan nije ni jauknuo. — Ne boli njega. Kad gođ ne posluša, a ti povuci, pa makar ga otkinuo.

Stojan se pokunji i stade u kraj. Prisloni se leđima uz rafove, pa zamišljeno gledaše u zemlju, ne osvrćući se na razgovor oca i gazda-Sime, koji počeli i kahvu ispijati i tužiti se na zla vremena. Toga ča-

sa on je zavidio Milošu, koji je sad sigurno pošao za ovcama u šumu, pa se igra s čobančadima i razgrađuje 'tičija gnijezda . . .

— Eh, vrijeme je da ja polazim! — trže ga nakon duže počivke iz misli glas oca, koji već ogrnuo struku i spremio se da ide. — A ti kô što sam ti kazô i kô što sam znaš. Ako ne poslušaš što, gazda će meni poručit, pa eto me da ti kosti izlomim.

I pristupi mu bliže pruživši svoju žuljavu, tvrdu ruku da je poljubi. Stojan je stište što je mogao jače i, gušeći se od plača, poče ljubiti. Sad je znao da već nema nikoga svoga ovdje i da će ostati sam, u tuđemu mjestu, u tuđoj kući. Navodniše mu se oči i u oca. Čovjeku lijepo zamigaše brkovi, a nos mu poče malko poigravati.

— Pazi šta sam ti rekô — odsiječe, savlađujući se, i jednim krokom stvori se izvan magaze.

Gazda Simo opet izvuče noge iz kundura, prekrsti ih, opet sjede na šiltu i, ne obziruć se na Stojana, gledaše na čaršiju. Stojan je opet pribio se u maloprašnji kraj i sa nekim strahom gledao u lice gazdino, kao da je htio prebrojati sve one sitne, modrikaste žilice na obrazu mu, koje se granale na sve strane i dopirale gotovo do ušiju. Jednako mu se činilo da to lice nije kao lice drugih ljudi i da sav gazda Simo nije običan čovjek, nego nekakav moćniji, jači. Sjeti se kako je otac mehko razgovarao. I on se čisto prepade kad oko podne taj isti, moćni gazda Simo okrenu mu se i pogleda ga.

— A jesi li gladan? — zapita.

Stojan slegnu ramenima.

— Pa 'ajde da ručamo. 'Ajde i da te čeljad vide i da presvučeš te haljine.

Pođoše.

Čitavim putem Stojan je gledao preda se. Činilo mu se da sada čitav svijet znade kako je on sluga gazda-Simin, i kao da ga svak gleda. Radi toga obuze ga stid i osjećaše kako mu obrazi gore. I čisto mu dođe želja da se okrene, pa da potrči kao jelen i pobjegne za ocem opet u svoje selo.

Srećom, kuća gazdina nije bila daleko, te brže dođoše. Nasred tijesne, sitno kaldrmisane i cvijećem okićene avlije, dočeka ih jedna žena, gojazna, prilično mlada i ljepuškasta. Rukave zagrnula do lakata i obnažila bijele, debele mišice, sa rupicama na laktima; košulju na prsima razdrljila, pa joj se krupne dojke tresu i gotovo da ispa'nu; opasala se, preko starih šarenih dimija, masnom boščom, a povezala se po glavi još masnijom maramom. Lice joj bilo crveno — znoj joj je curio niz oble obraze — a vodne oči čudno se užagrile i pogled im je nemirno prelijetao sa predmeta na predmet.

— Gazdinicu u ruku, magare seljačko! — odsiječe gazda gurnuvši Stojana prema njoj, pa joj i sam pristupi i pomilova je po onoj golini na prsima. — Eto, Anđo, dovedoh ti momče. Tražim ga odavno, pa eto ga...

Gazdinica otr ruku o bošču, pošto je Stojan poljubi, malo se izmaknu i premjeri ga pogledom.

— Hm! — progunđa uzvivši dva-tri puta obrvama. — Hm...

I okrenu se i pođe u sobu. Gazda i Stojan pođoše za njom.

Soba je bila mala, a zgodna kao kutijica. Na čistim obijeljenim zidovima, koji su još bili vlažni i mirisali na kreč, obješeno o prostim jekserima, visilo je nekakvih haljina, peškira, čaršafa, a na istočnom zidu, u starom, orahovom *ikonosu*, zlatila se bogata ikona, pred kojom je uvijek gorilo srebrno kandilo. Ikona je bila okićena svelim ruzmarinom i bosiokom, a iznad nje, ispod tavaničnih greda, žutjelo se nekoliko svelih dunja, koje su čitavu sobu ispunjavale prijatnim mirisom. Ispod ikone crvenio se obojadisani, mali demirli-prozor, obrastao gustom lozom, koja ga gotovo svega zaklonila. Po sobi je bio prostrt star, izblijedio ćilim, opkoljen čitavim nizom jastuka ispod zida, a po ćoškovima opkoljen širokim šiltama. Nasred sobe stajala je velika, okrugla sinija, okićena sahanima i činijama, iznad kojih je lebdio tanak, providan dim, što se dizao iz čorbe i iz pilava.

— Ti stoj dok mi ručamo! — reče gazda Stojanu sjedajući sa gazdinicom za siniju. — Ako nam što treba, da nas poslušaš... Što ostane iza nas, eto ti pa jedi!

Stojan, prekrštenih ruka, stade kod vrata i ukočenim, tupim pogledom gledaše ih oboje kako jedu i slušaše im razgovor. Gazda se tužio na slabi pazar današnji, pričajući uzgred kako je otac doveo Stojana a gazdinica je pričala kako se poinadila sa komšinicom Simanom što joj je »samo iz pasjaluka« prebila pijevcu nogu.

— Sad treba da ti kažem šta ćeš ovđe raditi — poče gazda, pošto je ručao i dobro isprao usta. — Ujutru imaš rano ustati, naložiti vatru, pristaviti kahveni šerbetnjak, očistiti kundure, omesti avliju i donijeti vode. Potom ćeš u magazu, pa pomesti i urediti dok ja dođem. Na podne ćeš doć ovđe, pa ćeš opet donijet vode, oprati sude, uveče obići svu kuću da se nije đegođ lopov sakrio, i tad legnuti. Jesi li čuo?

— Čuo sam — prošapta Stojan poluglasno.

— Sve to da radiš pošteno i uredno, i gazdinicu da slušaš bolje nego mene. Ona se ne smije potužiti na te. Ako se potuži, ili te ufatim da ne uradiš kô što valja, teško tebi! Jesi li čuo?

— Čuo sam.

Gazda mahnu rukom.

— Sad hajde pa jedi i preobuci se. Anđa će ti dati haljine.

Pošto je pojeo ono ostataka od jela, gazdinica se diže i pođe pred njim. Izišđoše u predsoblje, pa uza stepenice na tavan. Gazdinica otvori nekakav star, drveni sanduk, prepun rublja, izvadi košulju, gaće, šalvare sa četiri zakrpe, tozluke i anteriju. Sve su to nosile prve tri sluge, pa kad su htjeli dignuti, gazda Simo, po običaju, skinuo im odijelo što im ga je prije pokrojio.

— Eto! — odsiječe kratko, baci odijelo pred njega, opet zastade i dobro ga premjeri. — Obuci se.

Stojan se ne pomače.

— Koliko ti je godina? — zapita ona mekše, uštinuvši ga za obraz. — Koliko? . . .

— Petnajes' — odgovori Stojan postiđeno.

Gazdinica ga opet uštinu i pomilova po glavi, pa, ostavivši ga da se presvlači, siđe gazda-Simi.

Stojan pogleda u novo odijelo, pogleda u svoje staro i poče se svlačiti. Bilo mu ipak drago što će skinuti seljačko, a obući varoško, u kome će sigurno izgledati i pametniji i krupnji. Naročito mu se dopadale na ovome odijelu tri sjajne, nejednake puce, koje izgledahu kao zlatne, a draga mu i anterija, sašivena od nekakve granali-plave basme. On sve začas obuče i, obučen, zadovoljno pogleda niza se. Zatim stade prema jednome ogledalcetu i, raširivši ruke oko sebe, okretaše se pred njim.

— Stojane! — zovnu ga gazdinica baš kad se najviše okretao.

On sleti niza stepenice i stade preda nju, ukočivši se.

— Hajde u magazu! I gazda je otišô — reče mu ona.

On posluša. Uputi se magazi. Sad je već išao malo drukčije. Ruke je nosio naširoko da mu se bolje vidi anterija, čak i ispod pazuha, i jednako gledao u puce na prsima, kao da bi time pažnju svega svijeta da obrati na se. Zbog toga se sudario sa jednim šegrčetom i ono mu opalilo šamar, i spotaknuo se preko nekakva kamena, te umalo nije pregrizao jezik.

Toga dana ostao je s gazdom u magazi sve do mrklog mraka.

Uveče, pošto je svršio sve poslove i večerao, ode da spava.

Svuče haljine sa sebe i leže na nekakvo razguljeno i poderano ćebe, što mu ga gazdinica dala, pa, zaturivši ruke pod glavu, zamišljeno gledaše u mrak. Nešto mu neobično da spava sam. Drugih večeri spavali su oko njega otac i mati, brat i sestra. I sjeti ih se svih. Kao da ih lijepo gleda kako sjede oko ognjišta, okupljeni, pogureni, a pred njima puckara vatra,

plamen se povija i liže veliki kotao, u kome se kuha večera. I kao otac uzeo mašice, pa gurka u vatru i priča nešto, a mati metnula lakte na koljena, poduprla glavu šakama, pa tako sluša. I Stojanu se dade nažao. Suze mu se otrgoše iz očiju, zagnjuri glavu pod ćebe i prigušeno jecaše . . . Ujedanput mu sinu u glavu da bi mogao pobjeći i sastati se s njima. Lijepo sad da ustane, da odleti i svijeh ih izgrli i izljubi . . .

— A babo? — zapita sam sebe i brže pusti haljine koje je već prihvatio. — Šta bi on? . . .

Opet leže, opet sklopi oči, i sjeti se Miloša. Kao da negdje ide s njim, pa se razgovaraju, a pop došao i ruži ih obojicu, kazneći ih time što, mjesto učenja, moraju čitav dan popadiji cijepati drva i vodu nositi. Zatim, kao Miloš pošao u šumu, pa zove i njega da čuvaju ovce i da se igraju. I kao da ga iz te igre trže gazda Simo. Povuče ga za uho i veli: »Gazdinicu u ruku, magare seljačko!« A gazdinica stala, pa ga gleda, smješka se na nj i, pružajući mu haljine, štipka ga za obraz i pita koliko mu je godina.

Ponoć se bila približila.

III

— Pa kako ti se sviđa u našeme mjestu? — pitala je gazdinica Anđa Stojana nekoliko nedjelja iza dolaska mu, baš kad je pošao na mesarnicu da kupi mesa, češkajući ga mekim prstima ispod brade, po podvoljku, i blago se osmjehujući.

— Sviđa — odgovori Stojan malo slobodnije, uzvijajući glavom kao mačak kad ga glade. — Lijepo je vôđe.

— Ne misliš više na selo, a?

— Vala, da mi je moju vamiliju preprtljat amo, pa da ga se nikad ne zaželim.

Istinu je i kazao. Zadnjih dana mislio je još samo o svojima, o ukućanima, a počeo zaboravljati i strine i dajinice, i drugove, i igre, i sve. Sviđalo mu se više u varoši, gdje je sve živo, sve bogato, sve nekako veselo, drukčije nego tamo među sirotinjom, među robljem onim, sumornim i jadnim, koje kao da je samo zato i stvoreno da ga može svak gaziti i kinjiti. Naročito mu se sviđala glavom gazdinica Anđa. Ona ga uvijek nekako milostivo gledala, štipkala ga za obraz i škakljila ispod pazuha. Pa ga i hranila dobro. Jeo je kod nje nekakvih jela o kojima je kod kuće samo u pričama slušao; ta jela najviše su i učinila da je zaboravljao na selo.

Ostavivši gazdinicu u avliji, uze on veliku, kožom opšivenu pletaru na ruku i pođe mesarnici. Čaršijom je sad išao slobodnije, usuđujući se čak i da zvižduće pomalo, ili da zastane pred bogatim dućanima *stambolskih* trgovaca i pred ekmečinicama. Volio je, uzgred, i udariti zvekirom na gazdinskim vratima, pa kašnje bježati, ili na čijim, nanovo oboje-

nim kanatima, komadićem krede krupno zapisati početna slova svoga imena.

— A viđi Stojana! — iznenada mu, iza leđa, zaciča nečiji glas i nečija ruka kucnu ga po ramenu, upravo pred magazom gazda-Stevana Vrgorčića.

Stojan se okrenu i pljesnu rukama:

— Boško!

Pred njim je stajao dežmekast, zdepan dječko, sa velikom glavom, koja došla nekako na kvadrat, sa širokim, ulupljenim čelom, ispod koga su žmirile sitne, pirgaste oči, uske i rastegnute kao u Kineza. Dječko se kezio prema njemu, te mu se jasno vidjeli crni, sigavi, od pušenja čađavi zubi, i kao neka jamica na donjoj gubici. Bio je to Boško, sin poznatog bačvara Pante Benetala, iz Stojanova sela, koji je još prije godinu dana sišao u varoš.

— A oklen ti ovđe? — zapita on Stojana i opet ga kucnu po ramenu.

— Došô u službu.

— A je li sve zdravo u selu? Kako mi je otac?

— Zdravo je.

— A jeste li se još koji put pobili sa čobanima iz Borčića i je li Jovo Kršikapa još najjači?

— Jes'.

Obojica pođoše. Stojan je išao brže, u lakim opancima, koje mu još jedine ostale od seljačkog donosa, a Boško je teturao, jedva odižući noge, jer je bio obuven u ogromne, drpave kundure, mnogo veće od noga mu — što ih nekada gazda nosio — pa su mu priklepćavale uz pete i smetale pri hodu.

— Ja se, pobratime, zaželio sela i jedva čekam da ga malo vidim — govorio je hodeći. — Ovđe je sve drukčije nego tamo. I ti treba dobro oči da otvoriš kako ćeš ovđe živjeti.

Zatim sjede nasred teste, svuče kundure i istrese pijesak što mu se kroz silne rupe nasuo u njih i, prihvativši Stojana za peš od anterije, kao stariji i iskusniji, važno zatrese glavom.

— Ovđe je sve drukčije — ponovi dižući se sa zemlje. — Ovđe kad si sa starijim i jačim, a ti šuti,

pa ako te i udari, šuti. A kad si sa nejačim, udri! Što i' više oboriš, tebi je bolje i bolje ćeš se progurat' ... Ja tako radim i na mesarnici. Ja samo razmaknem laktima, pa mi svi nejači bježe s puta; a ako dođem do jačega, onda ja njemu bježim s puta ...

Na mesarnici zatekoše silu svijeta. Okupilo se i sluga i sluškinja, kalfa, šegrta, gazda, čak aga i begova! Sve se to gura i tjeska oko pola pijanih, okrvavljenih kasapa, koji, sa mrgodnim i ljutitim licem, stali pred dućane pa, psujući i grdeći mušterije, bez razlike pola i položaja, sijeku i mjere meso. Dreka, graja, psovka! Šegrti, oni što nose kape nakrivo u znak junaštva, u poderanim haljinama, čupavi i bosonozi, udaraju se nogama i laktovima, sve dok im ne pukne šamar iza ušiju od koga kalfe, koji se gura da je bliže ljepuškastim sluškinjama. A ljepuškaste sluškinje gicaju se, podvriskuju, proklinju i protestuju zbog zadirkivanja ili škakljenja — jer tu se ne zna gđe ko koga dohvati, ni kud dohvati — a očepljena psetenja, što im se motaju oko noga, ciju̇u i zavijaju, pa na tri noge bježe uz čaršiju i ne zaustavljaju se sve do kuće.

— Ih, puno ih je! — progunđa Boško mrgodeći se. — Pametnije će bit da malo pričekamo.

Pa se povuče i zastade pod jednim otrcanim i prašnjavim dudom, gdje su stajala još nekolika odraslija dječka, mršavi, suhonjavi, u vrlo čudnom odijelu. Svi su nosili stare, iznošene haljine svojih gazda, koje niko prekrajao nije, pa ako je gazda deblji a sluga mršaviji, haljine su visile o ovome kao o suhu drvetu; a ako je gazda malen, a sluga veći, haljine su, opet, zategle, kao na pehlivanu. Naravno, sve su haljine bile okićene zakrpama, i to nejednakim, a fesovi su bili masni i nekako kalajli. Boško se pozdravi sa dvojicom i upita se za zdravlje.

— A ovo mi je seljanin, emšerija — reče pokazujući im Stojana. — I ovo će bit' dobar jaran. Kršan đečko, zgodan za jarana!

Oni pogledaše Stojana gotovo prezrivo, sa neke visine, pa se opet okrenuše Bošku. Upustiše se u

razgovor s njime. Jedan, tanak kao trstika, sa glavom kao u jegulje, u neobično dugačkim čakširama, čiji tur dopire do tala, izvadi iz dubokog džepa ulupljenu duhansku kutiju i, otvorivši je, uze među prstima žuta kao dukat duhana i pokaza ga.

— Oklen to? — zapita drugi, krivošijasti brkica, koji je držao glavu kao ovan kad hoće da se bode s kime i neprestano treptao trepavicama.

— Pa... od gazde — odgovori Jegulja. — Ja i gazda pušimo jedan duhan. On ga uzme po tri oke, pa i ne pozna kad ja sebikara odijelim jednu litru...

I polako, kao dražeći drugove, poče zamotavati cigar, pa zapalivši ga, pusti dim Krivošiji u lice.

— Oho! Miriše kô duša đevojačka! Valja oka napolijun — viknu.

Krivošija požudnim pogledom premjeri duhan i, razjapivši usta, udahnu u se onoga dima.

— Lahko je, brate, tebi — reče — kad ti gazda sve vjeruje, pa te pušća da mu zaviruješ đe oćeš. Možeš ti lahko imat i duhana i cigara u njega. Ama meni je zlo, jer moj hoće vazda za mnom da gleda i kad se ne nadam. Ne smijem ti od njega ništa... Sve se bojim ufatiće me.

Jegulja opet zadimi i zasmija se.

— Zlo ako se bojiš, jer nećeš valjat pare — reče ponosito, naglašujući svaku riječ. — Ja se ne bojim ničega. Ako me ne ufati, i jes' mi dobro, a ako ufati, šta će bit? On će me oćerat, a ja ću otić drugome. Drugi će me jedva dočekat, jer danas gazde ne vjeruju jedan drugome, pa ni mome neće niko vjerovat ako kaže da me ufatio.

Krivošija pokuša da se probije kroz gomilu i da uzme mesa, ali ga brže potisnuše natrag. Jedan kasapin, uzgred, opali ga nekako preko ruke šamarom i tragovi od svih pet prsta ostaše mu na obrazu. On zabatrga, opsova nešto, zaprijeti kasapinu da će se osvetiti i opet se vrati društvu, nastavivši razgovor kao da nije ništa ni bilo.

- A kako si sa ostalom čeljadi? — zapita Jegulju.

— Lijepo — odgovori Jegulja zadovoljno, gladeći se ispod nosa, tobože po brkovima, iako mu se vidjele jedva tri dlake. — Gazdinica me katkad naruži, ama to ja u jedno uho primim, a kroz drugo pušćem. A gazdina mi šći sve gleda kroz prste. Viđeo sam je jednom kad se poljubila sa Markom Karanom, pa otada vazda lijepo oko menekare. Neće ona kazat nikome, makar šta učinio. E, ama i ja sam pošten, pa ni ja za njezino ne kazujem nikomera.

Krivošija opet uzdahnu.

— Valja ti život kô u vladike — reče. — Gotovo si ti njima gospodar, a nijesi sluga. A meni još da nije gazdinice, dodijô bi mi život. Ovako s njome živim. Ja kupim njojzi, krijuć od gazde, vina i rakije, pa me pazi kô rođenoga. Da nije nje, zlo bi bilo!

Dok su oni govorili, Boško je ćutao i slušao ih pažljivo. To je učinilo da je i Stojan zaboravio na meso i na sve, zablenuto ih posmatrao. Tek kad ga Krivošija, pošto je sve dogovorio, udari po ramenu i zatrese njime, kao trže se i osvijesti.

— A u koga ti služiš? — zapita.

— Ja . . . u gazda-Sime — promuca Stojan.

Jegulja ga pogleda začuđeno i, sa lukavim osmijehom, pristupi mu bliže.

— Zar u njega? — viknu. — U mirnoga gazde? Pa tebikare, bolan, nije gore nego i menikare.

— Nije, duše mi — uplete se i Boško i nekako žalostivo pogleda u svoje kundure. — Gazda Simo bolešljiv je čo'jek, pa možeš radit u njega što ti drago.

— I bogomoljac je! — dočeka Jegulja lupkajući se kažiprstom po čelu. — Ako ti imaš imalo mozga ovđe, lahko ćeš s njim. Moli se ti bogu pred njim i pjevaj mu samo crkvenske pjesme, pa će ti sve vjerovat kô svecu jednome.

Krivošija se popipa po postradalom obrazu, koji ga još bridio, i prije nego je Jegulja sve dogovorio, upade:

— I inkone ljubi! Đe god koju inkonu ugledaš, a ti se krsti i klanjaj pred njom, pa ljubi. Tako ćeš mu

se dodvorit kô niko, a potlje, pošto se dodvoriš, opet ćemo ti kazat što ćeš i kako ćeš . . .

Boško uhvati Stojana ispod pazuha i polako ga povuče u stranu.

— Evo ovo će ti bit prijatelji — prošapta — samo ako okreneš lijepo s njima. Oni su odavno ovđe, pa sve znadu. A tu sam, evo, i ja, pa kako god ti treba, a ti samo kaži. Ako te ko prstom dirne, ti kaži.

Tako je Stojan, i ne nadajući se, jednoga jutra dobio i jednoga zaštitnika i dva pametna i iskusna savjetnika. Kupivši meso, on se zadovoljan vraćao kući smišljajući uzgred kako će pred gazdinicom opravdati zakašnjenje.

IV

U radnje dane, prije nego što bi seljaci sišli u varoš, sastajale su se čaršinlije i po uskoj, izrovanoj kaldrmi, ispred svojih dućana, bezbrižno sjedile. Neki donesu stolice ili sanduke, a neki proste brašnene kese ili ćenare, pa ih prostiru po tlima i, prekrstivši noge po turski, zasjednu. Kahvedžija nije tada prestajao donositi im kahvu, a šegrčad i sluge su neprestano trčali sa testijama na česmu, da ne ponestane *taze* vode. I tada su se pretresale sve svjetske novosti i ispredali se dugački i dosadni razgovori, kakvi samo besposlenome svijetu mogu na pamet padati. Mlađi ljudi, naravno, nijesu uživali u takim razgovorima. Oni su kratili vrijeme jednostavno: igranjem u orahe. I ta se igra dopadala mnogima, a što je glavno, privlačila je sileśiju *kibica*, zaposlene i besposlene dječurlije. Katkada se okupljalo toliko svijeta koliko pred kakvijem karađozom, pa zajazi svu ulicu i prepriječi prolaz konjanicima i koldžijama. Sve je vrelo kao u pčelinjaku. Dešavalo se te je poneki otac, čak iz treće mahale, sumnjajući da mu dijete nije zaostalo iza škole, došao tu i, opazivši ga, počeo tući nasred ulice. To su isto radili i neki majstori sa svojim šegrtima i često se dizala takva dreka i piska kakva se sigurno nije dizala ni u Vitlejemu kad su Irodovi vojnici kasapili djecu.

Nije, dakle, nikakvo čudo što se i gazda Simo zarazio željom za igranjem i što je i on, onako bolešljiv, *gađao u paru* . . . Doduše, on se nije igrao zbog toga da prekrati vrijeme, nego je, kao praktičan čovjek, gledao da i tu ućari. Nekoliko je puta slao po tri oke oraha, što ih je dobio na igri, i gazdinica Anđa miješala ih je u slatku pitu, a nekoliko puta ih pre-

prodavao, spuštajući u kesu po pet-šest naplaćenih groša.

Ali to nimalo smetalo nije njegovome velikome ugledu među trgovcima, niti mu se pripisivalo u grijeh; štaviše, bilo ih je koji su ga hvalili navodeći to kao primjer štednje na koji bi se trebalo ugledati. I svakoga jutra, u znak prijateljstva, svraćali su mu se mnogi *odličniji* trgovci *na kahvu,* starajući se uvijek da se s njime, kao *oprovanim majstorom,* razgovore o ozbiljnijim stvarima. Gazda *Radovan Gušetić* bio mu je najčešći gost. Bio to prisnažan, okrupnji čovjek, široka i nekako rastegnuta lica, te je izgledalo da se vazda smješka, vječito ogrnut dugim, debelim ćurkom i umotan oko vrata svilenim trabolozom.

Ulazeći u magazu, on je uvijek razgledao oko sebe i, tek nakon duže počivke, sjeo bi, pa otežući i zapinjući, nazvao *dobro jutro.* Čim bi ga ugledao, gazda Simo počeo bi gunđati, vrtiti se i nemirnije zveckati brojanicama, premda se jednako starao da izgleda što ljubazniji i pitomiji.

— A kako je ćeif? — pita gazda Radovan i kao okreće uho da bolje čuje odgovor.

— The . . . živi se — odgovara gazda Simo. — Živi se samo, a 'nako nema čo'jek čijem drugijem da se fali.

— A pazar?

— Zlo, rđavo — dočekuje gazda Simo brzo, ne predišući. — Prokalpozanio se svijet pa ne plaća pošteno. Dâš nešto rukama, a tražiš i nogama i rukama. Nema puste pare ni u koga. Sve nam odnesoše jabandžije. Oni dođu i naspu se para, a mi gledamo kud sunce zalazi.

Za vrijeme govora gazda Radovan krišom razgleda po magazi i očima procjenjuje koliko čega ima. Gazda Simo opaža to, a pravi se da ne opaža, pa se smješka još više, a sve nemirnije zvekeće brojanicama.

— Propada se danas, propada! — uzdahne najpošlje gazda Radovan i kao zamisli se malo.

— Propada se — uzdahnu i gazda Simo i krišom plazi jezik prema njemu. — Da može čovjek učuvat

ono što je prije stekô bio bi dobar. Ama sad ne možeš ni to. Grabe te, grabe kô hajduci, nose ti sve, a ti se još smiješ i kô veliš: platiće mi. A platiće ti đavola!... Pa i Turci ti nose. Nose, uzimaju, a ti daješ i ne smiješ ništa... Oni su age, gospodari, a mi sluge...

Gazda Radovan potegne burmuticu, potpraši i kihne tako glasno da polugubava mačka — koja uvijek kunja na vreći pirinča — preplašena skače do nasred čaršije i bježi dalje, kao da je kandžijama gone. Gazda Simo dovikne mu *na zdravlje* i opet nastave razgovor.

— Još, što je najgore, krive nas, trgovce — nastavlja gazda Radovan — i kažu nam da smo skupi i kô da nemamo duša. Kažu, kad bi naša duša bila paripče, davno bi lipsala pod tovarom što na nju tovarimo.

— Ja — tužno zaklima glavom gazda Simo — a šta mi radimo ružno? Dajemo svakome na veresiju, interez računamo pošteno, cijene jeftine, trgovačke. Sve činimo kô ljudi.

Gazda Radovan se opet kao zamisli, pa stisne jedno oko, a drugim gleda u jedan kut, gdje gazda Simo obično ostavlja mustre od žita.

— A hoćeš li ti ove godine uzimat mnogo žita? — pita.

— Neću, neću, neću! — ciči gazda Simo i stresa se kao da ga je kogod polio hladnom vodom. — Što će meni na 'vakoj godini žito? Kome ću ga prodavat?... Zar da ga kupim pa da mi ga miši jedu? Jok, brate, jok!... Jok, jok, jok!...

— Pravo imaš — odobrava gazda Radovan, a rastegnuto lice još mu se više rasteže i ukazuju se oba krnjava zuba (a više ih nije ni imao) u krivoj vilici. — Pravo, pravo! Ništa, nego da čo'jek uloži pare, pa da mu leže džabe... Ni ja ga neću kupovat nimalo!... Nijesam više stvoren za posla, pa ću ostavit i magazu i sve i živjeti kô čo'jek. Volim potrošit sam ono što sam stekô nego da razdam svijetu, pa da svijet troši. I što ću hranit tuđu đecu kad su mi moja preča?

Gazda Simo sastavi tri prsta, kao kad se krsti, i poljubi ih.

— To, to, to! — vikne i cijukne veselo. — Ta ti je pametna! I ja sam smišljao da ostavim svoju rađu, pa nek ovi mlađi trgovčići rade. Mi ne možemo s njima na kraj. Oni obatališe mušterije, oni naučiše svijet nepoštenju... Krivo mjere, krivo se kunu, daju rđavu robu pod dobru, pa kako ćeš s njima? A mi ne možemo tako, jer je u nas srce pošteno i žao nam je sirotinje...

Nakon dužeg razgovora gazda Radovan se diže i odlazi iz magaze. Gazda Simo ide za njim do pred magazu, prati ga i tapše po onome mekome ćurku, jednako se smješkajući. Tek pošto se rastanu, vraća se u magazu, sjedne na šiltu i, namignuvši na Stojana, počne uzvijati nosom.

— Jesi li vidio? — veli podsmješljivo — kako se svratio čo'jek da prožbiri po magazi i da vidi: šta imam i kako imam. I došô mene da kuša: hoću li kupit žita... Jakako, nego kupiti! Zar na ovoj godini da pušćam i da ne kupim kad mogu više ćariti nego za druge tri!...

I stisne šaku i prijeti prema čaršiji kud je gazda Radovan otišao.

— A i on će kupit — veli. — Kupio je i onomadne nešto u Begovića i misli da ja ne znam za to, i kô da i ja nisam majstor da prožbirim. Došô je samo da mene kuša, pa kô veli: »Ako Simo neće uzet, uzet ću ja još«... A laže i za radnju, laže!... On da ostavi posô i magazu? Ta on bi umro kad bi samo nedjelja prošla da koga ne prevari jali ne odere.

Gazda Simo prekrsti noge na šilti, spusti brojanice u krilo i iza čekmedže izvuče golem, otrcan i prljav tefter, sa izglodanim koricama, na kojima se još jedva mogla raspoznavati blijeda slova: „Сій тефтеръ Симеона Вучиберка, терговца“, i malo naniže, još bleđa: „Боже ми помози и пресвятая Богородице и светій Joане пророче и претече пришествія Христова и мое керсно име“... On otvori tefter i zovne Stojana:

— Hodi amo, ti bolje vidiš — kaže. — Hodi, kad smo bresposleni, da razgledamo tefter.

Stojan, bez pogovora, pristupi i sjedne pored čekmedže. Prihvata za tefter i prekrstivši se, počne prelistavati.

Gazda Simo osmjehne se čim opazi kako je Stojan pobožan i, u znak zadovoljstva, sagne se i povuče ga za uho.

— Čitaj! — veli blago, ljubazno, prislonivši ruku pored uha i nagnuvši se da bolje čuje.

Stojan zastane. Nakašlje se malo, zatrepće očima i, opet se prekrstivši, upola pjevajući, kao iz čitanke, počne čitati:

— Rade Gvozdenzubac dužan mi je od staroga kusura 200 groša; staroga intereza na to za godinu dana: 50 groša; intereza na 250 groša za drugu godinu, jer mi nije ni glavnice ni intereza platijo: 65 groša.

— Stani! — upada gazda Simo hvatajući ga za ruku. — To je jedan nepošteni i kalpozanasti čo'jek koji za inad neće da plaća u redu. Kaže da je siroma', a laže... Zabilježi mu intereza 70 groša.

Stojan bilježi.

— Sad dolazi Luka Galeban... Hoću li njega čitat?

— Čitaj!

— Luka Galeban dužan mi je: 600 groša: prodô mi vola za 400 groša; ostalo pri njemu kusura 200 groša; jopet ja njemu prodô istoga vola za 600 groša; svega pri njemu mojije 800 groša. Intereza na 800 groša na godinu 100 groša. Svega mojije: 900 groša.

Gazda Simo opet vikne:

— Stoj!

Stojan stane.

— Zabilježi mi toga obaška, na komadu ćageta... Njega treba na sud. Kad neće da platj na vrijeme, neka plaća sudbeno i još u havsu da odleži.

Stojan piše i prevrće list.

— Šad Stevan Hadžić...

— Toga sam uhavsio — upada gazda zadovoljan — pa em leži zatvoren, em će mu se sve prodat... Prodaću mu bašču, a bašča mi i treba.

Ujedanput prekida razgovor. Seljak kakav pojavi se na vratima, zavirujući u neke stvari i pipajući ih. On brže-bolje namigne Stojanu da zaklopi tefter, pa skače i, napravivši opet vedro lice, počne se pogađati.

V

Nedjeljom i svecima, barem izjutra, u čitavoj čaršiji niko nije igrao u orahe. Čaršija je tada bila zatvorena, a čaršinlije se zaustavile kod kuća i, kao 'no ti prazničnim danom, u lakim, jutarnjim haljinama sjedile u bašti ili avliji, napajajući se mirisom šeboja i karamfila, što se gotovo u svakoj kući, ispod prozora, u malim sandučićima rascvali, pa opširnije, i ne onako osorno kao radnjim danima, razgovarale i ćeretale sa kućnom čeljadi. Gazda Simo u te dane kasnije je ustajao, pa, protežući se, zvao gazdinicu Anđu da mu pomogne oblačiti se. Sam se nije htio obući, niti je znao onako zgodno zapučiti tozluke i dotjerati se kao što je to znala gazdinica. Naravno da takome oblačenju nije smio pristupiti neobrijan. Još subotom večeri morao je doći Turčin — berberin da ga dobro obrije, postriže brkove i sasiječe one dlake što su mu iz nosa virile, te je iste večeri i gazdinica Anđa morala ga poljubiti u obrijane obraze i, čupkajući ga za brkove, kazati mu jedno *na zdravlje*. Dakle, obrijan i umiven, stao bi gazda Simo pred gazdinicu i ona bi mu pružila čistu, opranu košulju i čiste gaće, koje se bijeljele poput snijega i nekako mirisale čistotom, da preobuče. Tada su oboje sjedali na šiltu i ona mu je lagano oblačila novu anteriju, sapučala tozluke na novim čakširama i opasivala ga teškim crvenim pojasom, koji se četiri puta morao obmotati oko njega. Potome se izmicala malo i, skrštenih ruka, gledala ga tako obučena, naslađujući se njime, pa bi opet pristupila da mu raščešlja prosjedi, gusti perčin i ustakne na glavu nov, mrkajast fes, sa velikom, modrom kitom, koja mu se spuštala gotovo do na pleći.

— Baš si mi kršan! — govorila je tada poljubivši ga opet i okrećući mu kundure da zgodnije uvuče noge u njih, pa ga je pratila do na vrata i dugo gledala za njim kako se gega opirući se na svoj debeli, kukasti štap.

Gazdinica Anđa ostala bi duže na vratima, te gledala i druge kako prolaze. Htjela je, zar, znati koliko je ko pobožan i ko češće pohađa crkvu, pa je jednako gledala i kršne, zdrave momke kako, ljepše i čistije obučeni, očešljani, ufitiljenih brčića i zagla-đenih solufa, idu obaziruć se na sva vrata, na sve strane, i pobožne starice kako, prekrivene čistim, bijelim okrugama preko glave, teturaju noseći svaka u jagluk umotan po struk bosiljka da joj miriše u crkvi.

Tek pošto je noge zabole, zatvorila bi vrata i vraćala se u sobu da se i sama obuče i namjesti. Obuče i ona košulju sa svilenim, providnim rukavima, što su pri dnu zlatom izvezeni; novu đečermu, široko razrezanu na prsima, da joj se bujne dojke još jače istaknu i da se bolje vide kroz tanku košulju; najpošlje obuče kumašli-dimije i umije se mirišljavom vodom, u kojoj je prenoćila čitava rukovijet bosioka.

— Stojane, peci kahvu! — zapovijedala bi Stojanu i opet izašla na vrata da dočeka gazda-Simu, da primi naforu iz njegove ruke i poljubi ga u obraz, pa da se opet s njime vrati u sobu.

— Daj kahvu! — veli tada gazda Simo othukujući od umora i razmazujući po čelu onaj zejtin kojim ga je pop u crkvi premazao. Zatim odmah poteže duhan-kutiju i zamotaje prvi cigar od jutra.

— Lijepo su danas đečica pjevala — počne pričati prihvatajući kahvu —, a lijepo je i pop Todor služio, samo ga grlo izdalo, pa pišti kô obataljena borija . . .

I, nastavljajući pričanje, pruži Stojanu ključe da otvori magazu. Najpošlje se i sam digne i odgeguca tamo.

Tada čaršija počne da vrije!

Seljaci i seljanke, obučeni u prazničnо ruho, okićeni kaloperom, nevenom i paunovim perom, kreću iz crkve i zastaju po dućanima da napazaruju što im treba. Svaki dućan i magaza prepuni se. Tu se graje, viče, pogađa, psuje. Dućandžije stanu na ćefenke ili na vrata pa hvale svoju robu, pokazuju je i kunu se po stotinu puta da sve na štetu daju, šegrčad im ciče, vrte se između mušterija i polaguju, a seljaci pipaju stvari, vrte glavama i sašaptavaju se među sobom. U ponekim dućanima, gdje su trgovci mlađi i neženjeni, najviše je ženskog svijeta. Mlade seljanke zailaze tuda, zaviruju razne cvjetove, ogledala, kutije, minđuše i okruge, a dućandžija se vrza oko njih pokazujući im sve novije i novije stvari i obavijajući koju rukom oko pasa ili štipkajući je za jedre mišice, za dojke, za podvoljak. Smiju se, kikoću i on i one, pa im se smijeh čuje nadaleko kroz čaršiju. Oko sviju dućana i magaza veru se i drugi, besposleni seljaci, priviruju unutra i staraju se da se koriste gazdinom zaposlenošću, da dohvate koju sitniju ili krupnju stvar, pa gurkajući je u njedra ili pod mišicu, da strugnu dalje, mirno i bezbrižno, praveći se nevješti svemu. Poneki od njih motaju se i oko mirišljavih gazdinskih avlija i, krišom prosipajući žito, mame gazdinske kokoši, pa ih polako uzimaju i nose dalje, uz čaršiju, da prodaju kao svoju muku. Čitava čaršija oživjela, pa se miče, vrije, huči.

I dućan gazda-Sime napuni se, te muška i ženska čeljad gotovo dave jedno drugo. U magazi, na vratima i pred vratima nagrnuo svijet, pa stenju, gurkaju se, viču, štipaju se. Gazda Simo pocrvenio u licu kao makov cvijet, krupne kaplje znoja cijede mu se niz nos i padaju na brkove, pa se okreće na sve strane, pogađa se, poslužuje. Oko njega razbacane razne stvari: šalovi, marame, botana, peškiri, sve u neredu, a Stojan jednako vadi iz rafova nove i dodaje mu. Za divno čudo, i gazdi se nekako odriješi jezik, među tolikim svijetom, pa govori, dreči, govori, nikad ne prestajući.

Jednome seljaku, na primjer, treba botane i gazda mu je neprestano gura pred oči i hvali.

— Ovo je — veli malko promuklim glasom — ingleška roba, prešla je preko tri denjiza dok je vóđe došla. Ama je roba, brate! Da te nosi deset godina, pa da se nikad ne razdere. Kô gvožđe! Opanke bi smio od nje načinit, a kamoli gaće i košulju.

I počne se cenjkati sa seljakom zaklinjući se svim svecima i crkvama na svijetu da jeftinije botane niko nema, dok najpošlje ne prihvati za aršin i pripremi se da mjeri.

— Koliko ćeš aršina? — pita.

— Dvadeset i dva — veli seljak.

— Dobro... Ama ti velim, nećeš se pokajati! Halalićeš mi svaku paru i blagoslovićeš me po stotinu puta. Vidi samo kako je debela i tvrda... Evo: aršin, dva, tri, četiri, pet, šes', sedam, *osam*...

Gazda Simo zastane s mjerenjem, pogladi se po perčinu i odahne.

— A je li vam odavno palo kiše? — pita.

— Nije — veli seljak. — Naljutio se bog na naske pa neće da pušća i sve žito propade...

— Šteta, šteta, brate! — dočeka gazda. — Dodijala ova suša i hajvanu i insanu, pa se živjet ne može... A da padne dobra kiša, sve kô da bi se nanovo rodilo! Evo: *deset,* jedanaes', dvanaes'...

— Izmjerio si dva aršina manje — šapnu Stojan na uho gazdi, pošto je izmjerio i htio da otkine.

— Šut', kopiljane! — oštro prošapta gazda i zvrcnu ga aršinom po glavi. — Zar ti znaš bolje od mene?

Pa savije botanu, neprestano zapitkujući seljake, i mjeri dalje. Seljaci ulaze, izlaze, razgledaju stvari, pipaju. Gazda Simo prelijeće očima od jednoga do drugoga, pazeći im na ruke, da mu koja neplaćena stvar ne prione za njih. Jednako govori i jednako pazi. Čak gleda i Stojana i očima mu daje znakove da ne blene kojekuda nego da i on pazi.

— A šta ti je to? — pita odmah ako opazi da je koji seljak donio štogod iz čaršije.

— A evo kupio sam malo kahve — odgovara seljak sliježući ramenima.

— A u koga? — pita Simo.

— U gazda-Radovana.

Gazda Simo zasmije se i otima mu kahvu iz ruka.

— Daj da ja izmjerim — veli i baca u terezije. — Evo, ti si bezbeli uzô litru, a on ti izmjerio dvajes' i pet drama manje... Krivo ti izmjerio!... Eto, biva, kako se to mjeri kad se ne kupi u mene... A ko u mene kupi, pošteno je!...

I opet se smije i, namigujući na druge, tapše po ramenu zablenutoga seljaka, koji stoji oborene glave i češka se.

Tako to traje sve do pošlje podne. Tek kad se seljaci, gotovo pred veče, počnu razilaziti kućama, gazda-Simi pa'ne na pamet da nije ručao, te zovne Stojana da zatvori magazu i pođu kući.

VI

— Stojane, umiješ li ti šutit? — zapita jednog jutra gazda Simo Stojana i, poduhvativši ga za bradu, gledaše mu pravo u oči. — I kad vidiš što nije za pričanje, umiješ li šutit?

— Umijem — odgovori začuđeni Stojan, a neki potajni strah obuzeo ga svega, pa ne smije okom trepnuti.

— Pitam te ja, možeš li da pošlje nikome ne pričaš što si viđeo? Ama nikome! Da ti otac dođe, ni njemu da ne pričaš.

— Ni njemu, vala, ni drugome.

Gazda Simo pomilova ga po obrazu, osmjehnu se i dade mu znak rukom da pođe za njim. Pođoše u dno avlije, gdje se dizala kao neka pušara, štala neka, pokrivena daskom, sa malim, uskim vratima, čija je donja polovina utonula u zemlju, te se moralo niz tri kamenita stepena spuštati do njih. Oko vrata avlija je bila uvijek blatnjava i smrdila je, jer su tuda sve pomije prolijevane i, zar radi toga, mada je toliko bio u ovoj kući, Stojan nikada nije zaželio da se primakne toj pušari, a kamoli da zaviri unutra.

— Ovo mi je hambar — zastenja gazda otključavajući vrata i upirući u njih da se otvore. Vrata jedva popustiše i silan, pljesniv zadah dočeka ih iznutra da obojica moradoše zastati na pragu i, okrenutih glava napolje, stajati neko vrijeme.

— Ne može se — reče gazda najpošlje — što nećemo jaglucima podvezati nos i usta.

I, da protumači Stojanu, ukaza mu na veliku hrpu kukuruza, što se poput maloga brežuljka izdizala pred njima.

— Ovo je preklanjski kukuruz — reče. — Onda bio jevtin, pa sam ga ostavio za gladnije' godina. A ovo je, beli, gladna godina, i sve će otić kô halva. Ne smeta što se upljesnivio i što zaudara! Ne pita glad kakav je on, nego pita ima li ga. A mi ćemo ovo pomiješat sa zdravijem i prodat kroz nekoliko dana . . .

Obojica podvezaše nos i usta jaglucima, opasaše dugačke bošče od poderanih keceljina i zabaciše rukave od košulja do na ramena.

— Samo pazi! — viknu gazda Simo i povuče ga u hambar. — Gledaj što radimo da uradimo ljucki.

Stojan priđe hrpi, zavuče ruku u nju i brže je trže natrag, jer kao da ga nešto oprži iznutra, tako je bilo toplo. Nešto zelenkasto, slično mahovini, razasulo se po žućkastim zrnima i neka kao paučina prevukla se preko sve hrpe, a gagrice vrve po njoj i migolje se.

— Zaboravila Anđa da češće vjetri — promumla gazda, onako zavezanih usta, prihvatajući za oveću drvenu lopatu, što je stajala prislonjena u kraju. — Zaboravila, kô da ne zna da ovu polovinu treba češće vjetriti.

Zatim pokaza na jednu dugačku pregradu, sastavljenu od nagorjelih dasaka i također prepunjenu kukuruzom.

— A ono mi je suhi, čisti kukuruz — nastavi. — Onamo, na onoj strani, ima više vozduka, pa se sačuvô.

Gazda prostrije veliki, dugački mutap po tlima, zagrabi iz pregrade lopatom suhoga kukuruza i poče sasipati po mutapu. Stojan je drugom lopatom sasipao na isto mjesto onaj pljesnivi. Tako su ga miješali.

— Ovo će sve valjati — mumlao je gazda neprestano, razmahujući lopatom. — Samo dok saspemo u vreće, pa će biti ljepota jedna!

Napuniše nekoliko vreća pomiješanim kukuruzom i iznesoše pred hambar.

— Za deset dana sve će se prodat — šapnu gazda Stojanu — ama samo ako se ne čuje. Ti se ne šali glavom, pa da pričaš kome... Seljaku neće ništa bit od toga. U njega je dobar želudac.

— Neću! — opet obeća Stojan.

Gazda ostavi lopatu, otr ruke i bošču spusti u kraj.

— E, dobro! — odsiječe. — Zato ću te pušćat, pa da se i ti pogađaš sa mušterijama. Čim prvi dođe, ti se pogađaj s njime. To treba da naučiš, i to ti je prvo.

I održao je riječ.

Pošto su otvorili magazu i uredili stvari, gazda Simo sjede na svoje mjesto i poče zamotavati cigar. Pravio se kao da i ne vidi jednog protegljastog seljaka, neobično dugačkih noga, kao u rode, i duguljasta lica, na kome je počivao jedan beskrajno plačevan izraz, kako se približavao magazi, otvorenih usta, blenući u šarene stvari obješene o vratima.

— Treba li ti što, prijatelju? — zapita Stojan brzo i istrča pred njega do praga magaskoga.

Seljak ne odgovori ništa. Samo klimnu glavom u znak da mu nešto treba.

— A šta ti treba? — zapita Stojan i unese mu se u lice, a neka laka drhtavica obuzela ga i nešto kao da mu igra u prsima.

— Treba mi fesova.

Stojan potrča, saplete se preko vreća i posrnu, ali se brže diže i dohvati nekoliko fesova, umotanih u debela, čađava ćageta. Sve odriješi, strese prašinu sa njih i poreda ih jednoga do drugoga, pred nosom seljakovim.

— Evo, ovo je fino! — viknu trljajući ruke, kako je to od gazde vidio. — Iz Stambola je donešeno za staroga, sretnoga zemana, kad se samo dobra roba prodavala, a ne kô danas, kad se prodaje rđa... Dukata valja jedan!

Seljak, ne vjerujući mu riječima, uze jedan fes i zagleda ga sa svake strane. Popipa mu debljinu, obali ga i protr njime po prljavoj, mrkoj košulji, da

vidi hoće li obojiti. Opet ga zagleda i ustače na glavu.

— Ne valja! — odsiječe mirno, uzimajući drugi da i njega razgleda.

Zaustavi se tek na trinaestome. Ustaknu ga na glavu, natuče ga gotovo do ušiju i, uzevši iza pasa malo ogledalce, zagleda se i popravi ga.

— Ne valja ni ovaj — reče, a onaj plačevni izraz još mu se jače razli po licu. — Ama bi opet mogô podnijet i njega ću uzet da te više ne mučim . . .

Stojan poče zavijati ostale fesove, i puknu prstima.

— Baš si probrô — kliknu. — To je najljevši fes u čitavoj magazi. Paše i veziri nose take fesove i eto se strefilo da ga poneseš i ti.

Seljak se počeša iza uha, spusti fes na vreće i, skrštenih ruka, gledaše ga gotovo zaljubljeničkim pogledom.

— A koliko ga cijeniš? — zapita.

Stojan se sjeti da je fes kupljen za šest groša.

— Osam groša! — izgovori brzo, kao bojeći se da gazda prije njega ne izrekne cijenu, i nestrpljivo se poče premetati s noge na nogu.

Seljak otpuknu jezikom o nepce i ispusti nešto slično slovu ć, pa zažmirenim očima gledaše u žujicu na fesu.

— Ne valja toliko! — reče.

— Ne valja? — zadivljeno uzviknu Stojan. — Bolan brate, a znaš li ti što je roba? Džaba je ovo, džaba, a nije skupo. Da odeš u drugi dućan, platio bi deset groša za još goru robu.

Seljak diže široku kao ripida ruku i raširi svih pet prsta.

— Daj mi za pet groša! . . .

— Jok, jok, — zaciča Stojan i kao poče zamotavati fes — to ti ne dam za pet godina. Imaš li duše da išteš po to? Jesi li ti 'rišćanin i vjeruješ li u boga i u časni krs'? Fes, pa za pet groša!

Seljak se primaknu fesu, uze ga i opet mu opipa debljinu.

— Daj za šes'! — reče i pokaza šest prsta.

— Ne dam! — odsiječe Stojan. — Jedne pare niže ne dam . . . Osam groša, pa i to je džaba!

— Onda mu nijesam ni mušterija! — otpovrnu seljak i lagano, kao preko volje, pođe iz magaze.

— Za sedam! Za sedam! — zadžaka Stojan, potrča za njim i uhvati ga za rukav. — Daću ti za sedam, a to je najjeftinije.

Seljak se osvrnu i opet pogleda na fes. Zastade na vratima i kao zamisli se. Zatim odiže šest prsta i sedmi malo zgrčen.

— Daj za šes' i po! — reče.

— Ne dam manje!

Seljak opet pođe. Odmaknu se od magaze osvrćući se da li će ga kogod zovnuti. Zatim prekrsti noge nasred čaršije i poče brojati novce. Izbroja ih još jednom. I lagano se diže i pogleda Stojana.

— Daj! Evo ti sedam! — progunđa. — Skupo je, ama volim kupit u tebe.

Stojan drščućim rukama prebroja novce i predade gazdi Simi. Seljaku pruži fes.

— Je li to oni? — zapita seljak, premda je fes stajao na jednome mjestu i niko ga nije dohvatao.

— Isti . . . Nijesam ja lopov da drugi podmećem . . .

— Ja ti ne kažem — odvrati seljak mirno — ama, velim, ima svakakva svijeta, pa ko će razuznat poštena od lopova?

I izađe.

— Je li dobar pazar? — sijajući od zadovoljstva zapita Stojan gazda-Simu, koji je sjedio na svome mjestu i, sa čudnim podsmijehom na licu, zveckajući brojanicama, posmatrao čitav pazar.

— Nije dobar — odgovori gazda hladno.

— Nije?

— Nije — ponovi gazda opet se podsmjehnuvši. — Ti nijesi dobro cijenio. Da si zacijenio fes za dvan'es' groša, on bi ti nudio sedam, pa osam, pa bi kupio za osam i po, jali za devet, 'vako si jeftino prodô. Treba više dobiti . . . Kakav mi je ćar groš

para? . . . To je malo. Treba i više cijeniti i više dobijati pa da stečeš para.

— Duše mi, tako je! — prošapta Stojan oborivši glavu. — To nijesam znao.

Pa ipak se nekako osjećao veseliji i zadovoljniji nego obično. Činilo mu se da će sva čaršija znati kako je on počeo prodavati i kako je već upola trgovac. On ponosito pogleda na čaršiju, ukruti se i uozbilji nekako, kao da će se slikati.

— Eh, da mi sad babo dođe! — pomisli u sebi —, pa da me 'vako vidi! . . . Pjevajući vrnô bi se u selo.

VII

I Stojana povuče želja da pođe u selo. Da se obuče, da se uredi i nakiti malo, pa sad, kao polušeherlija, da se pohvali pred domaćima i pred Milošem, koji je onako odlučno tvrdio kako on nikad neće moći postati gazda. Znao je da će se svi začuditi kad ga takoga ugledaju, a sada upravo nije ni htio ništa drugo nego da mu se čude.

— Gazdinice, ja bih te molio nešto — reče, nakon kraćeg razmišljanja i stade pred gazdinicu, snebivajući se i gledajući je molećivim pogledom.

— Šta je? — blago zapita gazdinica hvatajući ga za podvoljak i treskajući mu bradom. — Kakva ti je golema nevolja?

— Nije nevolja, ne dô bog — upade Stojan brzo i slobodno — no me povukla želja da odem malo kući i da obiđem one svoje. Odavno ne viđoše ni oni mene ni ja nji' — evo će brže godina dana — pa treba barem da odem na dva dana.

Gazdinica se kao začudi, pa ga stište jače i poče vrtiti glavom.

— Ti li misliš mene prevarit! — reče. — To se tebi ovđe ne sviđa, pa opet hoćeš da se vrneš u selo i da se poseljačiš.

— Jok gazdinice, ovoga mi krsta! — opet ubrza Stojan, prekrstivši se da tim potvrdi zakletvu. — Ne mislim ja vas ostavljati neg' ako me mrtva iz vaše kuće iznesu. Meni je lijepo u vas, e me pazite i gledate kô svoje dijete . . .

Gazdinica se zadovoljno osmjehnu i, mašivši se rukom u džepove, izvadi nekoliko groša, te mu ih turnu u šaku.

— Eto ti za ašluka — reče. — Ti hajde pa se oblači i opremaj, a ja ću gazdi odgovarat . . . Obuci se lijepo, pa nek vide svi tvoji kako ti je u nas.

Stojan poskoči, podvrisnu i kao srndać odskaka uza stepenice u gornju sobu da se obuče. Izvadi nove novcate šalvare, izvezene gajtanima oko džepova, što mu ih gazda istom skrojio, pa onu anteriju sa sjajnim pucama, pa se opasa velikim crvenim pojasom, pustivši da ga rese kucaju po boku, i zadjenu nož za pas da mu se u nevolji nađe. Najpošlje obuče i nov fes, uredivši i raširivši plavu kitu na njemu, pa veseo, osmjehujući se, potapša se po trbuhu.

— Halal mi vjera, što sam se ugojio!

Zatim siđe niza stepenice, skide sa čivije staru torbu i, tutnuvši u nju hljeba, nešto sira, i nekolike sitnije stvari što mu ih gazdinica za darove domaćima namirila, prebaci je preko ramena.

— Ja sam gotov! — viknu gazdinici. — Mogu li ići?

— Hajde i sretan ti put! — otpovrnu ona izlazeći pred njega. — Gledaj samo da ne ostaneš puno, nego brže dođi. Ti znaš da ćeš trebat i gazdi u magazi.

— E zbogom! — prekide je Stojan, pa joj pristupi ruci i poljubi. — Ne brinite se za me. Eto me prije nego se i uznadate.

— Zbogom! — reče i ona, prigrli ga i poljubi u obraze, pa ga još isprati do na vrata i gledaše za njim sve dotle dok joj nije izmakao iz vida i izgubio se u daljim sokacima.

Drugoga dana, u podne, stiže on pred selo. Sunce odskočilo nasred neba, pripeklo i zalilo svjetlošću žute, pokošene livade, iz kojih bije čudnovat zagušljiv miris, i slamnje čađave krovove malih, otrcanih kolibica, iznad kojih je treperio tanak, prozračan dim i igrali se čitavi rojevi sitnih, laganih mušica. Prašnjavo, ćelavo, polumrtvo drveće zgurilo se oko puta, ne trepereći i ne mičući lišćem, i bacalo slabe, bledunjave sjenke po uskoj putanji, pre-

punoj prašine, sakrivajući pod sobom po koju iznemoglu, malaksalu kokoš sa razjapljenim kljunom i opuštenim krilima. I planine nekako kao da se razboljele, pa dobile čisto bakarnu boju i pokunjile se; mjesto pjesama da se zahori sa grebenastih vrhova im, ili se spusti blag povjetarac, neka čudnovata toplina bije otuda, nesnosna, teška, jaka, pa kao da olovom zasipa. Sve mrtvo, slabo, izmoreno! Sve na umoru!

— Jesu li svi moji na domu? — pitaše Stojan sam sebe primičući se kući lagano, tromo, iznuren i umoran, obasut prašinom po licu, kosi, trepavicama i novim haljinama, a kaljav znoj curio mu niz obraze i cijedio se niz bradu. U avliji nije mogao opaziti nikoga, čak ni svoga staroga rundova da kunja pred vratima. I neka kao zebnja obuze ga, i on lagano pristupi vratima i kucnu na njih.

— Hej, ima li ko u kući? — zapita sipljivim, muklim glasom, jer mu se u grlu sasušila pljuvačka, pa kao da ga davi nešto. — Ima li? . . .

— Ima! — odgovori iz kuće poznati glas, i Stojanu zaigra srce kad ga začu.

— Majko, jesi li ti? — zapita i kroči u kuću.

Mati mu, koja je, zajapurena i oznojena, varjačom miješala puru, ispusti varjaču u kotao i pljesnu rukama po koljenima.

— Stojane! Dijete! A jesi li ti?

I, prije nego što je odgovoriti mogao, uhvati ga, povuče i pritisnu na prsa.

— A došô mi? — zapita meko, smješkajući se kroz suze i ljubeći ga po kosi, čelu, očima. — A ja neku veče snijevala kako jašeš na bijelu konju kô vila i kako putuješ neđe. Nijesam, jadna, ni pomislit smjela e će te pušćat da meni dođeš.

Pa ga polako dovede do ognjišta i tu ga sjede držeći mu jednako jednu ruku u svojima.

— A bogme si prašljiv i umoran — jadikovaše otresajući mu prašinu sa kose, lagano, pažljivo, kao bojeći se da ga ne povrijedi — a može bit si i gladan, jer je put dalek. Evo sam nastavila puru, pa će

sad i *on* doć, pa ćemo zajedno ručat... Hoće se začudit i obeselit kad te vidi.

— A Jovan, a Goša? (tako mu se zvali brat i sestra) — zapita Stojan prekidajući razgovor i skidajući torbu sa ramena koju spusti pored sebe.

— Oni su uz stoku i neće amo prije večeri... Hoće se i oni obeselit čim te ugledaju. Spominju te svaki čas i kad što rade, vazda vele: »Eh, da nam je naš Stojko ovđe...«

Stojan ustade i poče se čistiti od prašine, ne slušajući kako mati neprestano govori. A ona je pričala o svima u selu, o strinama, o tetkama, komšijama. Pominjala je koliko ga je puta koja spomenula i kad ga je koja snila. Bilo je čak i smiješnih snova. Strina Mara, na primjer, snila je kako je Stojan postao đakon, pa od đakona kapetan, od kapetana trgovac, od trgovca pandur, a od pandura — magare. Lijepo se prometnuo u magare i žena se prepala od uroka, te, onako po noći, trčala popovoj kući i dala mu tri groša da u crkvi uždije svijeću i da se pomoli bogu za Stojana.

U pričanju je i zaboravila na puru, te se nije ni okretala kotlu, niti bi se ikako i okrenula da se na vratima ne pojavi otac Stojanov, onako ozbiljan, sumoran, i onako poguren kao i prije.

— A što si došô? — zapita nabusito kad opazi Stojana i stade na pragu gotovo ne dišući i ne mičući se. Mrka, natmurena lica, čekaše odgovor.

Stojan, ne nadajući se takome pitanju, pocrveni, zbuni se i plašljivo pogleda u mater, kao čekajući da će ona mjesto njega odgovoriti.

— Došô sam na viđenje — najpošlje promuca i skupi se kao da je očekivao udarac.

— A nije te gazda oćerô?

— Nije.

— Nijesi ni utekô od njega?

— Nijesam. Opet ću mu se vratit.

Lice očevo razvedri se.

— E, onda dobro došô! — reče koraknuvši naprijed i pruži mu ruku da je poljubi. Zatim sjede

kraj ognjišta, raspasa se i othuknu nekoliko puta, kao čovjek koji se mnogo umorio.

— A ti se raširio — progunđa gledajući u Stojana.

— Eto...

— Vidi se da dobro jedeš... Ako tako i slušaš, nije ti mahane.

Stojan obori oči.

— Slušam.

— I pošteno gledaš gazdin posô?

— Gledam.

Domaćin skide opanke s noga i baci ih daleko od sebe. Pogleda u znojave, potpištene tabane i, dohvativši vodenu tikvu, poče ih polijevati vodom.

— A moliš li se bogu? — opet zapita, ne bataleći posla.

— Molim — odvrati Stojan.

— Dela se prekrsti i očitaj *Očenaš.*

Stojan očita.

— E, to valja! — zadovoljno reče domaćin. — Sad si zaradio ručak. Daj, ženo, da se to jede, e se umorio od puta i gladan je.

Mati Stojanova izruči puru u čanak i spusti pred njih dodavši im ujedno i mrke, drvene kašike. Izmaknu se malo i sa zadovoljstvom gledaše kako jedu. Naročito je veselilo što se izgladnjeli Stojan naklopio na jelo, pa se gotovo davi purom, a sve mu zaušnice pucaju. Mislila je da sada, naučen na gazdinsko, njezina jela ni pogledati neće, a on tako! I ona se sve više smješkala gledajući ga, a kroz osmijeh oči joj se vodnile, punile suzama i svijetlile se, blistale nekako čudnovato, kao što se blista rosa među ružinim lišćem kad sunce prigreje.

— A u nas nevolja — pričao je domaćin, motajući zalogaje i kao silom ih proždirući — satr nas i bog i ljudi. Udarila suša, pa pomori i popali sve, a age pritisle za vrat, pa traže svoj tâl, sve otimlju što im dođe pod ruku. Vaistinu, ne ostave nam ništa. Pa dođu desetari, pa popovi, pa ne'akvi kaluđeri, pa druge age i begovi, pa svak odnesi pomalo, a nama ne ostani ništa. Sreća tvoja, te sam te dao u

šeher, a bi mi po sto puta proklinjô kosti u zemlji da sam te vođe ustavio.

— Ja sad ne bi' nipošto ovđe — brzo upade Stojan.

— I neka, i neka! — zadovoljno dočeka domaćin. — To se vidi da sam ja bio pametniji no svi koji su te zaustavljali. To je kad čo'jek svakog sluša, a sebe posluša. I sada je njima krivo na me što sam im 'nako osijekô, ama se ič ne okrećem nimalo na tu njihovu srdnju.

Domaćin se lagano diže i protegnu se, te gotovo dohvati rukom do tavanice.

— Oni će i danas doć da te vide i da te opet odgovaraju od šehera — reče. — Ama da jadan nijesi, ne slušaj! Pušći neka govore koliko hoće, a nemoj im odgovarat na pedesetu . . .

Pa se opet protegnu, prekrsti se i izađe iz kuće.

— Tako on vazda — tiho prošapta mati Stojanova, plašljivo izvirujući za domaćinom. — Vavijek se fali što te poslô a ne da mi nikad suze pušćat rad toga. Majka kô majka, pa me srce zaboli kad viđu da smo svi na okupu a tebe nema, pa mi se, bogme, omakne suza . . . Žensko srce . . . A on onda viče i ljuti se, pa mi prijeti da će i ono dvoje opremiti u šeher ako usplačem . . .

Zamalo, pa se poče prikupljati rodbina. U jednoj grupi prispješe i strina Mara i tetka Soka i dajinica Anđa i sve ostale što su učestvovale u vijeću prilikom odlaska Stojanovog.

— A đe nam je momčina? — dreknu strina Mara prije nego je i uljegla u kuću, pa se zatrča, preskoči preko praga i snažno obgrli Stojana. — Jedva ti padosmo na pamet da nam dođeš, gospodičiću! . . . Zaboravio nas, kó da smo kučke . . .

Opkoliše ga i druge. Potegnu tetka Soka za jednu ruku, potegnu dajinica Anđa za drugu, neke potegnuše za tur od šalvara, kao da će ga rastrgnuti. Obljubiše ga i obališe mu i čelo i obraze, govoreći sve u jedan mah, a i ne slušajući njegovih odgovora. Jedva se smiriše onda kad strina Mara dohvati bocu

s rakijom, breknu i sjede, metnuvši pored jednoga koljena bocu, a pored drugog dovuče Stojana.

— Hoćeš li i ti malo rakije? — ponudi ga i prinese mu bocu ustima. — Umoran si, pa da te okrijepi.

— Ne mogu — odgovori Stojan okrećući glavu u stranu.

— Vidi se da te još pameti nisu naučili — dočeka strina i nategnu bocom. — Da si ti pametan, sam bi tražio rakiju kô i ja.

Tetka Soka sjede Stojanu s druge strane i, položivši mu ruku na rame, poče ga pitati:

— A jesi li se uželio majke? Jesmo li ti mi padale na pamet?

Mjesto odgovora, Stojan se okrenu pa dohvati torbu što je donio iz šehera. Odriješi je. Povadi sve stvari i drangulije što mu gazdinica dala, poreda ih pred sobom i spusti ih da se naslađuju njima. Zatim lagano, sa ponosom nekim, poče dizati jednu po jednu i dijeliti, počevši od matere, pa sve do najdalje rodice.

Opet nastadoše pohvale i ljubljenje. Nekima se dalo nažao radi toga što ih Stojan nije zaboravio, pa počele plakati, a neke samo zaviruju darove i okreću sa svake strane, hvaleći ih na sva usta i zaklinjući se kako, tobože, u životu nikada nijesu takih stvari vidjele. Jedino strina Mara nije bila potpuno zadovoljna svojim darom. Njojzi je više zapeo za oko đerdan od čandrljina u tetke Soke nego njezin fes, pa se počela mrštiti i otvoreno protestirati.

— Nijesam ti ni ja grđa od ostalih — reče oporo — pa *nekom* i *nekom* lijep pešćeš donosiš, a meni donio fesurinu što ne valja ni dva groša. A tome sam se i nadala od tebe! I čudila bi' se da si pošteniji od ćaće ti i druge čeljadi, pa da me se ti bolje ovizaš . . .

— A šta fali tvom pešćešu? — prijekorno zapita dajinica Anđa namignuvši joj krišom da ćuti.

— Nemoj ti meni ništa namigivati! — odsiječe strina Mara još žešće i ponovo nategnu bocom. — Ja

kažem sve što mi je na srcu. N'umijem ja izvijati ni uvijati nikome, nego živ mi oči, pa u oči.

Tetka Soka, da utiša graju, uze svoj đerdan i pruži Mari.

— Evo ti, sestro, ako ti je ovo moje zapelo za oko. Daj da se promijenimo.

Strina Mara pogleda na nju iskosa, kao bojeći se kakve prijevare.

— Jok! — dočeka. — Neću ja! Što je tebi dao, nek stoji u tebe, a moje u mene. Jok! Ovo ću ja svemu svijetu iznositi da vidi kako je gospodičić darivao strinu i donio joj fesurinu od dva groša! Ovo mu je zafala što je u mojoj kući izio toliko hljeba i popio toliko mlijeka.

Pa, ne rekavši ni *zbogom,* ode iz kuće.

— Čudna žena! — dočeka dajinica Anđa. — Ono ona samo jezikom govori, a srcem ništa 'nako ne misli.

Ipak joj niko ne odgovori. I Stojan i mati mu zanijemili i, čudeći se, gledahu jedno i drugo, a ostale skrstile ruke i samo blenu onamo kud je otišla strina Mara.

Pred veče izađe Stojan pred kuću, na avliju, i sjedeći na travi gledaše u gole, pećinjaste planine, čije se stijenje čudno rumenjelo prema zalazećem suncu i udaralo u oči, a u raznim bojama blistala se i prelivala vodena prašina na mjestu odakle je sa silnom hukom skakao brzi potok u provalije izbacujući poput safunjake bijelu pjenu i razbacujući je po obližnjim dubovima, bukvama i po onoj krivoj, goloj kruški što se nagla u strani, ispod pećina. Bezbrojni divlji golubovi povijali su se iznad vodopada, dizali se, spuštali i hitno se krili po pećinama, kao da su htjeli umaći od golemog, ponositog orla koji se uznio nad planinom i izgledao kao neka crna lopta što se gotovo ne miče sa jednoga mjesta. Otuda, ispod onih dubova i bukava, sad se razlijegala i pjesma i zvonila je tako jasno da je Stojan lijepo mogao razumjeti svaku riječ. Sa druge strane čule se dvojnice i kle-

pet zvona sa ovnova, praćeni uzvicima grlatih čobana i podvikivanjem zaposlenih reduša. I snažan neki miris ispunjavao je vazduh, ali ne blag i svjež miris planinskog cvijeća, nego suv, težak miris opaljene trave i ispucane, prašnjave zemlje . . .

— Eto Jovana i Goše! — viknu mati iznenada i okrenu mu glavu na drugu stranu. — Eto, vidiš te ovce što iđu, to su naše ovce, a za njima su njih dvoje.

Stojan skoči sa trave i poleti im u susret. Ovce se poplašiše od njega i udariše u stranu kud koja. Prileti bratu, zagrli ga i poljubi u oba obraza, a sestra mu se, međutim, sama objesi o vrat i poče ga ljubiti. Čak i rundov, da pokaže koliko se obradovao, skoči uz njega i umalo ga ne obori, veselo lajući i mašući svojim kudravim repom, prepunim čičaka.

— Jeste li se umorili? — zapita Stojan brata i sestru.

— Jok.

Stojan uze štap od njih i sam poče ovce goniti, hujkajući i grajući. Stade ih nagoniti i na strugu, gdje mu ih mati dočekivala sa kablom, da ih pomuze, ali se ubrzo pokaza nevješt, jer se ovce ponovo poplašiše te prevrnuše kabao, a domaćicu malo da ne prignječiše.

— Ostavi ti to! — doviknu otac, koji se već bijaše vratio s rada i stao mu iza leđa. — Iskaljaćeš i ispeksinit te haljine na tebi, a gazda nije obijestan da ti kroji nove. Ako ne uščuvaš njegovo, nećeš znat ni svoje.

Stojan se pokunji, baci štap i pođe u kuću. Otac pođe za njim.

— A koliko dana misliš ostat ovđe? — zapita umivajući kaljave ruke i otirući ih o staru, prljavu mahramu.

— Deset — odgovori Stojan.

— Puno je to — reče mu otac mirno i dohvati za čibuk da ga napuni. — Dosta ti da ostaneš još jedan dan, pa onda put pod noge. Ovđe nemaš šta naučit kô tamo. A i gazdi ćeš, može bit trebati, a ne može ni on sam u on'likome poslu . . .

— Da ostanem barem pet dana? — promuca Stojan gledajući ga nekako i žalostivno i sa strahom.

— Jok! — odsiječe otac oštrije. — Ja ti velim da ideš. Eto viđeli smo i mi tebe, a i ti si nas; zdravo smo i dobro smo i drugo nam ništa ne treba. Prešjutra torbu na vrat, pa na put...

Stojan ušuti. Čitave večeri ni riječi više progovorio nije. Nije progovorio ni za večerom, kad ga je mati nudila da bolje jede. A čim je večerao, kazao je da je sanan, pa izišao pred kuću i izvalio se na travu.

Nije mogao lako zaspati. I vrućina mu, i teško, i zagušljivo. Cvrčak je negdje u blizini cvrkao i kao dražio ga, a iz zemlje, iz trave, iznad koje su poput sitnih varnica prolijetali mali svijetnjaci, bila je čudnovata vrućina i pritiskala ga. Ni vjetra niotkuda i debela paučina, što se širila ispod strehe pa gotovo do kućnih vrata, bila je nepomična, niti se jedan jediti put zatalasala ili povila. A rundov se približio i svoje jake šape opružio mu upravo pored glave, te pasje buhe iskaču i po njemu, škaklje ga i gamižu uz leđa...

— Eh, težak sam ja njima ovđe. Zaboravili su na me! — uzdisao je Stojan, koji bi po svemu ostalome mogao zaspati da ga otac onako osorno ne goni od kuće. Riječi njegove jednako su mu zvonile u ušima i, ma na koju se stranu prevrnuo, nije ih mogao zaboraviti.

— Težak sam, težak — ponavljao je još jednom. Pa, kad je tako, bolje da se sjutra vrnem u šeher nego presjutra.

VIII

Drugi dan po povratku sa sela opet se sastao Stojan sa Boškom, Krivošijom i sa Jeguljom. To već nije bilo na mesarnici nego u tijesnom, uskom dućanu sipljivoga i sušičavoga bakala Marka, *Bismarka,* kako su ga neki prozvali, proslavljenoga u svemu šeheru sa svoje neobične jeftinoće. Dućan nije bio daleko od mesarnice i nalazio se u jednom krivom, prljavom sokačiću, koji je davno nekada — valjda prije stotinu godina — kaldrmisan, pa se kaldrma izrovala, te čovjek ni po danu, a kamoli u noći, nije bio siguran da ne skrha vrat ili da se ne spotakne na svakome koraku, ako dobro ne otvori oči. I dućan je bio star, sa iskrhanim, trulim ćepencima, sa iskrivljenim rafovima i probijenom tavanicom, u kojoj jedva ako su bile četiri daske zdrave. Ipak robe nije bilo malo, i Marko je divno znao sve one šupljine okititi raznim jaglucima, čarapama i drugim drangulijama, te mušterije nimalo nijesu zazirale od njega, kao ni on od onoga koji sjedi u najljepšemu i najnovijemu dućanu. Marko je bio ljubimac mnogih šeherskih momaka, sluga, i oni su, ukoliko su mogli, grabili ma i malo slobodna vremena da svrate njemu, da se razgovore i za zdravlje pitaju. Zli jezici, koji nikoga na miru ne mogu ostaviti, iznosili su kako Marko upravo mami tuđe sluge u dućan i časti ih, kako je s njima u dosluku, te kako oni, krijući od gazda, donose razne stvari iz dućana i magaza i prodaju mu u pola cijene. Otuda je, vele, i mogao onako jeftino davati robu, pa gotovo konkurirati i trgovcima. Zli jezici, doduše, to su samo šaptali, ali, ne imajući pouzdanih dokaza, niko se nije usudio i glasnije kazati, te, na-

ravno, ni mi ne možemo tvrdo povjerovati. Samo navodimo da je bio ljubimac mnogih sluga.

U njega, dakle, sastali su se Jegulja, Krivošija, Boško i Stojan. Sretnuvši se na ulici, gdje se nijesu mogli dovoljno narazgovarati, svi navališe da svrate Marku, i Stojan, koji ga je prije tek malo poznavao, morao je pristati.

— Čudo, čudo, majka mu stara, da ovi vaš jaran bježi od mene! — zadžaka Marko opazivši Stojana, pa im iziđe u susret i poče, po svom običaju, tapšati po ramenu čas jednoga, čas drugoga. — Nikada mi se ne svrati ljucki, nikada ne šjedne, kô da sam ja gubav . . .

Stojan pocrveni i zbunjeno promuca nešto kao u odbranu. Marko se i ne osvrnu na to, nego ga lagano, pažljivo prihvati za ramena i silom posadi na omanji sanduk, koji je služio mjesto stolice.

— A nije ni čudo, jer je još mlad — dočeka Jegulja i nekako ponosito uzvi svojom tankom glavom. — Dok steče pameti i dok se nauči, biće i on pitomiji.

Marko naruči kahvu i, napravivši svima mjesto, izmače se u kraj dućana, pa, lukavo se osmješkujući i rastežući suvo, ospičavo lice, gledaše po njima. U starim zakrpljenim čakširama, u izlizanoj salti i bezbojnom, masnom fesu, naličio je više na kakva prosjaka, premda su toliki tvrdili kako ima mnogo sakrivenih para, koje zakopaje negdje u zidove.

— A kako su vam gazde? Kako su gazdinice? — zapita trljajući rukom o ruku.

— Moj je, po moju nesreću, dobro — duboko uzdahnu Krivošija. — Zdrav kô drijen i ništa mu ne fali.

— I moj — upade Boško. — Zakleću se bogom i dušom da je zdraviji od mene. . .

Marko nakrivi glavu i namignu na Stojana.

— A tvoj, majka mu stara? Drži li se on?

— Slabunjav je malo — odgovori Stojan mirno. — Vazda ga nešto boli i previja se.

Jegulja prebaci nogu preko noge, i dugački tur od čakšira podavi poda se.

— Blago li tebikare! — viknu čisto zavideći. — On će bit i još bolesniji! Da si malo pametniji, mogô bi mu sad kovrčiti, pa sve da ti tepa i da te gladi. Eh, da sam ja na tvome mjestu!

— Bogme ti je zgodno! — upade i Marko i opet ga poče tapšati po ramenu. — I ja velim da će on bit i još bolesniji. Da ti sad nešto zategneš, pa da zaišteš višu plaću, daće ti je. Ne smije on sad tebe pušćat, a dovesti novajliju, koji ništa ne zna . . . Išti mu . . . Reci: »Daj mi višu plaću, pa da te slušam . . .« Imaš jezik, majka mu stara, nije ti ga mačka odgrizla, pa govori.

— Stid me — šapnu Stojan obarajući glavu.

— Hi, hi, hi! — zasmija se Jegulja, a na sitne, mišije oči, udariše mu suze. — Stid te starat se za svoju kožu? Zar ti ne voliš sebikara?

Marko još jedanput ponudi goste kahvom, izmaknu se malo u kraj i slamkom poče čistiti stari, izglodani cigarluk.

— Budi ti pametan, majka mu stara! — reče uozbiljivši se. — Njemu svakako treba momče i treba da ga plaća dobro, pa je li bolje da plaća tebi nego drugome? A ako ne išteš, neće ti ni platit! . . . I kad on vidi da ti tako radiš za se, bićeš mu draži, jer ko ne zna radit za se, ne zna ni za drugoga.

— Da ja nijesam u svoga iskô svaki dan, ne bi' mi plaćô ni ovo što sad plaća — upade Krivošija ponosito se udarivši rukom po prsima.

Jegulja skoči sa svoga sandučeta, savi ruke na leđima i gotovo poče poigravati po dućanu.

— Ne govorimo mi tebikare za svoje nego za tvoje dobro, pa ako ti valja, slušaj!

Pa mu se primaknu i unese mu svih deset prstiju u oči.

— A ovi čovjek što ti kaže, ovo ti je sveto — nastavi ukazujući na Marka. — Mi nemamo višeg prijatelja od njegakara . . . Što imamo pameti, on nas je naučio. Čovjeka boli srce za namakare, pa ne može da gleda nepravdu i uči nas.

Marko sklopi ruke na prsa i mučenički prevrnu očima.

— Bogami, samo iz prijateljstva! — upade. — Majka mu stara, zar bi' ja zbog nečeg drugog govorio? Draži ste mi vi nego gazde. A gazdu nije grehota oguliti! Ja bi' ogulio svakoga koji mi pod ruku dođe... Oni gule druge, pa ćemo i mi njih...

— Zar tvoj gazda Simo ne guli? — uzviknu Krivošija podbočivši se rukama o kukove.

Stojan samo uzvi ramenima.

— Zar ne guli, a?... Oklen njemu onolike pare da nije nagulio?

Marko prileti i začepi mu usta.

— Nećemo govorit o tome — reče — mi smo mu kazali kô prijatelji, a on neka smišlja. Može misliti koliko mu drago, a moj mu je dućan vavijek otvoren ako će da ga čemu naučim i da mu kažem kako se postaje gazda.

I lukavo namignu na Jegulju, a Jegulja na Boška.

Stojan se lagano diže i zamišljeno pođe kući.

IX

U narodu se još jednako vjeruje da ima zloslutnika, pa što oni proreku da onako mora biti. Ako je doista tako, onda su gazda-Simini zloslutnici bili Jegulja i bakal Marko, B i s m a r k o šeherski. Oduvijek slabunjav i bolešljiv, počeo je gazda u novije doba pobolijevati još češće, a jednoga dana umalo ne zakovrnu. Došao čovjek u magazu, izuo kundure i po svome običaju prekrstio noge na šilti, pa počeo zveckati brojanicama i žmirkajući gledati u čaršiju. Stojan je u to vrijeme prečišćavao rafove i, podvezavši nos mahramom, tresao debelu prašinu sa nekakvih starih kutija i paketa što se u godini dana jedva po tri puta uzimali u ruke.

— Stoj . . . Stojane! — iznenadno ga pozva zagušljiv, sipljiv glas iza leđa.

Stojan se osvrnu i od čuda ispusti iz ruke i jedan paket i krpu kojom ga je čistio. Gazda Simo ležao je na šilti, uzvaljen na leđa, iskolačio zelene oči, donju gubicu opustio gotovo do brade, koja se neobično tresla, a u prsima počelo da mu nešto škripi, ciči, šišti.

— Šta je? — povika Stojan i prileti mu da ga pridrži.

— Ne znam . . . Udavi . . . — zagušeno izgovori gazda klonuvši mu na ruke, a škripa u prsima sve više i nešto kao da se vari, klokinja u njima.

— Ima li iko da pomogne? — dreknu Stojan i izleti na vrata zvjerajući po komšijskim dućanima . . . — Amo, ljudi, zaboga.

Dok su komšije dotrčale, gazda Simo sasvim je smalaksao i jedva su mogli na rukama da ga odnesu do kuće.

Gazdinica Anđa, obučena u najtoplije haljine, sa povezanom glavom u nekakav drpav jagluk i neočešljanom kosom, zatekla se baš na avliji i debelim korbačem rastresala teške ćilime, kada opazi nosače. U prvi mah ona zinu, zablenu se, pa, zagledavši se bolje, pljesnu se snažnim rukama po koljenima i iz glasa vrisnu.

— Kuku meni, do boga miloga, šta je? — zavriska opet i, ne sačekavši odgovora, zgrabi gazdinu ruku, koja je nemoćno visila, i poče je ljubiti.

— Pušći, gazdinice, pušći sad! — kao poče je tješiti Stojan i, blago je odgurnuvši od bolesnika, obuhvati je oko pasa i polako uvede u sobu.

— Hećima, hećima zovite! — viknu ona pošto se pribra malo, pa obje ruke savi Stojanu oko vrata. — Hećima zovi da ga vidi!

U čitavom šeheru bio je samo jedan doktor, Jermenin rodom, staro, slabačko čeljade, koji nije mogao ni stotinu koračaji pješke da pređe, nego se, obučen u švapske haljine, a sa ogromnim fesom na glavi, vječito klatio na svome mršavome vrančiću i tako obilazio bolesnike. Izuzevši mušterije koje su mu masnije plaćale, on je radi drugih nerado sjahivao s konja i ulazio u kuće. Pred vratima kućnim morao ga je dočekivati domaćin, ili kakvo drugo čeljade, pa mu opisati bolest i bolesnika, te je doktor, pažljivo saslušavši, onako na konju pisao recepte i, natucajući ponešto srpski, upućivao kako da se lijekovi uzimaju. Zatim bi gonio konja dalje.

I sa Stojanom htjede učiniti tako, ali kad ovaj potegnu podugačku kesu, čvrsto zavezanu, i kad kucnu po njoj, doktor veselo zaklima glavom, pa privezavši konja za alku na vratima, uljeze u kuću.

— Sve napolje! — reče koraknuvši u sobu, pa mrko pogleda i po sakupljenim ženama i po ljudima, i prstom im ukaza na vrata.

— Zaboga, gospodine, šta mu je? — bolećivim glasom zapita gazdinica Anđa, pa stade uz Stojana i netremice gledaše u Stojana i gazdu Simu.

— Hm, moze zivo — promrmlja doktor pregledajući bolesnika. — Malo slabo, a moze tobro... nece krepulati...

— Eto, neće umrijeti! — protumači Stojan gazdinici, približi se doktoru i, da bolje čuje, dreknu iz glasa:

— A ima ilac? — zapita podražavajući njegovu govoru.

— Ima, ima — odgovori doktor natičući ogromne naočari na nos i vadeći ispod fesa olovku da napiše recept. — To pije... etno kašika etno sahat... a bila tobro i bute dobro...

I, svršivši, opet ostavi olovku pod fes — da joj je samo vrh provirivao — pa, i ne pogledavši više bolesnika, izađe iz sobe.

Sjutradan kao da okrenu nabolje. Kada se kroz gusto lozovo lišće i kroz demire pendžerske probi prvi sunčev zrak i zaigra na ćilimu, a ispod široke strehe lastavica poče prevrćati, gazda otvori oči, odahnu malo i pogleda po sobi. Stojan, koji čitave noći zaspao nije, nego je lebdio nad njim, skoči na noge i očekivaše kakvu zapovijest.

— A što ti nijesi u magazi? — zapita gazda slabim, bolesničkim glasom.

— Bio sam uza te — odgovori Stojan mirno. — Gazdinica je umorna, pa otišla da spava, a ja ostô da nijesi sam.

Gazda Simo ljutito zavrti glavom i namrgodi se.

— Ne brini ti za me! — zastenja. — Hajde ti u magazu, pa gledaj da što pazariš. Oči otvori, pa čuvaj mušterije i nemoj pušćati koga da ode drugome, na priliku onome huncutu Radovanu...

— Pa neka... — otpovrnu Stojan zatežući se. — Imaću kada...

— Hajdee! — jeknu gazda Simo stisnuvši obje šake prema njemu. — Ako mi bude suđeno da umrem, umrijeću, makar me i askeri čuvali. A magazu i mušterije treba paziti...

Stojan slegnu ramenima, uze ključeve i, zadjenuvši ih za pojas, pođe iz sobe.

— Jesi li pošô u magazu? — zapita gazdinica uhvativši ga pred sobnim vratima i primače mu se sasvim blizo, a usnama ga gotovo ljubljaše u uho.

— Jesam . . .

— Gazda je slab — nastavi ona. — Ne vjerujem ja ni hećimu, ni nikome, da će se on lahko dignuti. — Nego gledaj, pa sve pare što ih nađeš u magazi donesi meni da ih ja čuvam.

— Donijeću — pokorno odgovori Stojan.

— Donesi i teftere! — opet će ona malo mekše. — Sve je bolje da ja čuvam. Ja sam njegova žena, pa ću najbolje i sačuvat! . . .

— Tako je.

Gazdinica ga pomilova po obrazu, osmjehnu se i isprati ga do nasred avlije. Zatim se opet lagano vrati pred sobu, protr dobro oči, i, duboko uzdahnuvši, uljeze gazdi Simi. Sjede mu kod dušeka, pored glave, pa podnimivši se lijevom rukom, gledaše ga žalostivo.

— Šta ti je? — šapatom zapita gazda, a očima joj upiljio u lice. — Kakva je tebi nevolja?

— Ništa — gotovo nečujno odgovori ona i opet uzdahnu. Jedna lozova grančica, što je provirila kroz pendžer u sobu, lelujala se lagano i osjenčavala joj gornji dio lica, a to mu je pridavalo još mračniji, sumorniji izraz.

— Kriješ mi! — zastenja gazda i pokuša da se opre na lakat. — Oči su ti nešto crvene, pa bi' rekô da si plakala.

— Pa šta je ako sam i plakala? — odsiječe ona uzdahnuvši. — Nijesam oči isplakala. Od suza mi neće ništa biti.

Gazda Simo zakašlja se, porumeni u licu, a zamršeni bičevi kose iz perčina mu popadaše po neobrijanim obrazima i razasuše se.

— Šta je? — zapita opet. — Ja hoću da znam šta ti fali u mojoj kući pa da plačeš.

Gazdinica ne odgovori odmah. Lagano pruži ruku, zagladi mu i opet uredi kosu, pa se saže i poljubi ga među oči, gotovo u onaj sami kukasti nos.

— Teško mi je — prošapta zatim. — Ako kukam, zar nemam rašta? Zar mi ti ne ležiš bolestan? A teško meni ako tebi što bude.

— Štaa? — jauknu gazda Simo i opet se zavali unatrag. — Je li hećim kazô da ću ja umrijet?

— Nije kazô niko — brzo upade gazdinica — nego ja velim da niko ne zna kad mu je suđeno umrijet... Ja mogu umrijet prije tebe, ama tebi je lahko, ti ostaješ u dobru. A ja da ostanem nakon tebe, kud ću, šta ću?

— Stekô sam ja, pa imaš na čem živjeti — naglasi gazda malo jače.

Gazdinica stište oči i iscijedi dvije-tri suze.

— Stekô si ti, fala bogu, i ja imam svega dok si mi ti. Ama da tebi što bude, zar ti ne bi ona dva rođaka sve razgrabili, a mene bacili iz kuće?

Gazda Simo zanijemi. Uhvati zubima donju gubicu, a prste desne i lijeve ruke pomiješa i, lomeći ih, sa pogledom punim sažaljenja gledaše svoju Anđu.

— Opet to neće tako bit — reče nakon duge počivke. — Ti ćeš viđeti koliko si mi draga! Znam ja šta ću.

— Šta? — zapita gazdinica brzo, prinoseći mu se. — Šta?

— Pozdravi kuma Jovana i kuma Đoku i poruči im da večeras dođu! — odsiječe gazda, pa, lagano se podignuvši, obgrli joj glavu rukama i poljubi je u obraze.

Pred veče, pošto je zatvorio magazu, Stojan se vraćao kući neobično zadovoljan. Čitav jedan dan radio je sam u magazi, *bez ičijeg nadzora*, i bio je srećan u pazaru. Prodao je dosta robe i u dva duboka džepa od čakšira nosio dvije pune kese i srebrnjaka i marijaša, što ih je mislio predati gazdinici. Stojan je bio zadovoljan i zbog toga što mu se danas pružila prilika da jednome hamalu proda jeftin

fes po skupe novce, a od jednoga seljaka, kupujući maslo, da zakine čitavu litru. Teftere gazdine nosio je pod pazuhom i zastajkivao češće puta, te zavirivao u njih, samo da svijet vidi kako ga gazda cijeni i koliko povjerenja ima u njega.

— Đe su pare? — zapita gazdinica, koja ga je nestrpljivo očekivala vrzajući se po avliji.

— Evo — odgovori Stojan, s mukom tegleći kese iz džepova i pružajući ih. — A evo i teftera.

Gazdinica prihvati sve, omjeri kese na dlanu i pokaza mu rukom na vrata gazdine sobe.

— Tamo te čekaju — šapatom izgovori.

Stojan, začuđen, pristupi vratima, otvori ih i — zastade na njima. Iznenadilo ga je kad opazi dva stara kuma gazda-Simina: Jovana Aćimovića i Đoku Galeba. Soba je mirisala tamjanom, a oba starca skinuli fesove, kao ono u crkvi, pa gologlavi sjede oko dušeka gazda-Simina, i razgovaraju s njime.

— Uljezi, Stojane, uljezi! — blago, mekano izgovori gazda Simo i mahnu mu rukom. — Doći bliže.

Stojan, sa nekim strahom i ustezajući se, pristupi.

— Jesi li zatvorio magazu? — zapita gazda.

— Jesam.

— Jesi li obišô sve, da se nije đegođ sakrio kakav lopov, jali da ti nije kresavica ostala na nemjestu, jali koji cigar neutrnut?

— Sve je u redu — odgovori Stojan.

— A dobro si pazarivô i nijesi pušćô mušterije drugome?

— Jok.

Gazda lagano diže ruke i pokaza mu da sjedne. Zatim se nakašlja malo, počeša se po nosu i duboko uzdahnu.

— Sad ću kazati i tebi, pa da i ti čuješ — poče tiho, meko, starački. — Ja ne znam šta nosi dan, a šta noć. Smrt je, kako se rekne, svakome za vratom, a ja sam, evo, bolestan, pa ko zna kad ću na oni svijet. Stoga sam namislio pisat testamenat, nek se, biva,

žna pošljednja moja volja. Ja sam sve ovo stekô pa ću i ostavit kako ja hoću.

— I pravo je! — odobri kum Nikola gladeći se po perčinu. — Tako je to u redu.

—. . . a meni bog nije dao đece — nastavi gazda — pa kad nji' nemam, ostaviću drugome. I vi ćete svi biti šjedoci da je ovo moja prava i mila volja.

Kumovi se podigoše i prekloniše prema ikoni.

— Bićemo pred bogom i pred ljudima.

Gazda Simo pogleda Stojana.

— Stojane, sine, donesi divit i ćageta.

Stojan skoči, izleti pred sobu i iz ruka gazdiničinih, koja je sve pripremila, uze nov novcat divit i nekoliko tabaka čiste hartije. Opet se vrati gazdi, pa, popravivši zubima pero, očekivaše šta će mu se kazivati.

— Piši! — viknu gazda naslonivši se na jastuk.

Stojan razmahnu rukom iznad hartije i pripremi se.

— Piši: vo imja Oca i Sina Svjatago duka, amin! Pošto je svaki čovjek čovjek, to će i umrijeti i iščeznuti jakože dim, i pošto sam i ja čovjek te ću se predstaviti i otići bogu na istinu, te ću svima svojijem prijateljima i dostima javiti svoje potljednjo želanije. Sve moje imuće, što sam kô pošten čovjek stekô i što nije ničije nego moje, ostavljam svojoj vjernoj supruzi Angelini. I velim joj da mojijem rođacima Arsenu i Luki dade po dvije hiljade i pet stotina groša i da im više ne da ni pare, makar crkli od muke. I velim joj da crkvi dade hiljadu groša i da me za te pare pop svake neđelje spominje na proskomidiji. I sve je to moja volja i pisô sam pri čistoj svijesti i niko me nije nagovorio na ovo. Ubio ga bog i sveta Bogorodica i Jovan Preteča ko bi gođ ovo obatalio jali zabacio.

Stojan završi.

— Daj mi da potpišem — reče gazda i, prekrstivši se pobožno, krupnim slovima ispod svega zapisa svoje ime. Prekrstiše se i kumovi i potpisaše s druge strane. Sva se trojica zatim zagrliše i izljubiše.

— Sad mi zovite Anđu! — reče gazda.

Stojan pođe da zovne, ali prije nego što je koraknuo, vrata se otvoriše. Gazdinica Anđa, crvena, uplakana, uprepodobljena, jedva koračajući stupi u sobu.

— Anđo moja, evo ti moje pošljednje volje, pa mi je ti čuvaj — započe gazda, a glas mu zadrhta i nešto kao da mu zasmeta da dalje govori . . .

— Ah! — bolno jeknu gazdinica i, pristupivši da primi testamenat, pade pored gazde. Pa, ljubeći ga, ponovo zaplaka.

X

No gazdi Simi kao da još ne bijaše suđeno da se rastane sa ovim *lijepim svijetom.* Odmah pošto se, kao *pobožni hristijanin,* pričestio i oprostio sa kumovima i prijateljima, osjetio je kako mu pomalo olakšava i na srcu i na duši. Osjeti se nekako jači, snažniji. Do nekoliko dana docnije poče se i pridizati, šetati po sobi, ogrnut ćurkom i debelim ćebetom, koje mu je u mladim godinama, dok je hodao po selima i noćivao pod vedrim nebom, služilo kao pokrovac. Vrata ni pendžera nije dao otvarati, bojeći se nazeba, i premda je soba silno zaudarala dahom i isparavanjem ljudskim, nije mu smetalo niti je želio promijeniti je. A osamnaesti dan, pošto su i kumovi, a i gazdinica Anđa, odlučno tvrdili da nema opasnosti i da se ne boji više, usudio se stupiti na avliju i, osmjehnuvši se prema zalazećemu suncu, udahnuti čista svježa vazduha.

— Ah, lijepo ti je živiti! — uzdahnu gledajući u gazdinicu kako je zabacila rukave do na ramena, pa punačke, oble ruke zamočila do lakata u vodu i pere nekakve čaršafe. I voda i čaršafi i avlija sa rascvjetanim ružama rumene se i zlate obasjani nebeskom rumeni, a sitne mrvice razbijenog stakla blistaju se iz prašine kao razasuti alemovi. Sve nekako ljepše i svjetlije!

— Lijepo — odgovori i gazdinica ne bataleći posla. — Samo se ti malo bolje umotaj, jer je noć blizu.

Gazda Simo navuče i ćurak i ćebe do na glavu, skupi ih čvrsto oko sebe, pa sjede na omanju tronožnu stolicu, što je uvijek pred vratima stojala da se gazdinica može na njoj odmoriti.

— A kako lijepo mirišu ruže! — opet reče. — Kad ozdravim, svu ću avliju zasaditi ružama... Na svakome koraku nek bude ruža! I fukari ću podijelit one stare, izdrpane haljine, nek mi se mole bogu za zdravlje. Izdrpane su, ama su fukari lijepe...

I kao da se malo oduševi, vatreno poče obećavati kako će *bogato* priložiti raznim crkvama i manastirima i kako će samo činiti dobra djela.

— Sto groša poslaću igumanu Jevstatiji, dvadeset groša igumanu Joanikiji, pedeset groša popu Arsenu, a osamdeset popu Mitru. Svi neka prifate duboke knjige i neka čitaju molitve da me bog još uzdrži na ovoj zemlji, da još ovo gledam svojim očima...

Tek kad se vrata otvoriše i Stojan se pomoli iza kanata, gazda prekide govor i okrenu se.

— Nešto si danas ranije zatvorio? — zapita muklo, kroz zube.

— Kô i vazda — odgovori Stojan i ne gledajući ga. — A bilo je danas posla, pa sam se i umorio.

Gazda-Simine pomućene oči zasvijetliše se, a čitavo se lice preobrazi.

— A dobro si pazarivô — zapita opet.

— Dobro... Prodô sam danas i oni pirinač što je bio nečist.

— Neka, neka — veselo dočeka gazda i gotovo skoči sa stolice. — A, ako bog da, kad ja ozdravim, sve ću ja tebi lijepo platit za tvoju poštenu službu.

Stojan ostavi ključe u sobu pa se vrati i sjede na jedan kamen.

— A brže ćeš ti ozdravit — reče gazdi. — Danas sam opet vidio hećima. On neće da sjahiva s konja jer ti ne treba više, ama ja poručio da ti treba otić na nekakve vode u Bosni, na Kišjeljake, ako hoćeš još da živiš. Kaže da iđeš brže.

Gazda Simo nakrivi glavu da bolje čuje.

— Šta reče? Đe ću ić?

— U Bosnu — odgovori Stojan lijeno, čačkajući zube. — Veli: ako ne odeš, možeš se grđe razboljeti.

— Ako ja tamo umrem, pa ostavim kosti u tuđem svijetu? — opet će gazda i još jače pritegnu ćebe oko sebe.

— Ništa se ne boj! Tamo ima još boljije' hećima, pa ti neće dat umrijeti.

Gazda Simo skrsti ruke i mahnu glavom prema gazdinici.

— Šta ti veliš, Anđo? — zapita.

— Velim ti da slušaš hećima — kratko odsiječe ona. — On dobro zna šta treba . . .

Gazda Simo slegnu ramenima, uzdahnu i, pogurivši se malo, zamišljen pođe u sobu.

Iako se zatezao i razmišljao još puna tri dana, gazda Simo ipak je morao poslušati doktora i otputovati. Stojan i gazdinica Anđa ostadoše sami. Stojan se sada u magazi osjeti nekako slobodniji, veseliji, zadovoljniji. Čitav dan uređujući robu u rafovima, pjevuckao je i zviždukao. Dva puta naređivao je i kahvu pa, prekrstivši noge na gazdinoj šilti, ispijao je polako, otpuštajući iz usta guste kolutove dima. Sa mušterijama razgovarao je duže nego obično. Čak je i tri-četiri gazda-Simine šale upotrebio. Jednu malu seljančicu poljubio je pravo u podbradak, uzbuđeno, toplo, da joj je svu krv u žilama zagrijao, te se zbunila i tri puta izlazila iz magaze i ponovo se vraćala. Ispravivši nju, stade na vrata magaska, uvuče ruke u džepove i posmatraše prolaznike zivkajući pojedine seljake da svrate i nudeći ih robom. Zivkao je i neke tuđe sluge, s kojima se tek izdaljega znao, želeći tobože da ih za nešto upita, a u stvari samo zbog toga da ga vide kako je sam i, ako ga zapitaju za gazdu, da im mogne odgovoriti e je on sada kao gazda. Zatim odmah izvadi duhan-kutiju, zamota cigar i, gledajući nekuda u visinu — valjda kako se laste vitlaju iznad komšijskih krovova — odbijaše dimove.

Uveče je došao kući malo ranije. U sobi je zatekao gazdinicu kako sjedi kraj upaljene lampe i prošiva nekakvu košulju. Nazva *dobar veče,* ostavi ključe na mjesto i sjede prema njoj, u dno sobe.

— Jesi li se umorio? — zapita ona lagano oturujući šav sa krila.

— Nijesam... Ne mogu se ja umoriti — odgovori on ponosito. — Ja volim kad radim.

— Mlad, pa nije ni čudo — dočeka gazdinica blago, čisteći konce sa dimija. — Mladu nije ništa teško.

Stojan se promeškolji malo, zijevnu dva puta i pogleda po sobi.

— Neobično bez gazde — reče, tek da nešto kaže.

— Neobično — potvrdi i gazdinica.

— Kad je on, nekako je i razgovor življi... Makar i slab, opet nam valja...

Gazdinica pomaknu lampu, premda joj nije smetala, i opet uzdahnu.

— A iznemogô je jadnik... Star, pa slab... Ima njemu blizu šeset.

— Dvaput bi mi mogô bit otac — upade Stojan.

— I meni bi — dočeka ona brzo. — Ni meni još nema punije' trides'...

Stojan je pogleda ispod oka da se uvjeri: govori li istinu? Poznade da nije lagala. Onako mlado, punačno, rumeno lice, bez bora, pa snažne, jednako obnažene mišice i jedre, bujne dojke i nije mogla imati žena kojoj je prešlo trideset. A gazdinica nije bila nelijepa; još onaj blag osmijeh, koji joj se razlijevao po licu, činio je te je izgledala bar godinu-dvije mlađa.

— Na moju dušu, ne bi rekô ni da imaš dvades' i pet — izbaci.

Gazdinica koketno napući usne i podiže se da donese večeru.

— Ni meni se ne čini — reče ustajući. — Što koji dan naprijed, sve kô da sam mlađa. I snažnija sam i valjanija nego sam ikad bila...

Nakon večere opet sjedoše da razgovaraju. Mlaz mjesečine, probijajući se kroz lišće i demire pendžerske, zalijevao je jedan dio sobe; ispod pendžera zapjeva slavuj. Sa obližnjih munara izvijao se i ra-

stapao u noći treperavi, tanki glas mujezina, a soba je mirisala svelim bosiokom i tamjanom. Obojima nekako lako na duši. Nešto kao da ih opija, zamamljuje.

— A jesi li se davno udala, gazdinice? — zapita Stojan ne odvraćajući pogleda od nje. — Je li?

— Pa . . . nijesam — odgovori gazdinica polušapatom, tiho, upola sklapajući oči kao da joj se kunja. — I znaš, kad me prosio, ja nijesam begenisala *njega.* Nije bio ni lijep, a star . . . Što će mi đed? . . . E, ama on zenđil, pa mi zapô za oko materi. Veli mi ona: »Nije lahko steći 'nakoga đuvegiju. Prokleću te ako ne pođeš za njega, a znaš kakva je materina kletva . . .« I ja nijesam mogla drukčije nego ukabuliti. Plakala sam, kukala sam, gruhala sam se šakama u prsi, ama kakva fajda! U noći sam izlazila na avliju samo da ozebem i umrem. Vjetar puca, zavija, jauče kroz voćke štu su nam u avliji rasle, lomi grane, diže prašinu i opalo lišće i rasipa ih, a ja izašla u samoj košulji i lahkim dimijama. Stala sam nasred avlije i pušćala da me vjetar bije, da mi čupa i mrsi kosu i sasipa suho lišće u njedra. Drščala sam od studeni, čini mi se sva mi se krv u žilama smrzla, a koža mi se naježila kô u očerupane kokoši. Mislila sam: eto smrti za pet dana. Pa ništa. Sjutri i presjutri dan kihala sam malo, kašljala, i opet ostala zdrava. Mlados' mi je bila jača i od vjetra i od studeni. I udala sam se za *njega.*

— Pa, na moju dušu, lijepo ti je — dočeka Stojan sasvim iskreno.

— Lijepo je, i ja velim da je lijepo — nastavi gazdinica odmahnuvši rukom. — On mi ništa ne čini nažao i drži me kô malo vode na dlanu. Ama eto . . . nemamo đece . . . A meni rana na srcu i boli me što nemamo. Da mi je samo jedno, makar kolik' zrno bibera, kô štono se u priči priča.

Stojan joj opet pogleda u lice, pogleda u mišice i klimnu glavom.

— Imaćeš ti đece — odsiječe.

— Neću — tužno odvrati ona. — Ovo je meni neko podbacio mađije pa nemam đece. A ja vjerujem

u mađije. Neki vele da nema ni đavola, ni vještica, a ja sve to vjerujem.

— Ja nikada nijesam viđeo đavola — upade Stojan živo — a da ih ima, vidio bi' barem jednoga . . .

— Ima ih, ima, ima . . . — nastavi gazdinica vatrenije, ne predišući. — Pokojna mi je mati govorila da je svojim očima gledala prikaze, a sve su prikaze od đavola. U svakoj kući koja je ozidana na kakvom starom grobu ima prikaza. Eto, mati mi je viđela u jednoj takvoj kući čudo jedno. Bila pod kućom kô mala izba, pa u izbu ostavljali drva i druge nekakve stvari. I jedne noći pošla ona da iznese drva, a u izbi Turkinja! Bjelja od najbjeljeg behara, a rumenija od najrumenijeg karamfila! Sjela na drva, obučena u bijelo ruho od svilene magle, pa joj se kroz ruho providi sve tijelo. A po zlatnoj, dugoj kosi sve joj se alemi sjaje kô rosa na lišću, a na čelu joj se blista velika zvijezda kô zlatno kandilo. Od toga se zasvijetlila izba, razdanilo se. I ona sjedi tako, sjedi i gleda u majku, a majka se prepala, zanijemila, pa ni da se pomakne. Jedva joj pade na um da se prekrsti. Tad' se nad drvima izvi nekakav dim i prikaze nestade.

Stojan se počeša po glavi i prevrnu očima.

— A meni bi drago bilo da sam tu ljepotu viđeo! — uzdahnu. — Nije to ružno! . . .

— E, ama nije vazda ljepota bila — opet upade gazdinica. — Druge jedne večeri, a ona na avliji viđela staroga dedu. I on u bijeloj nekakvoj mantiji, sijed kô ovca, a brada mu se po tlima vuče. Oči mu velike, volovske, krvave, pa njima gleda nekud u brdo, a dugijem prstima kopa zemlju, kopa jamu na avliji. Majka vrisnu i pade u nesvjes'. A do osam dana umro mi otac zdrav-čitav.

— Ja se svega toga ne bojim — opet će Stojan mirno. — Ja sam hodio po brdima, a nikad se nisam bojô . . .

Gazdinica se strese i pogleda napolje.

— A mene strah — reče. — Kad pomislim na prikaze, umrla bi' od straha. Ne bi' smjela izać u mrak

za živu glavu . . . Čini mi se, odmah će vaskrsnut preda me jali Turkinja, jali dedo . . .

Stojan zijevnu.

— A kako ćeš noćas? — zapita. — Kako ćeš sama u sobi?

Gazdinica savi ruke u krilo i poče se stresati.

— A zar bi ti imô obraza da me pušćeš da sama spavam i da umrem? — uzviknu. — Eto ti spavaj u dnu sobe, a ja ću u vrhu. Samo da ima nekoga i sa mnom! Ti si, što se kaže, naše domaće čeljade.

— Meni je svêdno — hladno otpovrnu Stojan sliježući ramenima. — Ja ću spavat đe gođ hoćeš.

Zatim lijeno, kao preko volje, podiže se i izađe iz sobe da snese svoj dušek i pokrivač. Sve prostrije u dno sobe i, ne svlačeći haljina, prekrsti se. Leže. Pokrivač namače i na glavu i samo ostavi mali otvor da može disati. Pošto se smirio, gazdinica pristupi lampi i utrnu je. Okrenu se prozoru i razmače lišće, te mjesečina još jače prodrije u sobu i rasu se po ćilimu. Gazdinica uze svoj dušek i prostrije ga ispod prozora. Lagano, udišući svjež, vlažan, mirisan vazduh, i slušajući pjesmu slavujevu, koja se još jače razlivala u noći, poče otkopčavati ječermu. Zbaci sa sebe komad po komad odijela i u samoj košulji ostade nad dušekom. Opet zabaci rukave do na ramena, razmače košulju na prsima, oslobodi dojke, pa, rasplećući gustu, crnu kosu i spuštajući je niz ramena, kupaše se u mjesečini. Tih, lak povjetarac prokradao se kroz pendžer i hladio je po grudima i po zažarenim obrazima, potkradao se pod košulju i milio joj uz leđa, a ona se pustila i samo uzdahne jače i gleda napolje.

Česti uzdasi nagnaše Stojana da kroz onaj otvor što ga je ostavio za disanje proviri malo. Pogleda je i zadrhta. U taj mah učini mu se ljepša od one Turkinje o kojoj je maloprije pričala; ljepša od svih vila. Ne mogavši se zadržati, i on uzdahnu, i poče se migoljiti pod pokrovcem.

— Ah! — odahnu gazdinica ne obzirući se na njega, pa se zavali na dušek i, pokrivši se tankim,

providnim čaršafom, podmetnu ruke pod glavu i gledaše u tavanicu. — Ah! — uzdahnu i opet.

Stojan više nije mogao zaspati. Opet zastenja i poče se prevrćati s jedne strane na drugu, drščući i tresući se kao u groznici. Dva puta htjede skočiti i bježati iz sobe napolje, u mrak. Ipak ga nešto zadržavaše i nagonjaše da češće proviri kroz onu rupu.

Iznenada gazdinica skoči. Zatrese se, pogleda prema pendžeru i, opruživši obje ruke kao da se od nečega brani, zapišta:

— Stojane! Stojane!

— Šta je? — odazva se Stojan muklo, ne dižući pokrovca sa glave.

— Eno nešto pod pendžerom... Nešto! Da vidiš... Ja se bojim...

— Nema ništa — odgovori on i uvuče se sav pod pokrovac.

— Ima nešto... Ima... Hodi!

Stojan skoči i poleti prema pendžeru. Objema rukama razmaknu lozove grane i zagleda se u noć. A gazdinica zadrhta, zaciča opet, i uplašeno se pribi uz njega...

XI

Kad je od gazde Sime najpošlje stiglo pismo — u kome je nadugo i široko pričao o svojoj bolesti, o ozdravljanju, o tome kako se uželio kuće i ukućana, te kako će se kroz dva dana vratiti — Stojan ga pročita i ljutito baci u kraj. Bilo mu krivo što njegovo *carstvo* (kako se sam izrazio) zamalo trajaše i što se gazda tako brzo vraća da mu opet zapovijeda. Ljutito ustade sa gazdine šilte, na kojoj je sjedio, uvuče ruke u džepove i zamišljeno poče hodati. Opet se sa-že, dohvati pismo da vidi je li dobro pročitao, i opet ga baci. Jednoga mušteriju, koji poče zavirivati u konope, dočeka vrlo osorno, niti mu htjede prodati, a drugome zacijeni kahvu dva puta skuplje nego što mu je prije tri dana prodavao. Stid ga nekako i od tih mušterija. Do danas ga gledali kao gazdu i pogađali se s njim kao s gazdom, a do tri dana će ga gledati kao momče, niti će se okretati na njega. Stid nije znao drukčije prikriti nego osornošću. Osjećao je osobitu nasladu u tom što još može da se okosi na nekoga, da ga odbije od magaze.

— Momak, pa momak! — reče uzdahnuvši nakon duže počivke. — Pa još da mi je kakva plaća!

I padoše mu na pamet riječi Markove i Jegulji-ne. Sjeti se kako su ga oni nagovarali. I naljuti se još više što nije bio toliko srčan da ih posluša i da zaište višu plaću.

U ljutini zatvori i magazu ranije i pođe pravo kući. Gazdinica Anđa dočeka ga na vratima i baš pružila ruku da ga malo pljesne po obrazu, ali, začuđena, spusti je i stuknu korak natrag.

— Šta je tebi? — zapita.

— Ništa! — odgovori on tresnuvši ključima o tle. — Ništa mi nije.

— A što si ljutit?

— I ne bio ga ljutit! — odsiječe oštro. — Od gazde stiglo pismo, pa da ne budem ljutit.

— Pa?

— Pa piše da će doć za dva dana.

Gazdinica pristupi bliže i spusti mu ruku na rame.

— Pa nek dođe, fala bogu; i treba da dođe.

Stojan je pogleda mrko.

— Ja znam da si mu se obeselila.

— Mogô je, vala, i još koji dan ostanuti — opet će gazdinica, osmjehnuvši se đavolasto — ama opet treba da dođe. Neće zanavijek tamo ostati. A ako i dođe, šta će nam on smetati?

I opet se osmjehnu.

Stojan odstupi od nje, sjede kraj pendžera i nasloni čelo na hladne demire, pustivši da ga lozovo lišće škaklji po vratu.

— Tebi neće smetati, ama meni hoće! — otkresa.

Gazdinica se malo namrgodi i podboči se.

— A u čemu će to tebi smetati, a meni neće?

— U svemu! — odsiječe Stojan i opet skoči, otrgnuvši uzgred nekoliko lista i meljaveći ih među prstima. — Ti opet ostaješ gazdinica, a ja opet ostajem momče sa šegrtskom plaćom.

Ona mu se primaknu.

— Kakva je to šegrtska plaća? — zapita.

On zbaci fes s glave, a anteriju raspuči. Sve mu je bilo teško, sve ga je žuljalo.

— Eto tako — odgovori. — Kakva mi je plaća? Nikakva!

— Ti bi htio višu?

— Zaradio sam . . .

Gazdinica mu obavi ruku oko vrata i privinu mu glavu svojim mekim, bujnim prsima.

— Zaradio si, i ja kažem — reče blago. — Ama zar se stoga ljutiš? Ako ja živa budem, imaćeš višu plaću čim se gazda vrati.

I, da ga umiri, poljubi ga u obraz. A on diže glavu, pogleda je i strasno obgrli.

— Znam ja — reče stežući je — znam . . . ama opet mi muka i ljutim se . . .

Ona se izvi iz zagrljaja i zagladi zamršenu kosu.

— Opet ti velim: ne valja se ljutiti! — reče. — Ni on nas ne smije zateći ljutite nego vesele. Treba lijepo da ga dočekamo.

Lijepo su ga i dočekali. Gazdinica je čitavo jutro čistila avliju, pretresala sobe, svu kuću okadila tamjanom i u dvije sobe upalila dva kandila. Dvije ugojene patke, što ih je štedjela za njegov dolazak, zaklala je, nadolmila, i poslala u peć da se peku, a sama je sjela da rasuče *burek*, najmiliju pitu gazda-Siminu. I Stojan je magazu očistio, uredio nekoliko rafova, otresao trogodišnju prašinu sa starih paketa pamuka i, svrh svega, provjetrio i dobro istresao šiltu. Iza podne čak se i obuče ljepše i, zatvorivši magazu, lagano krenu kroz šeher. Uputi se Draganovoj mehani, onoj što je na kraju šehera, upravo pored puta, da nijedan putnik ne može neopažen proći. Stojan nije pio nikakva pića osim kahve, stoga i naruči ibričić jedan i, lagano ispijajući, gledaše niz krivudastu, prašnjavu testu. Mada je htio da izgleda veseo i pokušavao da se našali sa polupijanim, grbavim mehandžijom, ipak mu šala nije išla od srca. Još nešto teško, kao kamen kakav, tištalo ga u prsima. Dobovao je prstima po stolu, pušio i zviždukao, praveći se bezbrižan, a sve mu se činilo kao da dva-tri seljaka, što su sjedili u mehani, a koje nije ni poznavao, gledaju ga podsmješljivo i podrugljivo mu se. Kad je mehandžija pristupio jednome i počeo mu šaptati na uho, te se obojica zasmijaše, Stojan skoči i htjede ih opsovati. Učini mu se da su se o njemu sašaptavali, jer ga je mehandžija nekako ispod oka pogledao. Ipak se savlada nekako i srdžbu iskali na tome što je iz sve snage udario po stolu da se ibričić prevalio, a zaostala kahva prolila se.

— Da platim! — reče i ljutito baci dva'esparac mehandžiji pred noge, pa, ne rekavši ni *zbogom*, krenu dalje, jednako blenući niz testu.

Išao je dugo i, jedva jednom, opazi na jednoj okuci teste oblak prašine, gust i neprovidan. Začu i kao neku tutnjavu. »Kola su! On je!« promrmlja poluglasno i prisloni se leđima uz jedan stari, zakresan, prašnjavolisti orah, što se nakrivio kao posrćuća pijanica, i čitavom gornjom polovinom nadnio se nad testu. Opet poče zviždukati i dobovati prstima po stablu i opet nešto, još teže, kao da mu padaše na prsa.

Kola su se međutim neprestano približavala, te je mogao lijepo raspoznavati i staroga, vječito kunjajućega kočijaša, Turčina, sa jarčijom bradom i dugim, kljunolikim nosom, a mogao je poznati i gazda-Simu, čijim se gustim perčinom igrao vjetar. I gazda i kočijaš bili su prašnjavi, poput mlinara, a muhe ih osvojile sa svih strana i okitile im lice.

— Dobro došô, gazda! — kliknu Stojan, jednim skokom stvorivši se kod kola. — Dobro došô! . . .

Gazda se iznenadi, protr oči i zažmiri.

— A što si radnim danom zatvorio magazu? — zapita zagušljivim glasom, jer su mu i usta bila puna prašine. — Šta je to? . . .

Stojan postiđeno obori glavu i uzvi ramenima.

— Pa izišô sam preda te — prošapta.

— A znaš li ti da nam sada kakav mušterija može otić onom huncutu Radovanu? — zapita gazda prijekorno.

— Neće otići.

Gazda se pomače u kolima, pa i njemu načini mjesto.

— Eh, neće, neće! — odsiječe mekše. — Oklen ti znaš da neće? Baš sad može neko da mu ode . . . 'Ajde, sjedi u kola pa ćemo potlje razgovarati! . . .

Stojan pokunjen, kao ošamaren, sjede u kola i zamišljeno se zagleda u leđa kočijaša, u poderani mu gunjac, okićen čičcima i sijenom. Nije više progovorio nijedne riječi sve dok nijesu stali pred kuću.

Gazdinica Anđa, opazivši gazdu, gotovo vrisnu, široko raširi obje ruke i pritisnu ga na prsa, stežući sve jače, kao da će ga udaviti.

— A kakav si ti, pa si se zadržô toliko? — poče kao prebacivati mu. — Mi 'vamo vazda mislili o tebi i uželili te se, a ti nas tamo i zaboravio . . .

— He, he, he! — zadovoljno se poče smješkati gazda Simo otresajući prašinu. — Nemoj ti tako meni . . . Zar ja da ne mislim na te?

Gazdinica ga uze za ruku i kao dijete povede u sobu. Sjedoše oboje na šiltu. Ona ga ponovo zagrli, a on je dohvati za podvoljak i protrese bradom.

— Pa kako si još? — zapita mekim glasom mazeći se nekako.

— Dobro sam.

— A jesi li pazila na sve? Je li sve u kući u redu?

— U redu.

Gazda poćuta malo.

— A za Stojana jesi li se raspitivala? Kakav je bio u magazi?

Gazdinica se ispravi i uozbilji se.

— Ni sin ti ne bi bolje radio! — dočeka. — Svaki mi priča o njemu i svak ga fali. Trče mu mušterije kô ovce na solilo, kô da ih je sve obenđijô . . . U magazi se nije ni poznalo da tebe nema.

— Eh, eh, neće baš bit tako — upade gazda ne vjerujući.

— I više! . . . Eto zapitaj koga hoćeš, pa će ti kazat . . . A kad odeš u magazu, viđećeš i sam.

Gazda zavrti glavom.

— A što je danas, u radni dan, zatvorio magazu, kad je tako?

— Pa . . . izišô je preda te . . . Jedva je čekô kad ćeš doći i sve mi je govorio: »Uželio sam se gazde«. Pa nije se mogô strpiti nego je potrčô da te čas prije vidi.

Gazda ućuta. Izvadi svoje brojanice, bez kojih nije mogao ni na put poći, i zvekećući njima, gledaše

kroz pendžer napolje. Gledao je kako plivaju laste u vazduhu i kako stari pijevac, stojeći na vrh zida, klepeće krilima i oteže dugačkom šijom spremajući se da odgovori pijevcu iz komšiluka koji je neprestano kukurikao. Zatim se lagano diže i, naređujući da se ispeče kahva, poče svlačiti putničko odijelo da obuče svoje udobnije, staro.

Iza večere, pošto je Stojan izašao iz sobe i gazda sa gazdinicom ostao sam, zametnuše opet razgovor. Gazda zapali cigar i češkajući se po tabanima, na kojima sad nije bilo čarapa, poče kašljucati, očekujući da gazdinica počne razgovor.

— Bio sam pred veče u magazi — poče najpošlje on sam — i nema fajde krivo govoriti, a baš je bio valjan! Sve mi pjeva!... I pazario je dosta i prikupio para, baš kako valja!

— Kazala sam ja, a ti ne vjeruješ — dočeka gazdinica veselo. — Znala sam ja to...

— Vjerujem ti, vjerujem — opet će gazda mekše, — ama nijesam mislio da će 'vako znat... Ta nema sto godina da je došô u nas i još je kô šegrt, a, eto, vodio trgovinu kô kakav starac. Sve lijepo!

Gazdinica iskide slamku iz metle i poče čačkati zube zamišljeno gledajući u tavanicu.

— To je rđavo što je on i danas kô šegrt — reče kašnje. — A da je drukčije, radio bi još bolje.

— Kako drukčije? — zapita gazda.

— Pa... da mu daš lijepu plaću... Radio ti je pošteno, pa pošteno i plati!

— Ove se godine puno potrošilo — dočeka gazda.

— A šta je on kriv što si ti trošio? Njemu treba plaćati. I ako nećeš ti, platiće drugi... Zvali su ga...

Gazda Simo se trže.

— Ko ga je zvao? — brzo zapita.

— Zvali su ga i plaćali mu dobro — nastavi gazdinica neumorno. — Nego ako hoćeš da je tvoj, a ti plati, i još mu, kao peškeš, skroj i nove haljine. Ove mu ne valjaju... On ti treba danas... treba!

— Ko li ga je zvao? — opet će gazda zamišljeno. — Ko?

Pa tresnu brojanicama, a stisnutu šaku podiže uvis.

— A ja mogu platit koliko i drugi! — viknu. — Daću mu više nego i oni huncut Radovan, nego i gazda Marko, nego iko! Od sjutra je kalfa, pa će imat i višu plaću i, svrh svega, nove haljine!

Gazdinica odobri glavom i poljubi ga opet.

XII

Osvanula nedjelja. Čim se iza plavoga, šiljastoga brda počelo pomaljati sunce, sa visokoga crkvenoga zvonika odjeknu ciliktanje prvoga zvona i kroz prohladan jutarnji vazduh razlijegaše se iznad šeherskih kuća. Gazda Simo istom se probudio, pa još onako bunovan počeo se protezati i tražiti preobuku. A gazdinica Anđa pošla uza stepenice, vedra i vesela kao današnji dan, noseći preko ruke u bošču umotane, nove novcate haljine Stojanu. Zateče ga još u dušeku, kako se naslonio na jastuk i zamišljeno gledao u šare na ćilimu, osvijetljene prvim zracima sunca što se razlili po njemu.

— A što ne ustaješ više, lijenčino! — kao našali se ona i potegnu jorgan s njega, pa ga baci u kraj. — Zar spavaš? . . .

— A neđelja je — mirno odgovori Stojan zijevajući — pa nije preše.

— Ustani i vidi šta sam ti donijela — opet će ona pokazujući na bošču sa haljinama. — Ovo ti je kô peškeš od gazde.

Stojan se lijeno pomače i sjede na dušeku.

— Haljine? — zapita.

— Haljine — odgovori gazdinica otkrivajući ih. — Zar ti nijesu lijepe?

Pa spusti pored njega čohane, gajtanima izvezene čakšire, anteriju od stambolskog čita, pojas na bademe i tešku, široku saltu.

— Aha-a! — otegnu on zadovoljno. — To je kô u gazdinske đece!

— 'Vake haljine još nijedan kalfa u šeheru nije ponio. A ja sam ti donijela da vidiš ko sam i kakva sam.

Stojan se i ne osvrnu na nju, nego sa neobičnim zadovoljstvom razgrćaše haljine ispred sebe, po dušeku, i posmatraše ih.

— Fala ti — reče najpošlje. — A sve ću ovo ja zaraditi!

Gazdinica nakrivi glavu, potapša ga po plećima i, onako isto vedra i vesela, opet se spusti niza stepenice da oblači gazdu.

Dugo je Stojan gledao haljine i okretao ih sa svakoje strane. Mnogo mu se sviđao onaj vez oko džepova i po nogavicama, pa je pipao, tarući oči i jednako misleći da sanja.

Obuče se nakon puna sahata, pošto je gazda već u crkvu otišao i, obučen, zagledaše se i popravljaše. Nekolike dlačice, što su nekako prionule, pažljivo otrese, pa stade prema ogledalu i ogleda se.

— Nije fajde, kršniji sam nego ikakav kalfa! — reče.

Zatim lagano siđe niz stepenice, pazeći da ga gazdinica ne opazi i ne zadrži, pa izađe na ulicu. Nakrivi fes nad lijevo uho, ispravi se malko i uputi se glavnoj čaršiji.

— A, Stojane, jesi li ti? — iznenada ga zovnu nečiji glas, a teška ruka nečija spusti mu se na rame.

Stojan se trže, osvrnu se i upoznade Boška.

— Kakav si to, bolan, kô gazdinski sin! — uzviknu Boško začuđeno. — Gledam te kad iđeš, pa ne vjerujem svojim očima, nego sve mislim neko je drugi. Stoga sam te i zaustavio, samo da te pitam: jesi li ti to?

— Ehe! — osmjehnu se Stojan i pogleda ga ponosito. — Zar ti misliš da ne mogu i ja biti kô gazdinski sin!

Boško ga ogledaše sa svake strane i onako, nasred čaršije, poče se krstiti.

— Nàlet đavola, nàlet šejtana! — uzdahnu. — Ko zna šta će još od tebe bit...

Stojan ga uze za ruku i oba pođoše čaršijom.

— Ovo mi je peškeš od gazde — reče — što sam pošteno radio.

Boško opet uzdahnu.

— Eh, da te takoga vide đevojke! — dočeka. — Duše mi, pomamile bi se za tobom!

Pa zastade i uhvati Stojana za peš od salte.

— Duše ti, hajde da po podne krenemo kroz mahale, pa da te vide đevojke.

— Okani se besposlica! — odbi Stojan nemarno. — Nije to za mene.

— Šut, budalo — upade Boško udarivši ga po ustima. — Ti još nijesi išô po mahalama pa ne znaš ni šta valja. Hajde po podne pa da vidiš! A nemaš se rašta stiditi kad su ti take haljine!

Stojan se zamisli malo.

— Pa ne branim — reče najpošlje. — Kad ti iđeš, i ja ću s tobom... Da vidim i to...

Pošlje podne opet su se sastali. Boško ga čekao kraj Staroga pazara, takođe malo ljepše obučen, pa uzevši se za ruke, krenuše. Išli su lagano, ne razgovarajući se, a svaki se starao da izgleda što ozbiljniji.

A po vratima već izmiljele djevojke. Po sniskim, drvenim pragovima i malim, tronožnim stolicama, posjedalo ispred vrata mnogo baba, razne tetke, ujne, strine, pa, otirući se oko usta čistim, bijelim jaglucima i mirišući šeboj i fesliđen, što su u njima umotani, šapću, razgovaraju se; a iza njihovih leđa, iza širokih kanata, išaranih velikim klincima i okićenih alkama, proviruju male, ljepuškaste glave djevojačke. Fesići im, okićeni bisernim granama ili umjetničkim cvijećem, pomole se često puta i mimo kanat, da se odmah sakriju, ako se izdaljega pomoli kakvo vragolasto momče. Stojan i Boško nijesu se mnogo osvrćali na ljepša vrata. Znali su da su tamo gazdinske djevojke, pa ih stid bilo i da gledaju. Čak ako ih je koja i povirila, oni nijesu smjeli pogledati nego su išli oborene glave, kao da su izgubili nešto. Tek primaknuvši se *Peksinoj mahali*, kako je neki nazvaše, počeše koračati slobodnije. Mahala ova nije se mogla pohvaliti nijednom ljepšom ni naočitijom kućom. Tu su bile više kao kolibe, zaostale valjda od pretpotopskog doba, nakrivljene, okrhane, sa čitavom

donjom polovicom propale u zemlju. Avlije oko njih nekaldrmisane, blatnjave, prepune omanjih lokvica, po kojima gacaju polunaga djeca i brčkaju se stare, prljave patke. Vrata polugnjila, stara — mnoga i bez kanata — prozori polupani, čađavi, iskrpljeni hartijom ili začepljeni starim krpama, čiji dronjci vise napolje, niz zarđale demire. Ispod trošnih, poluotkritih streha guče silesija golubova; oko prozora, u pukotinama, cvrče vrapci. I sokaci su tuda uski, tijesni, mračni, prljavi, prepuni sitnih i krupnih kamenja, koji vječito zapinju za noge. Sve kada ne bi znao, čovjek bi već po ovome mogao poznati da u toj mahali živi sama sirotinja.

— A ovđe baš ima lijepih đevojaka — prošapta Boško. — Ovđe što ima jedna . . . ja je dobro znam . . . ama, brate, kô vila nagorkinja.

On namače kapu na čelo i, koraknuvši nekoliko puta, pokaza Stojanu na jedna kriva vrata, iza čijih kanata provirivaše jedno djevojče, sasvim osamljeno.

— Eno je! — reče. — Da je vidiš, pa da ti stane pamet!

Djevojče, opazivši ih, osmjehnu se i brže se sakri za kanat, ali je Boško preduhitrio i uprije rukom u njega ne dopustivši da ga sasvim zatvori.

— Zar se baš sasvijem sakriti od nas, a? — reče joj prijekorno.

Djevojče ne odgovori.

— Ne stidi se — opet će Boško — ovo je jedan moj jaran, a vidiš da je i on kršan.

Pa jače uprije u vrata i otvori ih.

— Izađi da te bolje vidimo — reče. — Nijesi rugoba da se kriješ.

Djevojče se opet osmjehnu i ukaza se.

Malena, punačka, oblih rumenih obraza sa smjehuljcima, sočnih, rumenih usana, maloga, nešto napućenoga nosića i krupnih crnih očiju, iznad kojih se visoko povijale široke obrve. Po bijelome, kao od snijega čelu popadali čupi crne kose, zakićeni karamfilom. Stojan ustuknu kad je opazi i dugo vremena gledaše je ne zboreći ništa i ne trepćući očima.

— A što čupaš ružu? — zapita Boško, samo da nešto rekne, opazivši kako je među ružičaste prstiće stisla jednu ružu, pa joj kida listiće i rasipa ih po tlima. — Što to?

— Šta ću drugo? — zapita ona pogledavši ga.

— Eh, da sam ja ruža! — uzdahnu Boško i nekako mučenički prevrnu očima da umalo i Stojan i djevojče ne prasnuše u smijeh.

— A ja bi' volio da sam karamfil — upade Stojan.

Djevojče porumeni, obori oči i, nekako nehotice, dohvati se za onaj karamfil u kosi i izvuče ga.

— Daj mi ga! — zamoli Stojan pruživši ruku da ga primi. — Daj! . . .

— A što će ti?

— Da ga metnem pod glavu kad legnem da slađe spavam i da te snijem.

— Ih! — ciknu ona i udari ga karamfilom u lice.

Stojan uhvati karamfil i sa čudnim ponosom zadjenu ga za pojas. Zatim pogleda u Boška, koji bijaše pocrvenio smišljajući da što pametno kaže i nemirno se jednim ramenom češkao o kanat.

— A da ti mene snijevaš, evo ti šeboj — nastavi Stojan, pružajući joj grančicu šeboja što je ubrao u avliji kad je pošao u šetnju.

— A zar se ne može bez cvijeća snijevati? — zapita djevojče primajući šeboj.

— Može, ama je 'vako i san mirisniji!

Boško pakosno pogleda u šeboj, pa uzvi obrvama.

— Baš imaš lijepe papuče! — reče ne mogavši ništa drugo smisliti.

— Eto . . . — odgovori ona.

— Duše ti, đe si kupila?

Djevojka pršte u smijeh i, tresući se, opet se sakri za kanat. Zasmija se i Stojan, okrenu se u stranu da otare suze, koje mu naletile.

— Nijesam ja mahnit da mi se smijete — kresnu Boško i ljutito udari laktom o kanat. — Ako nijesam zlatoust, nijesam ni ružno rekô . . .

— A što pitaš za papuče? — odgovori ona. — Nećeš ih, zar, sebi kupovati?

Boško joj okrenu leđa i mrgodno gledaše niza sokak. Stojan je posmatraše i dalje: i papuče joj i granali-dimije i malu ječermu, između čijih peševa bijelila se tanka, providna košulja i sakrivala mlade, napupčale dojke. I, gledajući, osjećaše u prsima prijatnu toplinu neku i radovao se što je došao.

— A dolazi li ti puno momaka? — zapita je nakon duže počivke.

— Što pitaš? — dočeka ona.

— Pa... ja bi' volio da ti samo mi dolazimo.

Ona obori oči i poče se igrati šebojem.

— A što?

— Pa tako... Volio bi' da smo mi sami.

Boško se okrenu i opet udari u kanat.

— A da i dođu, ja bi' svakome prebio noge! — viknu. — Svakome!

— Ti i jesi inadžija! — okosi se ona prkosno. — Ti bi se uvijek krvio.

— Makar i inadžija, ama bi' svakome prebio noge! U mene nema tamo-amo, nego odma' po glavi...

Pa dohvati Stojana za ruku i otrže ga od vrata.

— Hajdemo!

— Đe? — zapita Stojan zatežući se.

— Ne pitaj, nego hajdemo! Dosta smo stajali.

I krenu niza sokak.

— Dobro đevojče! — reče Stojan prikaskujući za njim.

— Dobro — kratko odgovori Boško.

— Čija je?

— Mitra Kundurdžije.

— A kako joj je ime?

— Rosa.

Pa, da izbjegne dalja pitanja, klimnu Stojanu glavom i ode u druge sokake.

XIII

Došavši kući, Stojan, krišom od gazdinice, pope se uza stepenice i nekoliko puta pomirisa karamfil što mu ga Rosa dala. Sa dva prsta uze ga za držak i odmače od sebe posmatrajući ga dugo kao da je to kakav neobičniji cvijet. Činilo mu se kao da ga i sada gleda u Rosinoj kosi kako se rumeni iznad onih lijepih, crnih očiju. I kao da nju gleda kako se izvila i zamahnula da ga udari njime, a obrazi joj rude i male jamice podrhtavaju na njima. Kako je tada bila lijepa!... Stojan opet pomirisa karamfil, pažljivo ga umota u jagluk i zatvori u sanduk gdje je ostavljao praznične haljine.

— Ovako miriše i duša njezina! — uzdahnu. — Nije je Boško džaba falio!

Pa, skrstivši ruke, sjede na sanduk i poče se prisjećati čitava razgovora s njome. Kao da sluša onaj stidljivi šapat i srebrni smijeh koji je onako naljutio Boška. I bio je zadovoljan sam sobom i uživao je što se pokazao pametniji od Boška.

— U nedelju ću joj sam otići — reče šapatom plašeći se da ga gazdinica ne vidi ili ne čuje. — Hoću opet da je vidim i da se razgovorimo. Ništa ljepšeg nego razgovarati sa 'nakom đevojkom!...

I nije slagao!

Čim je u nedjelju gazda zatvorio magazu, on je odmah otrčao kući i stao pred ogledalo da se još više gladi i dotjeruje nego prije. I začešljavao se više, hotimično namještajući da mu nekoliko bičeva kose izviruju ispod fesa i padaju po čelu. Tako mu se činilo ljepše. A otrgnuo je još dvije grane šeboja i ponio ih, sa namjerom da joj ih opet ponudi.

— A kud si ti krenô? — zapita ga gazdinica iznenada banuvši iz sobe i gledajući ga začuđeno. — Đe ćeš? . . .

Stojan ustuknu, zbuni se i, sakrivajući ruku sa šebojem za leđa, poče mucati:

— Ja . . . lijep je dan, pa da malo prošetam.

— A zar ne bi mogô ostati sa mnom? — dočeka gazdinica malo oštrije.

— A zar nijesam vazda s tobom? — odgovori on pribirajući se. — A društvu sam obećô da ću izać . . .

— Kakvu društvu? — odsiječe gazdinica, a brada joj poče drhtati. — Koje je to društvo?

Stojan se ispravi i namrgodi se.

— Zar ja ne smijem imati svoje društvo? I zar nije neđelju i meni bog dao da počinem?

Gazdinica ućuta. Ton kojim je izgovorio ove riječi gotovo je zastraši i ona mu se ukloni s puta, kao što se uklanja mlađi starijemu. Stojan, onako uspravljen, i ne pogledavši je, prođe mimo nju.

Odmah se uputi *Peksinoj mahali.* Pođe polagano, neprestano se držeći kraja teste i plašljivo se obaziruć na sve strane: neće li gdjegod opaziti Boška. Sad se nekako bojao susreta s njime. Volio je da sa Rosom razgovara sam. Stoga je na dva mjesta zaobilazio i okretao drugim ulicama, kuda onaj rijetko zalazi.

Dočepavši se *Peksine mahale,* opet poče gladiti one bičeve na čelu i silom tegliti ono nekoliko dlaka što mu ispod nosa izbile i što ih je nazivao brkovima. Rukom poče četkati čakšire — iako nije bilo prašine na njima — a hod udesi nekako *praznični̇ji* (išao je još lakše, a više kretao plećima) birajući kao golub gdje će stati.

— Eno je! — gotovo naglas viknu opazivši je na vratima, i opet povuče one dlake ispod nosa.

I Rosa je opazila njega. Opazi ga i svom gornjom polovicom tijela izviri iz kanata osmjehujući se.

— Aha! Čekaš i danas momke! — kao našali se on, odmah se prislanjajući uz kanat. — A može bit se meni nijesi ni nadala.

— Ko kaže da se nijesam nadala? — odsiječe ona i zatrese čupima, koji su danas bili okićeni granom šeboja.

— Pa . . . ja velim . . . — otegnu on meko razvlačeći usne na smijeh. — Mislim kô i zaboravila si od neđelje na me . . .

No, opazivši joj šeboj u kosi, zastade i odiže kažiprst.

— Je li to moj šeboj? — zapita.

— Jes' . . .

— I nije ti uvenuo?

— Gojila sam ga u vodi.

Stojan osjeti kako mu zaigra srce i naglo ga obuze takvo raspoloženje da bi i da se zasmije i da zapjeva u isti mah. Odmaknu se od kanata i gotovo htjede poletiti i zagrliti je. A zarumenio se i užagrio očima, što mu je pridavalo licu sasvim neobičan, glupav izraz.

— Šta ti je? — uplašeno zapita ona izmičući se za kanat.

— Ne pitaj šta mi je! — upade on uzbuđeno, podrhtavajući. — Volim ti viđeti taj šeboj u kosi nego da mi sad ko carevo blago pokloni.

Ona se kao začudi.

— A što to?

— Eh, ne pitaj! — odgovori on odmahnuvši rukom, a obje grane šeboja ispadoše joj pred noge. — To se ne može sve 'vako kazati . . . Ti ne znaš kako je meni . . . Eto danas sam došô samo da se razgovorim s tobom. Drago mi se s tobom razgovarati.

Ona nakrivi glavu i, gledajući u stranu kao da nekome drugome govori, dočeka:

— A što baš sa mnom? Ima još đevojaka! Ima ih i gazdinskih, a ti možeš i s njima, jer si i ti u njihovu tefteru. Može bit ćeš i ti bit gazda.

— Ne znam ja šta može biti — upade Stojan naglo, kao ljuteći se — ama ja znam šta je sada, i ja ne mogu s njima.

— Pa sad hoćeš da razgovaraš sa mnom, a kad mogneš s njima, onda mi nećeš ni *dobro jutro* nazivati. Znam ja take momke!

I, kao za inat, gurnu one dvije grane šeboja papučom.

— Nijesam ja taki, tako mi ovoga krsta — ubrza Stojan i prekrsti se. — Neću ja kô što ti misliš. Ja dosad nijesam ni na čija vrata ni pogledô do na tvoja, a neću, vala, ni pogledat... Zar sam ja kriv što si lijepa i što najvolim ovđe?

— Ha, ha, ha! — zasmija se ona i zatapša rukama. — Svaki tako govori, a ne misli tako.

— Donesi jevanđelije, pa ću ti se i na njemu zakleti da ne lažem! — uzviknu Stojan duboko uvrijeđen.

— Nijesam ja pop da nosim jevanđelije — dočeka ona mirno. — Ama ja ne vjerujem ni tebi kô ni drugome. Sva su muškadija jednaka.

Stojan poćuta malo i sve više čupaše one dlake ispod nosa.

— A je li ti mrsko što dolazim? — zapita gotovo šapatom.

Ona slegnu ramenima.

— Nije mi mrsko — odgovori. — Nijesi ti rđav momak, pa da mi je mrsko. Ama samo nemoj govoriti što ne misliš. To mi je mrsko!

— Ja govorim što mislim, a nijesam kriv što te ne mogu uvjeriti.

Pa uhvati alku na kanatu i poče zveketati njome.

— A ni Boško te ne može više uvjerit neg' i ja — dodade jačim glasom.

— Koji Boško? — zapita ona sastavljajući obrve.

— Pa... znaš ga... On te begeniše, a sa mnom je bio ovđe...

Ona napući usne i lako se osmjehnu.

— Meni on ništa tako ni govorio nije — prošapta. — On manje nego iko drugi... On sve govori o besposlicama, a više šuti nego što govori... Stoji, blehne i šuti...

Stojan pokuša da je uhvati za ruku. Ona to opazi i ustuknu natrag.

— Ne primiči mi se! — odsiječe oštrije. — Možemo govoriti 'vako a da nam ruke budu mirne... Nije me još nijedan momak dohvatio, pa nêt ni ti...

— Baš si zla! — prekori je on blago starajući se jednako da joj se približi.

— Ako sam zla, a ti ne dolazi!

Stojan obori glavu i gledaše u zemlju.

— Ti vazda o tome da ti ne dolazim...

— Ja hoću da se paziš kô i drugi momci, a neću da pružaš ruke prema meni... Đevojka sam ja!...

On zastade i uzdahnu.

— Eh, da ti mogu sve kazati! — prošapta. — Ama neću sada... A kad ti kažem... A viđećeš sama da ja nijesam kô drugi, da sam opet pošteniji...

I odmače se od vrata.

— Viđećeš! — ponovi jače. — Ako ti meni ne učiniš nažao, neću ja tebi... Eno, karamfil što si mi dala čuvam kô amajliju... Ako ne vjeruješ ni to, da ti donesem, pa da vidiš... A viđećeš kakav sam ja!...

Pa, mahnuvši joj rukom, pođe natrag. Bio je i veseo i nekako tužan u isto vrijeme. Drago mu što je vidio i što je razgovarao s njome, a krivo mu što mu je onako odgovarala i što nikako neće da ga razlikuje od drugih momaka. Prolazio je i pored nekoliko starijih i poznatih mu ljudi, a da ih ni pozdravio nije, zbog čega su se neki čudili i okrećali za njim. On ne bi primijetio ni Boška, da ga ovaj baš na izlazu iz Peksine mahale ne srete i ne zaustavi.

— Đe si to bio? — zapita, a natmurio se kao bolestan jesenji dan.

— Šetô sam se malo — odgovori Stojan zbunjeno. — A ti đe ćeš?

— Imam posla — mrko odsiječe Boško i munu mimo njega, ne rekavši ni *zbogom.*

— Ode njojzi! — lagano prošapta Stojan, pa opet obori glavu i, udubljen u misli, koračaše dalje.

XIV

U ponedjeljak ujutru, kad je otvorio magazu, Stojan je bio zamišljen, sumoran. Po mutnim očima i podbuhlom licu moglo se poznati da nije dovoljno spavao. Iako je u magazi bilo po štošta neuređeno, ipak se nije htio saginjati ni uređivati. Sio je na šiltu, podupro glavu rukama i tupo gledao na čaršiju. Toliki ljudi prolazili su, neki mu se i javljali, a on niti je vidio koga ni što čuo. Jednako mu u glavi Rosa i jučerašnji razgovor s njome. I jednako mu krivo što ga neće da razlikuje od drugih momaka. A nije mu drago ni što je Boška sreo. Išao je njojzi, vidio ga je svojim očima ... A šta su razgovarali? ... Koliko se zadržao? ... Da nije, slučajno, prema Bošku bila ljubaznija nego prema njemu? ... S Boškom je otprije poznata, pa zar ne bi moglo i to biti? ... Ona, doduše, ne kaže da joj je drag Boško, ali zar se to kazuje kome? Zar se to ne krije i od najrođenijega?

Stojana je davilo nešto i tištilo ga. Jedna misao gonila je drugu i svaka mu crnja, mučnija. Što ih više, sve mu teže i nesnosnije! Pa još da je takva stvar koja se može nekome ispričati, izjadati! Ali kome da kaže? Kome smije i spomenuti o tome? Štaviše, i samo tuđe prisustvo sada bi ga još više ljutilo i mučilo. On se plašio da ko ne dođe ... Sam, sa svojim mislima i mukama najviše je volio ... I gazda bi mu danas nesnosan bio, pa mu čisto lakše što je nešto slabiji, te ne smije izaći. Ni mušterija, ni niko mu danas ne treba!

— Da mi je opet sada razgovarat s njome — uzdahnu. — Juče nijesam bio slobodan, pa nijesam smio ni kazati sve što mi je na srcu. A danas bi joj kazô! Stiskô bi srce i kazô, pa ako će pucat grom, neka

mi odmah pukne u vrh glave... I šta bi mi bilo od toga?

Ispred magaze naljeze Boško, ali se ne osvrnu, po običaju, niti nazva *dobro jutro.* Bio je natmuren isto tako kao i juče.

— Šta li su zborili? — opet se zapita Stojan i istrča pred magazu. Htjede viknuti za njim, zaustaviti ga. Ipak se uzdrža i vrati se opet.

— A što ću ga pitat? — reče. — I tako mi neće kazat jer se nešto ljuti na me. Eh, kad bi' se mogô samo sastati s njome i nju zapitat... I da joj kažem sve, sve...

Iznenada uzviknu i udari se po čelu.

— A mahnit sam što se ne dosjetih prije!... Najzgodnije je ovako!...

Brzo, u najvećoj preši, pristupi šilti i iza čekmedže izvuče mastilo i ono staro, zarđalo pero.

— Pismo ću ja! — reče veselo. — A u pismu je najlakše sve kazat...

Izvadi i parče čiste, bijele hartije, razastrije je po čekmedži, i tri puta se prekrsti.

— Ha, pomozi, mili i veliki bože, i dodaj mi još pameti da ljucki napišem!...

Sjede i prihvati za pero. Uhvati se za bradu i, grickajući držalje, zamišljeno gledaše u rafove.

— Bože pomozi! — šapnu opet.

I, nakrivivši glavu i isplazivši malo jezik, — kao što je obično radio kad je *ugađao finije* — poče pisati:

Draga Roso Rosice poljubim ti očice i šaljem ti iskreni pozdrav ko što moje srce gori za tobom i ko što ne mogu spavat da otebi nemislim Ti si ko gorska vila jevrosima pa imaš lišce i oči ko carica a govoriš ko banica imeni si mozgom zavrtila pa nemam pameti kolik goveče inemogu spavat uveče i neznam na kome sam dijelu svijeta zbog tvoga cvijeta asve tužim i tebe ružim dasi ti sveme kriva i moja mati štome rodi živa Ako ti srce nije od stijene odgovorimi i piši šta tvoje srce misli omeni i jeli njemu lakše nego mome i begenišelime ko ja tebe Vjeruj mi da mi je vjera

tvrda ko oko šehera brda i štoti ovo pismo kaže ništati nelaže nego te pozdravlja po hiljadu puta dati nekriva nitamo niamo.

Stojan Mutikaša
pripomagač gazde Sime Vučibrka

— Uh! — odahnu završivši pismo i ostavljajući pero. Otr znoj sa čela i opet othuknu, kao da je kakav najteži posao svršio. Ipak kao da mu je na srcu bilo malo lakše, te je, sa čudnim zadovoljstvom, još jednom sve pročitao i zatvorio pismo.

— Sad mi je i posô slađi — reče ustajući. — Sad mogu i drugo radit...

Pa uze dva neotvorena pisma, što su još od sinoć ležala na čekmedži. Otvori ih. U jednom se izvinjavao nekakav dužnik gazda-Simin i molio da mu se rok isplate produži, makar i uz skuplji interes; a u drugome je stari poznanik i prijatelj gazdin sinjor Đovano Sera iz Trijesta javljao da je *zvjerka*, tj. lisičija, zečija, jazavačka itd. suha koža znatno *poskupila*, te je preporučivao gazdi da što više kupi i da što prije šalje.

— Mi nemamo koža — promrmlja Stojan češkajući se prstom po bradi i razmišljajući. — Nema ih ni gazda Radovan. A ovđe se para može zaraditi!

Opet sjede i prihvati za pero.

— U Ilije Gaćića u Kasabi ima ih puno! — šapnu. — On ih kupi, a i jes' naš mušterija.

I nanovo se poguri i poče pisati.

Dragi prijatelju Ilija. Javljam ti ko svome prijatelju i mušteriji kome svako dobro želimo daje zvjerka počela opadati a pojevtiniće još više. Nego ako imaš a timi odma pošalji da sve prodam jer ćeš drukčije izgubit natome ko niko tvoj.

Primi pozdrav

Simo Vučibrk.

— I ovo će dobro bit i obeseliće gazdu — reče. — Ja znam Iliju. On će odmah sve poslat...

Opet ustade sa šilte i izađe pred magazu. Pažljivo pogleda na sve strane oko sebe, zatim uze jedno sanduče i sjede. Namjesti se tako da mu nijedan prolaznik ne mine neopažen. Naročito je gledao šegrčad, jer je znao da će i šegrt kundurdžije Mitra proći po majstorov ručak — jer je i majstor, kao i drugi, ručavao u dućanu — pa je želio da ga svrati. A Mitrova šegrta lako je bilo poznati, jer je uvijek išao gologlav, sa razbarušenom i neuređenom kosom, za koju je teglilo više ruka nego za konopac velikoga crkvenoga zvona, a lice mu je bilo garavije nego kundure i čizme koje je čistio.

— Samo da naljegne! — nekoliko puta gunđao je Stojan nestrpljivo gledajući niz čaršiju. — Samo da ga vidim.

I sigurno se ni rođenomu ocu ne bi toliko obradovao koliko šegrtu, kad ga najpošlje opazi. Brzo skoči, odgurnu sanduče i stade nasred čaršije ne pazeći hoće li ga ko viditi ili neće.

— Stani, mali! — viknu uhvativši šegrta za rame. — Hodi u magazu.

— Što ću ti? — okosi se šegrt, i poče se otimati. — Pušći me, jer ću te ujesti.

— Šuti, bolan, drago će ti biti! — prošapta Stojan i povuče ga za sobom.

— Ama pušći! Mene boli! — zajauka šegrt pripremajući se da ga ujede za ruku.

— Tsss... — poče ga Stojan ućutkivati. — Ja sam te svratio da ovo pismo poneseš Rosi majstorovoj.

— Jok! — odsiječe šegrt glasno još se više trzajući. — Neću ja ništa nositi Rosi.

Stojan ga stište jače i začepi mu usta.

— Šuti, ubio te bog! Nemoj da svijet čuje! — prošapta. — Ona će ti za to bakšiš dati.

Šegrt se počeša po glavi i pogleda ga sumnjajući.

— A šta ćeš mi ti dat? — zapita.

— Ja... neću ništa...

— E ni ja neću nosit...

Šegrt pođe, a Stojan ga opet uhvati.

— Evo ti — reče i tutnu mu nešto u šaku. — A evo i pisma.

— Hm . . .

— Samo njojzi u ruke! Bakšiš ne fali!

— Ne brini! — dočeka šegrt namignuvši mu kao starome znancu. — Njoj, a kome ću drugome? Zar da dam majstoru, pa da me časti bakšišom po glavi?

I zviždučući otrča.

Gazda Simo ni u utorak nije smio iz kuće. Boljele ga prsi. I Stojan je opet bio sam u magazi i razmišljao. Očekivao je odgovor. I pitao se: kako li je njojzi bilo kad je dobila pismo. Šta je rekla? . . . Je li se začudila? . . . Je li dala šegrtu bakšiš ili nije? . . .

Tri puta je izlazio pred magazu, u nadi da će makar i izdaleka ugledati šegrta i tri puta se povraćao, uzdišući i mrmljajući nešto sebi pod nos. Od muke uzeo je jagluk i, grickajući zubima, prokinuo ga na kraju. Prokrvavio je i donju gubicu i bolila ga je, a nije ni osjećao.

A šegrta nema pa nema!

— Šta si se ti to zamislio, momčino? — zapita ga iznenada stari, veliki gazda Đorđije, poznat čitavu šeheru sa svoga neobičnoga bogatstva i neobične debljine. Kad bi izlazio iz kakva sokaka, najpre mu se vidio grdan trbuh, pa široka prsa i crvena glava, koju kao da je neko stukao među ramena, sa velikim podvoljkom, što mu se, kako neki u šali govorahu, spustio do sisa. Gazda Đorđije obično je išao polako, stenjući, i volio je da se javlja svakome, čak i djeci po putu, a duboki, jak bas razlijegao mu se čaršijom kao jerihonska truba.

— Stojim, gazda Đorđije, stojim besposleno — snishodljivo odgovori Stojan rumenjeći i previjajući se.

— A kamo ti gazdurina?

— Slab je . . . pa ne smije iz kuće . . .

Gazda Đorđije zastade opirući se na debeli, kukasti štap, i zamisli se malo. Zatim lagano, stenjući i ječeći, pođe u magazu.

— Hajde da otpočinem malo — reče. — Umoran sam pa treba počinuti.

Stojan potrča, zgrabi jednu stolicu i rukavom od anterije očisti prašinu sa nje. Podnese gazdi Đorđiju.

— Evo, gazda... Sjedi...

Gazda Đorđije sjede, neprestano othukujući i ječeći, a niz masne, sjajne obraze curio mu je krupan znoj.

— Pa, veliš, neće ti gazdurina Simo izlaziti? — zapita posmatrajući ga pažljivo.

— Neće.

— To mi je drago! — zagrmi gazda Đorđije jače. — Barem ću moći s tobom da se razgovorim. Smislio sam nešto, ima nekoliko dana, pa hoću da ti kažem... Da se razgovorimo!...

Stojan, koji se nije usuđivao ni da sjedne, ispravi se i, praveći neprestano nasmijano lice, trljao je ruke.

— U mene nešto rđavo radnja iđe — nastavi gazda nekako tužno. — Evo, vidiš da ja ne mogu radit više. Težak sam, ostario, pa ne mogu mušterije dočekivat kô prije... Nek ustanem i dvaput koraknem, oblije me znoj, a srce mi odmah stane, pa ne može da bije... Stane mi, pa eto...

— A Pero? — zapita Stojan meko. — On je mlad...

— Pero mi neće da radi — odsiječe oporo. — Sin mi je, jedinak je, ama ga ne mogu falit... Dok je bio dijete, obatali' ga i ja i mati. Te lagodili ga, te čuvali ga, te nijesmo dali ni dlaka da padne na nj, a kamoli da ga učimo i spremimo za rad... Neće on sad da radi, pasja vjera, a radnja sve gore iđe.

— A nijesu ni rđava vremena za posla — upade Stojan šapćući.

— Pa to mi je i muka što nijesu rđava vremena, a ne mogu da radim — dočeka gazda ljutito. — A eto, gledam tebe. Prolazim ovuda svaki dan i gledam te vazda u poslu. Gazde nema, a ti radiš... Nemaš, može bit, više ni od dvades' godina, a radiš... I muka

mi, kad ti tako radiš, a u drugoga sin... Muka mi, pa eto...

I gazda Đorđije lupnu štapom o tle.

— Ja neću džaba da jedem gazdin hljeb — prošapta Stojan i opet porumeni.

— Nije to džaba nego te ne plaća koliko zarađuješ — zamumla gazda poput međeda i opet lupi štapom. — Ti mu radiš koliko trojica, a šta ti plaća? Zaradio si ti više, i ja ne mogu gledati tako pošteno momče da džaba služi. U mene je tako srce da ne mogu gledati! Đavo odnio svakoga koji gleda da mu se džaba radi!

Stojan zatrepta očima i skrsti ruke, jer nije znao šta će s njima ako ih ne trlja, a od trljanja ga gotovo zaboljele.

— Pa nije meni ni ružna plaća — reče.

Gazda Đorđije pogleda ga mrko i iskolači oči.

— Znam ja to bolje od tebe! — grmnu. — Veliš: nije ti ružna plaća! A evo ja te zovem i daću ti više! To sam i mislio da ti zborim da pređeš u mene... Ovđe si kalfa, a ja te evo zovem za ortaka. Moja je sermija i sve, a tvoja neka bude samo muka i od čista ćara da ti dam trećinu... Da budeš ortak na treću!... Zar ti je to ružno?

Stojan upilji očima u gazdu Đorđiju, pa kao da ne vjeruje svojim ušima. Takav gazda, pa da mu to nudi! I zbuni se još više, opusti ruke niza se, pa se poče tegliti za čakšire na bedrima. Ipak ne odgovori ništa.

— A pored tebe može bit će i Pero proraditi, — opet će gazda. — A ako on proradi, eto vas dvojice i ja vam se ni u što neću miješati! Kažem ti, neću se miješati! Ako radnja pođe nabolje, što ću vam ja? A ne mogu životom raditi, pa treba da počinem... Počinka mi treba! A kud ćeš bolje nego bit ortak u mojoj sermiji? Nekoliko godina radi pošteno, pa ćeš bit mali gazda, a ne kalfa kô ovđe...

— Meni je lijepo i ovđe — prošapta Stojan jednako se tegleći za čakšire.

Gazda Đorđije uzvali se na stolici, koja je pucala pod njim, i još žešće poče lupati štapom.

— Lažeš ti! — reče. — Lažeš! Ja znam tvoga gazdu! To je jedan bezobraznik i poganović. Što god on radi, to ti pošteno ne misli. Znam ja njega! Za svu tvoju muku najpotlje ti neće platit ništa . . . Ništa! . . . On i kad se bogu moli, krivo misli, pa sve radi da i njega prevari . . . Bolestan je, pa ti sad tepa, a čim ozdravi, ukazaće ti put. Oćeraće te kô da mu nikad nijesi ni vrijedio. Znam ja Simu, nepoštenoga čovjeka, e je i mene triput prevario i premamio mi desetak mušterija! . . . Prevariće i tebe! . . .

— Neće on mene prevariti — odgovori Stojan odsječno i otvoreno pogleda u gazda-Đorđiju. Naljuti ga njegovo napadanje na gazda-Simu i gotovo bi da se poinadi s njime.

— Pa hoćeš li u mene? — zapita gazda Đorđije ponovno brišući znoj sa masnoga lica.

— Ne mogu — kratko odsiječe Stojan.

— Ne možeš?

— Jok . . . Meni gazda Simo neće krivo.

— Ama, bolan, u mene će ti bit bolje! Imaš li pameti? Ovđe si samo kalfa, a u mene ortak. I kenjac vidi da je u mene bolje.

— Ja nijesam kenjac, a ni 'vamo mi neće bit gore.

Gazda Đorđije zavrti glavom i poče otresati pešom od salte.

— Otrecajusja jako Pilat — reče. — Nijesmo ništa ni govorili.

Pa se diže i pođe vratima.

— A o ovome nemoj pričat nikome — reče zastajući. — Nemoj ni gazdi Simi. Bolestan je, pa će pomislit da ja ovo radim iz rđava srca . . . A on je dobar, pošten i čestit čovjek, pa neću da zažali na me . . . Zbogom . . .

Gazda Đorđije izađe pred magazu oslanjajući se na štap i stenjući. Pred magazom opet stade.

— A ako se smisliš i kroz pet dana, ja sam jopet na riječi — dodade. — Na riječi sam sigurno. A nikome nemoj o ovome . . . nije lijepo . . .

I ode čaršijom.

— Eh, imaću šta pričat Marku i jaranima! — kliknu Stojan i poskoči od veselja. — Sad znam koliko valjam! Nije šala kad gazda Đorđije ono veli!

U veselju sjede na gazdinu šiltu i poče zamotavati cigar, a na vrata proviri čupava glava majstor-Mitrova šegrčeta. Glava se kesila i namigivala prema Stojanu, a da on, u prvi mah, nije ni opazio. Tek kad se šegrt uslobodi i stupi u dućan, Stojan baci cigar i skoči.

— Šta je? — zapita brzo. — Šta je?

— Daj bakšiš! — doviknu šegrt ukazujući na njedra. — Ovo se ne daje bez bakšiša.

Stojan mu pristupi i uhvati ga za kosu.

— Daj, daj, daj! — dreknu tresući mu glavom.

— Tegli ti koliko hoćeš, ama ja ne dam bez bakšiša — gotovo plačući odgovori šegrt.

Stojan dohvati iz čekmedže nešto sitniža i dade mu.

— Daj! — viknu nekim tuđim glasom.

Šegrt se uzmaknu, izvadi iz njedara jedan zavežljaj, pa, bacivši ga na šiltu, pobježe bez obzira. Stojan dršćućim rukama prihvati zavežljaj, razmota ga i ukipi se. Niti je što progovorio, ni ciknuo, ali mu se lice zasvijetli, a na oči navriješe suze. Pred njim se bijelio čist, mali jagluk, izvezen zlatom i crvenom svilom, a okićen unaokolo samim ružama.

— Bože moj, je li ovo baš od nje! — jedva izgovori, pa podiže jagluk, prinese ga ustima i mahnito poče ljubiti . . .

XV

Iako se Stojan radovao Rosinome poklonu, dva dana nosao ga u njedrima, neprestano ljubio, zagledao ga i tepao mu kao živom čeljadetu, ipak nije zaboravio ni gazda-Đorđijevu ponudu, niti se mogao uzdržati a da se u *Bismarkovu* dućanu ne pohvali jaranima pitajući ih tobože za savjet. I zaista ih je iznenadio! Bakal Marko skočio je s mjesta od čuda i tri puta uzdahnuo, da se čak na čaršiji čulo; Jegulja se iskrivio, previo se kao gudalo i neprestano vrtio dugom šijom, kao ne vjerujući; a Krivošija tri cigar-papira poderao zamotavajući jedan cigar, i polovicu duhana prosuo po tlima. Jedini Boško nije se htio čuditi. On je podmuklo gunđao nešto u sebi i mrko, gotovo krvnički premjeravao Stojana od glave do pete. I, u prvi mah, niko nije znao riječi progovoriti. Čak se i Marku zavezao jezik, pa ne zna ništa pametnije da izbaci nego ono svoje obično: »Majka mu stara, majka mu stara«. Tek nakon dugoga ćutanja Jegulja se prvi pribra i, više kao za se, reče da je to lijepa ponuda. Krivošija odmah potvrdi. A tada osuše na Stojana prijekorima i grdnjama. Počeše ga častiti svima životinjskim imenima, počevši od magarca pa završivši jazavcem. Jegulja mu zamalo ne pljunu u lice. Svaki poče pripovijedati šta bi on odgovorio da se desio na Stojanovom mjestu, kako bi jedva dočekao tako *gospocku* ponudu i kako bi se kašnje sa gazda-Đorđijevom sermijom obogatio i zidao velike kuće sve po glavnim ulicama šeherskim. Počeše se gotovo pjesnički zanositi, ushićivati. I što su oni više govorili, Stojan se osjećao sve to neugodnije. Bilo mu je kao da mu izlijevaju čitave kante studene vode na glavu. Makar što se starao da se od-

brani i opravda, ipak je sam u sebi priznavao da je magarac i grizao se toliko da su mu suze naletile na oči.

Ljutit, gotovo bijesan, došao je kući. Avlijska vrata snažno je zalupio za sobom, nadajući se da će mu gazda ili gazdinica prigovoriti za to, da se odmah svadi, poinadi s njima. Kad mu se niko javio nije, on još bješnje odgurnu onu gazdiničinu tronožnicu i, stupivši na avliju, poče se kamenjem bacati za pijevcem i kokošima, čije ga je rakoljenje dražilo. Gazdinica je sve to opazila, a nije mu htjela riječi progovoriti. Stala, umotala ruke u bošču, pa ga samo gleda. Tek kad je prestao sa bacanjem kamenja, pristupi mu i dohvati ga za rame.

— Ti si ljut? — zapita meko.

— Neka sam ljut — odsiječe on odmaknuvši se od nje. — Hoću da se ljutim, pa ko će mi šta? Zar se ja ne smijem ljutiti?

— Pa ljuti se, ljuti — otežući prošapta ona —, to ti niko ne brani. Ama smije li se znati rašta si ljut?

— Jer neću više ostat u ovoj kući — odgovori Stojan i okrenu joj leđa.

Gazdinica se ujede za donju usnu, a ruke još više umota u bošču. Pristupi mu bliže starajući se da mu zagleda u lice.

— A šta ti je ko uradio? — zapita.

— Nije mi niko ništa uradio, ama ja iđem. Na drugom mi je mjestu bolje — odgovori on ne osvrćući se.

— A đe ti je bolje?

Gazdiničin pogled zbuni ga i on umekša glas.

— Bolje mi je u gazda-Đorđije — reče smućeno. — On me zove u ortakluk, na treću. Došô čovjek sobom i zove me.

— Pa jesi li pristô? — zapita ona, a glas joj zadrhta.

— Jok, ama ću pristat — progunđa on kušajući da se oslobodi od nje i da se opet okrene. — Bolje bit ortak nego kalfa.

Gazdinica se osmjehnu.

— A zar ne bi volio bit naš ortak nego njegov? — zapita tiho.

On je dohvati za ruku i stište jače.

— Ko mi je to nudio? — viknu.

— Evo ti nudim ja i ne dam ti da odeš drugome — odgovori ona blago. — Ja ti ne dam. A ti znaš šta ja mogu u ovoj kući . . .

Čitavu noć borila se gazdinica sa gazdom Simom radi toga. Najpošlje je izašla kao pobjediteljka. Gazda Simo bio je dotjeran do duvara, niti je mogao drukčije nego pristati. Naročito se poplašio onda kad mu je gazdinica napomenula da Stojan zna sve njegove poslove, i ako ode drugome gazdi, da mu može sve mušterije premamiti. Zaboli čovjeka u srcu kad ču za to.

— Nek' nosi đavo — dočeka odmah — nek' mi bar bude ortak. Barem će bolje raditi!

Kad se svanulo i magaza se otvorila, gazda Simo svečano je izjavio Stojanu da mu nije više kalfa. Najprije mu ponudio stolicu i dopustio da smije sjesti pred njim; zatim mu ponudio i duhan-kutiju napomenuvši da smije i pušiti pred njim.

— Od danas si mi ortak na treću — reče. — Od danas si gotovo kô i ja . . .

Stojanu zaigra srce od radosti, ali se ne htje odati. Stisnu zube i napravi lice tako kao da je saslušao jednu običnu vijest kojoj se odavno nadao. Time je htio gazdi pokazati da ne prima kao nešto iz milosti nego ono što je svojom vještinom zaradio. Odbi dva dima rukom i pogleda gazdu.

— Fala ti, gazda — dočeka mirno, bez uzbuđenja. — A ako meni bog dade zdravlja, nêt se pokajati.

— Ja hoću da ti kažem — reče gazda ponosito —, da nisam grđi od gazde Đorđije.

— A ni ja tebi neću bit grđi od drugoga — odgovori Stojan opet mirno, tek se malo isprsivši.

Gazda Simo izu kundure, podavi noge poda se i zazveketa brojanicama. Gladeći potkresane brkove, gledaše na čaršiju. Osjećao je da još štogod treba Sto-

janu kazati, ali nije znao šta će i o čemu će. Sve što je znao davno mu je kazao i kazao po nekoliko puta.

Iz misli ga trže gazda Radovan. Lagano, kao lopov kad se prikrada, stupi on u magazu i poče razgledati oko sebe. Pogleda u gazdu Simu i, nazvavši *dobro jutro*, polako se spusti na jednu stolicu. Gazda Simo prenu se, brzo opruži noge i uvuče ih u kundure, zvekećući jače brojanicama. Poče se i smiješiti i vrtiti glavom.

— Čudo, čudo što si mi svratio — reče ukoliko je mogao ljubaznije. — Zaboravio me kô da nijesmo prijatelji i ahbabi nego dušmani dušmanski. Otkada mi nijesi došô? Mislio sam, bože sačuvaj, da si slab, jali ti se kakva nesreća desila.

— A ostarilo se — odgovori Radovan lagano rastežući usne. — Star, pa slab. Nijesam ti više ni za rađe, ni za posla, a noge me izdaju i leđa me bole. Kostobolja pusta!

— Svêdno, svêdno opet ti dobro radiš — brzo odsiječe gazda Simo. — Posô ti iđe lijepo i mušterija dosta.

Gazda Radovan slegnu ramenima.

— The, moglo bi bit i bolje — odgovori. — Nije kô u stare, sretne zemane... Danas zle godine, zla vremena, a svijet sve poganiji...

Razgledajući po magazi, gazda Radovan kao da tek opazi Stojana. Pogleda kako sjedi na stolici i bezbrižno, poput gazde, odbija dimove.

— A priliči li tebi, momče, da pred gazdom i pred starijim čovjekom sjediš i pušiš? — zapita mrštеći se.

Gazda-Simi zaigraše brkovi od nekakve potajne radosti. Zelene oči zasvijetliše se.

— He, he, nije to više momče ni kalfa — dočeka kao iz puške. — To mi je, da kažemo, sad ortak. On će sad prifatit za rađu, pa da me odmijeni, e ja nijesam više stari Simo...

— A-a! — začuđeno otegnu gazda Radovan, a široko lice još mu se više rastegnu i po njemu se razli čudan osmijeh, kakav obično izbija na licu ljudi koje

neko dobro izgrdi, pa ne mogu da se brane, a u prsima im teško, mučno. On odmah upoznade u Stojanu jednoga opasna konkurenta — koji mu je i kao kalfa dosta muke zadavao — i neka jeza prođe ga svega, a kosti kao da ga još jače zabolješe.

— Pa to je lijepo, lijepo — reče prigušeno, pribirajući se i starajući se da mu ne poznadu zabunu. — To je bogougodno i 'rišćanski... To je i pošteno...

Gazda Simo zveckao je brojanicama sve to jače, a očima mu upiljio u lice, kao da je htio i u dušu mu prodrijeti. I usne mu se migale kao u zeca, a u prsima nešto kao da mu igra, pa ga goni da se glasno nasmije.

— E, sretno ti, sinko — reče gazda Radovan, sa puno dostojanstva, i pruži ruku Stojanu. — Sad pazi kako ćeš! Zaboravi i oca i mater, a prilijepi se uz gazdu. Oni su te rodili, a on te izv'o na put. A rod mi nije ko me rodio nego ko mi je pomogô da se probijem među ljude... Jesi li čuo?

— Čuo sam — šapatom odgovori Stojan gledajući preda se.

Gazda Radovan izdiže kažiprst i nakašlja se.

— I što goð radiš, pošteno radi — nastavi. — Brini se za se, jer ko se za se ne brine, ne zna se brinut ni za drugoga. Ama samo pošteno! Ne mjeri krivo, ne kuni se krivo, ne varaj nikoga, nego radi sve po božjim zapovijedima. Ne želi zla nikome! Svijet je more jedno, pa plivaj i muči se da izađeš na suho; ama nemoj drugoga utopit da ti lakše isplivaš, nego ako možeš pomozi i izvuci ga... I to si čuo?

— Čuo — opet šapnu Stojan, tiše nego prije.

Gazda Radovan zastade malo da odahne i da još što smisli.

— I nemoj mrzit ljude koji se muče da steknu koru hljeba kô i ti — opet poče. — Ne otimaj njihova zalogaja iz usta, jer je namijenjen njima, a nije tebi. Tada ne bi bio bolji od ostalih hajduka i razbojnika, samo što njima sude ljudi, a tebi će sudit bog... Bolje je da deset zalogaja tvojih dadeš drugome nego da osvojiš jedan tuđ...

Stojan je crvenio, pa u zabuni počeo grickati cigar i žderati duhan, a pogled ne smije da svrne na drugu stranu sa gazda-Siminih kundura. A gazda Radovan govorio je lagano, razvlačeći, zastajući kod svake riječi i kao podvlačeći ih.

— O čemu svaki čovjek najviše misli? — nastavljao je dalje. — O parama. Svak na svijetu želi da ih ima i da ih ima puno. Uz zdravlje, u njima je danas sreća ljucka! A ti si mlad, pa i ti hoćeš da ih stečeš, i prosto ti bilo. Ama nemoj pored njih zaboravit' na sve drugo i skapavat' nad njima, jer tad nijesi čovjek nego švraka, koja krade zlato i sakriva ga, a ni ona sama ni niko nema fajde od njega. To upamti ako hoćeš da živiš kô čovjek . . .

Gazda Radovan kao da osjeti da je suviše govorio. Ujedanput prestade sa savjetima. Opet razgleda sve stvari u magazi, opet se potuži na kostobolju i najpošlje se diže da i drugima ahbabima ispriča kako je gazda Simo uzeo momka za ortaka.

— Ej, vidi ga ti — odsiječe gazda Simo čim je Radovan izišao, pa skoči sa šilte i pljunu za njim. Pogleda i kud će otići i u čiju će magazu svratiti. Zatim se vrati i opet sjede, a brojanice spusti pored sebe.

— Ništa ti njega ne slušaj! — opet reče Stojanu. — Sve ono što govori on laže i na zlo te nagovara. Ono on govori samo da ti manje radiš. A ako hoćeš da si sretan, ti radi kô što sam te ja naučio. Tako valja!

— I radiću — tiho odgovori Stojan, pa ustade i poče pregledavati teftere.

XVI

Vijest o Stojanovu *unapređenju* brzo se raznijela po čitavome šeheru. Gazde su se međusobno sašaptavale, gunđale, nazirući u njemu mlada, vješta i okretna takmaca. Zdogovarali su se kako bi ga u početku mogli zbuniti i utući, ali se nikako nijesu mogli sporazumjeti, i tri predloga trojice, inače *pametnih i uglednih* gazda, bili su odbijeni. Sve se završilo, po srpskome običaju, psovkama i grdnjom protiv gazde Sime, koji je ponovo proglašen — naravno ne u javnosti — kao lukav, prepreden i nepošten čovjek... Žene su također o tome razgovarale i, kao stvorenja koja dalje vide, šaptale su kako je Stojan jedan od najčestitijih i najpametnijih momaka u šeheru, te su preporučivale svojim kćerima da ga češće izviruju i da ga kakogod domame na svoja vrata. Neke počeše izjavljivati da su u nekakvom rodu s njime, po ženskoj krvi, i da je, na primjer, baba Spasenija, koja je davno sišla iz njegova sela u šeher, bliska rodica njegove pokojne babe, materine matere. Zbog toga je i samoj babi Spaseniji i njezinim kćerima prilično poskočio ugled, te su ih radije primali u mnogim domovima, častili ih kafom i rakijom i starali se da izvuku obećanje kako će baba Spasenija — koja se Stojanu nikada prije nije ni javila — pohvaliti ovu ili onu djevojku i starati se da ga čim prije oženi. Neke djevojke snijevale su ga nekoliko puta, a jedna se klela kako on na nju pogleda više od po godine dana i kako mu samo zato nije odgovarala što se bojala matere.

Stojan je pomalo nasluhivao o ovome i ponosio se neobično. Oblačio se ljepše i radnim danom, i gladio se svako jutro po pola sahata želeći, naravno, da

se još više dopadne. Ipak nije zaboravljao na Rosu. Iza onoga prvoga, opremio joj je još tri pisma i dugačka i široka, a kad joj je javljao *o svojoj najnovijoj sreći*, pismo je bilo toliko da u magazi nije bilo pisaće hartije na kojoj bi mogao dovršiti, nego ga je dovršio na parčetu bijela kambrika, u kome malo te nije bilo polovica aršina.

Jedne večeri pošao joj je. Pošto je večerao i prekrstio se, kazao je gazdi i gazdinici da je sanan, te se iskrao iz kuće i uputio se njezinom sokaku. Smislio je i šta će joj kazati i kako će se našaliti »da ona sad nije za njega, jer ima gazdinskih đevojaka«, pa kad se sneveseli i zaplače, da joj se nasmije, i da je utješi. I tada će joj još puno, puno pričati i napuniće joj glavu toliko da za tri noći uzastopce ne uzspava.

Iznenada ga nešto udari u prsa i put mu prepriječiše tri polupijana momka. Pero gazda-Đorđijev, Niko gazda-Jovanov i Vaso gazda-Boškov opkoliše ga sa sviju strana. Tri momka iz najbogatijih porodica! Prvi sitan, slabunjav, blijed, sa bolesnim, krmeljivim očima, zbog čega je uvijek morao žmiriti; drugi osrednjeg stasa, upalih obraza, pljosnata nosa ispod koga su izbijali dugački, a rijetki plavi brkovi; treći povisok, ospičav, mrka lica i malo kao gurav, jer mu je desno rame bilo uzdignutije od lijevoga. Svi obučeni bogato, gazdinski! Skupocjena čoha crni se na njima, a preko nje odsjajaju i spuštaju se niz prsa dugački, zlatni lanci sahatni, o vratu obješeni, pa kuckaju po svilenim, šarenim trabolozima kojima su opasani. Stojan se začudi kad ih ugleda oko sebe i zastade kao ukopan.

— Sretno! Sretno! — zagrajaše sva trojica pružajući mu ruke i stiskajući ga. — Sad si i ti kô gazda. Sad si ga naš.

Stojan zahvali više šapćući, a zarumenio se kao obično i zbunio se ne znajući na koju stranu da se okrene.

— A kud si pošô? — zapitaše ga.

— Pa pošô da šetam — promuca on snebivajući se. — Lijepa veče . . . pa tako . . .

Vaso ga zgrabi za ruku.

— Pa hajde s nama! — viknu tegleći ga. — Nek te nije stid nimalo, mi smo svoji. Hajde da popijemo koju!

— Neka . . . nemojte . . . ne iđem ja u mehane — zatezaše se Stojan starajući se da oslobodi ruku iz Vasine.

— Ako ne iđeš, treba da naučiš — dočeka Niko i zgrabi ga za drugu ruku. — Na svašta se valja naučiti! A prvi put vučemo te u naše društvo, pa treba da te častimo.

— Častićemo te! — zagrajaše svi.

I, silom ga gurajući, povukoše ga čaršijom i svratiše u *Jurgunski sokak,* koji se najviše slavio sa svojih mnogobrojnih mehana. Uvukoše ga u prvu mehanu, u visoku, vidnu, gospodsku mehanu, najfiniju i najčuveniju u čitavome šeheru. To je bila i jedina obojadisana mehana — bojio je nekakav Talijanac koji je slučajno kroz šeher prolazio — te su joj se stari zidovi crvenjeli kao podovi u kasapnicama, a tri velike slike raširile se na njima kao razapeti čaršafi. Na slici što je bila u vrh mehane razrogačio je oči prema gostima strašan jedan čovjek, sa petorostruko većom glavom od najglavatijega šeherlije Maksima Prerada, a brkovi, duži od aršina, širili su mu se kao dvije ogoljele grane na kakvu drvetu. Na glavi toga čovjeka bila je grdna šubara, malo manja od mehandžijskoga bureta, a o plećima mu je visila kabanica od nekakve kože, valjda od jagnjetine, i spuštala se do tala, te mu se nijesu ni viđele ostale haljine, čak ni noge. Taj strašni čovjek, zbog koga šeherska djeca nijesu smjela ni pristupiti mehani, bio je glavom silni Strahiniću bane, što je po dvadeset Turaka u Sitnicu nagonio. Stanovnici Jurgunskog sokaka ponosili su se njime. Poštovali su tu sliku više nego ikonu kakvu, i pričali su kako je Talijanac, pošto je nju naslikao, ubrzo umro, te više ništa nije mogao naslikati, i to je ostalo kao jedna rijetkost u svijetu. Kažu da je nekakav *besposlenjak* Švabo, što je čamio u šeheru ništa drugo ne radeći nego kupujući stare pare, oružje, haljine (zbog čega

se i sada smiju i hvale se da su ga prevarili naplaćujući mu po dva i tri groša sa te *besposlice*), davao za nju čitavu stotinu groša i da je mehandžinica nije smjela prodati, jer su joj oni zaprijetili ubistvom ako to učini. Druge dvije slike bile su manje značajne i nedostojne da stoje prema Strahiniću banu. Na njima su bile naslikane dvije ženske prilike, bez ikakvih haljina, i držale su nekakvo nigdje neviđeno cvijeće u rukama. Stariji ljudi predlagali su da se prekriju čaršafima, ili bar da ih kakav majstor odjene, ali je mladićima to bilo nepravo, a pošto je njih mnogo više dolazilo u mehanu, to su oni i pobijedili. Stolovi u mehani bili su prosti, drveni, rasklimani, prekriveni starim, prljavim potrpežnjacima, a stolice tvrde, neugodne. Nekolike lampe prikovane na zidovima, prljave i čađave, žmirkale su, cmiljile, i samo jedna velika, ona što visi na sredini mehane, svijetlila je dobro i bila dobro očišćena.

Kad su naši gazdići sa Stojanom došli, u mehani je bilo malo gostiju. Dva ostarija bega sjedili su za najkrajnjim stolom i, da svijet ne pozna, ispijali su rakiju iz kahvenog ibrika, a tri *finije* kundurdžije sjedile su u drugome kraju i igrale karata. Na sredini mehane stajala je mehandžinica, Latinka, zdrava, jedra udovica, punih, rumenih obraza, razvijenog podvoljka, velikih prsiju i gojaznih mišica, i brisala je čaše što su joj se još od juče valjale po stolovima.

— Kato, zlato, donesi nam vina! — viknu Pero udarajući iz sve snage rukom o sto.

— Lakše, momče, lakše; probićeš mi sto! — kao našali se mehandžinica namignuvši na njega i lijeno, lagano, krenu se da ih posluži.

— Doći s nama ovđe, pa da vidiš što je život! — podviknu Niko Stojanu, sjedajući. — Nemoj živjeti kô u vreći, nego živi ljucki dok imaš i dok možeš! Ne živi niko danas po sto godina!

— A meni neobično — reče Stojan uznemiren. — Čini mi se da će svak sjutra znati da sam bio u mehani i rugaće mi se...

— Ha, ha, ha! — naglas se zasmija Niko. — Zar ti je stalo do toga šta će ti ko reći? Samo se prazno-

glavica boji svjetske povike. Ko je pravi čovjek, taj sluša samo sebe!

— Da sam ja slušao svijet, skapô bih dosad radeći i mučeći se! — hitno upade Pero. — Ama ne slušam ja ni rođenog babu! I on se ljuti na me i 'suje, ama džaba. Ja radim sve što hoću.

— Vama je lahko — uzdahnu Stojan gledajući ih. — Vi ste gazdinski sinovi, pa vam se može. Ama kad bi' ja tako poćerô, ne bi imô nikad ništa!

Niko udari stolicom o tle i izvrnu je.

— I ne treba ti ništa! — viknu. — Ni meni ne treba ništa! Dok imam, trošiću, kad nestane, prosiću, a kad umrem, neću zažaliti da nisam živio ljucki.

Mehandžinica donese vino, spusti bocu i nekolike čaše na sto. Peru uhvati za bradu i protrese njome, a Vasu zagrli, sjednuvši pored njega na stolicu.

— Pij, Kato zlato! — uzviknu Pero, pa natoči čašu i njoj i drugovima.

— Hoćemo li se kucnuti? — zapita ona.

— Da se kucnemo!

I ispiše do kapi.

— A ovo vam je novajlija? — zapita Kata štipnuvši Stojana za obraz.

— Novajlija! — potvrdiše svi.

— Kršan je i, da nije stidan, poljubila bi' ga... Mlada momka sevap je poljubiti!

Pero se naže prema njoj i pruži joj obraz.

— Poljubi mene! — reče.

— Ružan si! — odsiječe ona.

— Ama sam mlad!

I prije nego što je mogla odgovoriti, obmota joj ruke oko vrata i poljubi je u podvoljak.

— Pjevaj mi! — viknu zatim nakrivljujući kapu. — Pjevaj, neka se razliježe po svemu šeheru!... U tebe je grlo kô u vile... Pjevaj!

Kata ispi i drugu čašu, zabaci kosu na čelu i uzvali se na stolici. Desnu ruku zabaci iznad glave, a lijevom se udari po prsima i zapjeva:

U Omera, više Sarajeva,
Zelena je gora oko dvora,
A u dvoru zelena livada...

Glas joj je bio zvučan, prijatan, pun neke neodoljive sjete i prigušene strasti, pa je zvonio, drhtao, treperio i rastapao se, zanoseći slušaoca, mameći ga, dražeći. Niko vrisnu i punom bocom udari o zid. Pršte boca u komade, a vino se prosu po zidu i poštrca sve unaokolo. Pero se približi Kati i, uhvativši je oko pasa, unese joj se u lice.

— Pjevaj!... Još, još! — pola plačući, a pola stenjući izgovaraše. — Pjevaj mi!...

Vaso natuče kapu na čelo i iskrivi se.

— Još vina daj! — viknu. — Daj lokvu da popijem!

Kata se diže da posluži, a Niko se opet okrenu Stojanu.

— Šta si se smrzô? — zapita ga. — Čovjeka od leda rastopiće njezin avaz, a ti mračan! Zar ti se ne sviđa njezina pjesma?

— Lijepo pjeva — odgovori Stojan tek da nešto odgovori.

— Nemanjića blago da imam, donio bi' ga njojzi i dao za njezinu pjesmu. Ona da mi pjeva, a ja da slušam, da pijem, da uzdišem i da umirem!...

— A ja da je ljubim! — upade Pero. — Da znaš kako joj je mekan podvoljak! Pa grlo, pa prsi njezine! Stojane bolan, još je ti ne znaš! Okani se radnje, i svega, i dolazi joj da vidiš što je blago... A begenisala te! Eno, kaže i sama da te begenisala!

Kata donese novu bocu i spusti je na sto.

— Hajde, Kato, poljubi Stojana, neka i on zna kako je to slatko! — doviknu Niko hvatajući je za ruku.

— Jok, jok! Mene neće niko ljubiti! — odsiječe Stojan rumenjeći, pa skoči sa stolice.

— Hoće! — zagrajaše svi.

— Neće!

— Hoće!

Pa ga uhvatiše za ruke i pribiše uza zid.

— Kato, poljubi ga!

Kata, smiješeći se, pristupi Stojanu, koji se jednako otimao, snažnim rukama uhvati ga za glavu i poljubi ga upravo u usta.

— Eto ti! — reče.

Gazdići ga pustiše. On se izmaknu od njih, zbunjen, stidan; zgrabi kapu i potrča vratima. Grohotan smijeh zaori se za njim. Nije izašao ni na vrh sokaka, kad opet začu pjesmu:

U Omera, više Sarajeva,
Zelena je gora oko dvora...

Te večeri nije otišao Rosi.

XVII

Rosa ga je čekala na vratima, čekala ga dugo. Stari Mitar kundurdžija, otac joj, odavno je spavao, umoran od velika posla, a ona se gurila za kanatom i vječito izvirivala. Nebo je bilo oblačno i mrak se uhvatio gust — nijedan fenjer u *Peksinoj mahali* nije gorio, — a ona se plašila, strepila, drhtala, ali nije htjela bježati. Nadala se jednako da će joj se javiti. Svaki put kad bi začula bahat ljudski, povirivala je, lice bi joj se zasjalo od radosti. I svaki put se prevarila.

— Bože moj, što ga nema? — šaptala je, a suze joj se kupile u očima i brada podrhtavala. Bojala se da mu se nije kakva nesreća dogodila. Da nije bolestan? Ili — a ovo je najgore mučilo — da nije, dočepavši se ortakluka sa gazdom, pored svih pisama što joj ih pisao, počeo misliti na druge, a nju zaboravljati?

Kasno u noć vratila se u svoju sobicu blijeda, nevesela. Sobica joj bila mala, tijesna, sirotinjska, ali čista, uređena, mirišljava. Cvijeće što ga je gojila na pendžerima ispunjavalo je mirisom, a osjećao se i miris izmirne, kojom je svaku veče okađivala sobicu, zapalivši najprije malo, zarđalo kandioce pred ispucanom ikonom svetoga Nikole, krsnog slavljenika ove kuće. Polako, lagano zatvori vrata, da je otac iz druge sobe ne bi čuo, i spusti se na pendžer, pa podnimljena, zamišljena, gledaše napolje, u mrak. Suze, koje je dosad zadržavala, i preko njezine volje počeše militi niz obraze i padale su joj po bijelim, mekim prsima, koje je obnažila. Za dugo vremena ništa se drugo nije čulo do njezina jecanja i praštanja kandioceta, koje se gasilo, te je slaba svjetlost umirućega,

modrog plamena zadnji put zalivala njezino lice i pravila ga još bleđim.

— A šta sam mu učinila? — pitala se kašnje, naslanjajući čelo na studeno staklo prozorsko, a i ne pomišljajući na spavanje. — Čime sam ga uvrijedila? Kazala sam mu da mi je drag, poslala mu jagluk i cvijeće, i šta će više? Može bit se ljuti što mu se nijesam dala nijednom poljubiti kad me molio? A kakva bi' đevojka bila da se dam momku poljubit? . . . Volim da me ostavi, ne daj bože, nego nevjenčanu da poljubi . . .

Čitavu noć govorila je sama sa sobom, uzdisala, plakala. Kad je ujutru otac zagledao, zastade čovjek od čuda, zadrhta, a ionako slabe noge poklecnuše mu.

— Da nijesi bolesna? — promuklo je zapita.

— Nijesam.

— A blijeda si kô smrt!

— Nijesam dobro spavala . . .

Otac joj pristupi, popipa joj rukom čelo i poljubi je.

— Ozebla si — reče. — Nemoj danas niđe iz sobe izlaziti . . . Bolje bi bilo da legneš . . . ako hoćeš, da i ja ostanem s tobom.

— Nemoj, nemoj, babo — brzo dočeka ona naslonivši mu glavu na prsi i mazeći se. — Proć'e ovo...

On joj zagladi kosu na čelu, zagrli je i opet poljubi.

— Čuvaj se, čuvaj, golubice babina — protepa joj. — Nemoj samo da ti bude gore . . . Bog mi te dao, blago meni, pa treba da te čuvam . . . — Čim je otišao, ona zovnu šegrta i posla ga Stojanu. Ništa mu nije rekla, nego mu samo pružila stručak žutoga nevena da ga preda.

— Ako mi večeras ne dođe, onda sam ga izgubila — reče šapatom. — Onda je moja sreća i bila i prošla . . .

I Stojan je došao! Nije mogao ni akšama dočekati, nego ranije zatvorio magazu i odmah se uputio *Peksinoj mahali.* Struk nevena nosio je u ruci i, opazivši je da čeka, još izdaljega počeo mahati njime i prijetiti prstom.

— Zar meni ovo? — zapita prijekorno došavši do vrata. — Zar ja nevjera?

— A što nijesi sinoć došô? — zapita ona.

— Imô sam posla — poče se izmotavati on, nekako nesigurnim glasom, da se gotovo moglo poznati e ne govori istinu. — Puno je posla bilo!

— A zar ti radiš i po noći? — upita Rosa podsmjehnuvši se.

— Po noći ne radim, ama mi gazda sve slabiji, pa ga nijesam mogao ostaviti . . .

Pa rastrga neven i baci joj ga pred noge.

— A taj ti peškeš ne primam — dodade.

— Ne primam ga ni ja — odgovori ona i poče ga gaziti. — Zaboravićemo na nj.

Stojan se prisloni uz kanat i poče lupkati kundurom o prag.

— A bio mi danas Boško — reče. — Došô mi u magazu, a ima toliko zemana da mi nije htio ni boga nazvati.

— Pa šta ti kaže?

— Njegov mahnitluk! Pita me jesam li se zbiljski zaašikovô s tobom?

— Pa?

— Pa ja mu kazô da jesam. Kazô sam mu da si mi draža od života.

— A on?

— Načomrdi se i stište obje šake: »Je li to pošteno, kad te ja odvedem na njezina vrata kô jarana i kažem ti da sam je begenisao, da mi je preotmeš?« . . . »A je li ona zamilovala tebe?« pitam ga ja . . . »Nije, ama bi zamilovala«, otpovrnu, »pošla bi za me da se ti nijesi umiješô« . . .

— Laže! — upade Rosa brzo.

— Ja mu to nisam rekô, nego velim: »Njezina volja, pa koga izabere« . . .

— I nije ti ništa rekô na to?

Stojan se osmjehnu podrugljivo.

— Počô mi prijetiti. Kaže: »Ostavi ti nju da ne bude bruke«. Ja se nasmijem i okrenem od njega, a on me ufati za rukav i gotovo poče plakati. »Osta-

vi je, molim ti se kô bogu«, poče. »Ostavi je, tako ti svega na svijetu. Ja sam mahnit za njom . . .«

— Ih! . . .

— Tako. A ja mu kažem: »Nikad je neću ostaviti . . .« On škripnu zubima, iziđe iz magaze i sa čaršije poče mi prijetiti. »Teško tebi ako te ja zgrabim u ruke«, viknu, »a nêt se glave nanositi!«

Rosa se trže uplašena.

— Kako je mahnit, može sve uraditi!

— Ne bojim se ja — mirno odgovori Stojan. — Imam i ja dobre šake, pa ko bude jači.

Rosa obori glavu i zamišljeno gledaše preda se. Činilo joj se kao da već gleda Boška kako navaljuje na Stojana, kako ga gnjavi, ubija. Potajan strah poče je sve više obuzimati.

— Molim te, nemoj mi više po noći dolaziti — šapatom izgovori. — Ja se opet bojim zla.

Stojan se zasmija i, koristeći se njezinim strahom, primače joj se sasvim blizu. I prije nego što se odbraniti mogla, obavi je rukom oko pasa i poljubi je u oba obraza.

— Stojane! Šta ti je! — prigušeno ciknu ona i iz sve snage poče se otimati. — Pušći me! . . . Đevojka sam ja! . . .

Ali je on ne pusti. Pritezao je sve više i ljubio po kosi, čelu, očima, ljubio je bijesno, mahnito. A ona se jednako branila, otimala, trzala. Najposlije, izmorena, opijena vatrom poljubaca i dahom njegovim, klonu i nasloni mu glavu na prsi.

XVIII

Gazda Simo opet se obori na postelju. Doktor, koga su ovoga puta jedva nagovorili da sjaše s konja i da ga pregleda, zabrinuto poče vrtiti glavom, mrmljajući poluglasno »hm, hm«, i ne prepisa nikakva lijeka. Na avliji, gdje ga je Stojan gologlav čekao, napomenu da lijekovi i ne trebaju. »Sad neće ostati zivo i krepulace kao zec«, reče. Žene šeherske, čuvši za to, jatomice počeše posjećivati bolesnika. Željele su da ga malo utješe i »da razgovore gazdinicu Anđu«. Tako su upravo sve govorile, iako ih je vrlo malo bilo koje su znale tješiti. Najviše ih je bilo koje su htjele vidjeti kako je oko gazde namješteno, je li čisto uređeno, i dvori li ga gazdinica onako »od srca« ili »kao od bijede«. Druge su opet znale da je Stojan često kod kuće, pa su htjele da mu se preporuče, posjećujući bolesna gazdu, radi svojih kćeri. I kumovi i razni poznanici dolazili su. Gazda Radovan došao je tri puta, a dolazio je i gazda Đorđije, i bili su ljubazniji nego ikada. Gazdinica Anđa dočekivala ih uvijek sjetna, nevesela, uplakana. Pri polasku pratila ih do vrata, vječito zahvaljujući na »tolikoj ljubavi i prijateljstvu«. Uzgred je polako pripravljala sve što će trebati gazdi za ukopa, a i sebi je skrojila crne dimije, crnu ječermu i kupila crni jagluk kojim će se povezati. Naravno da je sve to stalo mnogo suza. Naročito se zaplakala pri izboru jagluka, poluglasno jauknuvši: »Kuku meni šta sam dočekala«, i tek nakon silnoga plača odabrala je svileni jagluk, koji joj je najbolje dolikovao licu. Stojan je također izgledao sjetan. Ako ga je kogod u magazi zapitao za gazdu, nije mogao odgovoriti bez mnogih i dubokih uzdaha, a katkada i bez suza. Po-

red toga neprestano je uređivao teftere i prepisivao robu, da može, nakon smrti gazdine, podnijeti tačan izvještaj »o stanju magaze«.

U najvišem poslu zatekao ga otac, koji, jednoga jutra, iznenada sjaha sa malenoga, mršavoga kljuseta i zastade na pragu. Ali to nije bio više onaj stari, snažni seljak kakvoga smo prije poznavali. Ne! Sada je izgledao mnogo stariji, suhlji, poguren, iznemogao, blijed. Živi kostur! Mutne oči duboko mu upale u glavu, a krupne jabučice ispod njih ispoljile se, prekrivene tankom, bolesničkom rumeni. Nos mu tanak, zašiljen, pa se jedva vidi od nakostriješenih, prosijedih brkova, koji su izgledali nekako veći nego prije. I noge mu se utanjile kao trstike i poklecaju mu. Ne može gotovo ni koraknuti a da se ne opre na tešku, debelu batinu.

— Stojane! — zovnu slabim, tankim, šištavim glasom, zavirujući u magazu. — Đe si?

Stojan ostavi posao, okrenu se i, pogledavši ga bolje, pljesnu rukama.

— Babo! Zar si ti? — viknu, pa potrča da ga uhvati ispod pazuha i da ga dovede do stolice. — Šta je tebi? — uplašeno zapita kašnje gledajući mu u neobrijano, kosmato lice, i tanke, gotovo providne uši.

Stari se bolano osmjehnu i odmahnu rukom.

— Božja volja! — reče tiho. — Spremam se na put okle se ne vraća. Došô i na me red da pođem . . .

— Hoćeš li da zovnem hećima da te vidi? — zabrinuto zapita Stojan gladeći ga po ramenu. Slab si . . . vidim i ja . . .

— Okani se ćorava posla! — mrgodno odsiječe stari. — Nijesam ja dijete pa da ne vidim šta će bit . . . Ne dajem ja džabe para hećimima . . . Bolje nek ostanu u tebe u ćesi — a bog zna e i' nemaš puno . . . nego u hećimovu džepu.

— Pa što si tako slab dolazio kad nećeš hećima? — upade Stojan i sjede pored njega.

Stari se uhvati za prsa i zakašlja se. Po jabučicama mu se osu još jača rumen, oči se navodniše. To ga zamori i za nekoliko minuta nije mogao riječi

progovoriti. Uzvali se na stolici da odahne malo, a gola, ispoljena rebra odižu se, spuštaju, i ispod njih kao da nešto ciči.

— Ti me pitaš što sam došô — poče pošto se malo umiri. — A zar sam mogô umrijeti da tebe ne vidim? . . . Došô sam da viđu svojim očima kako ti je i jesam li bio pametan kad sam te dovô amo? I došao sam da viđu jesi li još stari Stojan. Da vidim: radiš li pošteno gazdi i misli li on o tebi lijepo, pa ako mi nijesi obraza okaljô, onda da mirno umrem . . .

— Gazda je bolestan i nikad se neće pridignuti — dočeka Stojan snuždeno.

Stari se zagleda u njega.

— Da ne lažeš? — zapita.

— Ne lažem! — odgovori Stojan i ponosito podiže glavu. — Odavno sam ja sâm u dućanu. A da sam mu pošteno radio, vidi se i po tome što me uzeo za ortaka, na treću . . .

Stari, začuđen, iskrivi se i nabra obrve. Kao da nije vjerovao u to.

— A o tome mi nijesi poručivô — reče.

— Nije davno ni bilo — mirno odgovori Stojan. — A evo vidiš i po meni da nijesam kô kalfa . . .

— Stojane, hodi da te poljubim! — zašišta stari pružajući suhe drhtave ruke prema njemu i pokušavajući da ustane. — Vidim da sam rodio pravoga sina i fala milosniku bogu kad mi je dao da ovo dočekam . . .

Stojan mu prihvati ruku i poljubi je. Stari mu pritište glavu na prsi i poljubi ga u čelo.

— Ja nemam adeta nikoga ljubit — reče. — To je ženska rabota. Ama evo, 'vako bolestan, sad bi' poljubio čitav svijet. Fala ti, sinko, kad ćeš mi zasladit smrt . . .

Kašalj ga spopade opet i opet se zamori. Krupan znoj izbi mu po čelu, a na usta mu udari nešto kao pjena i okvasi neobrijanu bradu.

— Iđe smrt, iđe — reče zatim još tiše. — Ovo su joj haberdžije . . . Ama ne smeta! . . . Ništa ja ovo ne žalim kad tebe tak'oga vidim! Nego kad ti je bog

dao, te si se dočepô svoga komada, preporučujem ti one na domu. Bogu i tebi nek su na amanet! . . . Majku pomaži dok uzaživi, a kakva je jadnica, neće ni ona zadugo . . . Malo je zdravija od mene . . . Uvukla se pusta boles' u kuću, pa oboje hoće da nas uzme, nek ni na onom svijetu ne budemo dugo jedno bez drugoga . . . I sestru pazi i hrani! Dobra je, radina je, mirna je, kô mati. Sjetuj je i ti, i pazi da živi pošteno i nek čuva obraz đevojački dok je sreća nađe . . . Neće, zar, ni ona poštenja pogazit.

Tu zastade i zabrinuto zavrti glavom.

— A o bratu ti nemam šta govorit — uzdahnu. — On je pošô po zlu putu i samo ga bog može izcijeliti. Uzeli ga nekakvi nesretnici na svoju ruku, naučili ga da svrće u mehane, i sad niko grđi od njega! . . . Napije se, pa izgubi pamet! . . . I slagaće, i ukrašće, i ubiće, i u svako zlo će zagazit . . . Mene se i ne boji . . . Dok sam bio zdrav, i pribojavô se malo, ali otkako zapasah boles', ne ferma me koliko psa . . . A mati će baš radi njega prije vakta i zemana u zemlju.

Stojan se dohvati za brk i poče ga čupkati.

— Pa šta ćeš s njime? — zapita.

— Ništa — tužno odgovori stari. — Hoću, evo, i njega tebi da preporučim . . . Molim ti se da ga ne zaboraviš . . . Ako ga možeš amo dobavit i uvuć u kakav posô, uvuci ga, dâko okrene na bolje . . . Ne pušći ga, ako boga znaš, da utone do grla . . .

Stojan se zamisli.

— Pa . . . kušaću — prošapta najpošlje grickajući nokte. — Ako bi moglo šta od njega bit, kušaću. Tebi za ljubav kušaću . . .

Lice staroga razvedri se. Jednim pogledom punim zahvalnosti pogleda Stojana, pa ustade i, opirući se na štap, pristupi mu.

— Sad mi je lakše — reče. — Ti si mi skinô kamen sa srca . . . Bog te poživio, sinko, i dao ti svaku sreću. Ako bog sluša ičije blagoslove, poslušaće i mene, a ja . . . eh, n' umijem više govorit . . . Daj da te opet poljubim . . .

I opet zagrli Stojanovu glavu na prsa i poljubi je, a suza jedna ote mu se iz oka i pade na nju . . .

— Zbogom mi ostaj. Bog ti bio vazda na pomoći!

Stojan stade pred njega i raskorači se.

— Ako boga znaš, zar ćeš odmah natrag? — zapita. — Još se nijesi ni odmorio . . .

— Mič' se s puta! — odsiječe stari oštro, i htjede ga odgurnuti. — Ja sam svršio što sam htio i meni je dosta ov'liko . . .

— Ostani barem još danas! — nasrtaše Stojan ne uklanjajući se s puta.

Stari ga odgurnu štapom.

— Ni časa više! — reče. — Viđu da je smrt blizu, pa, biva, hoćeš da ne umrem u svojoj kući. Đe mi leži babo i majka, i ja ću ležat, a ne ovđe, među jabanom . . .

I lagano, zastajkujući i odmarajući se gotovo na svakom koraku, izađe iz magaze. Stojan istrča i prihvati kljuse pomažući mu da može uzjahati. Pri rastanku dočepa ga opet za ruku, stište i, jedva se uzdržavajući da ne zaplače, poče je ljubiti.

Čitavoga dana bio je neobično tužan. Sjedio je na šilti, glavu podupro rukama i zamišljeno gledao preda se. Mušterije što su dolazile pitale su ga neprestano: je li bolestan? A drugi pitahu: kako je gazdi? Nekolicina, i ne pitajući, sami zaključiše da je gazda na zadnjem času. Odmah su počeli i drugima pričati o tome hvaleći Stojana kao neobično vjerna i odana »kô da mu je rođeni«. Pred veče se samo o tome šaptalo u polovici šehera. Bilo je koji su tvrdili da je gazda Simo i umro, zaklinjući se svijem na svijetu da su svojim očima vidjeli kako je Stojan pronio jednu, čitav aršin dugačku svijeću, koja će gazdi goriti više glave. Pričali su kako je, u znak žalosti, otkinuo i kitu sa fesa — kao što i drugi rade — i kako je bio uplakan, te od plača nikome ništa odgovoriti nije mogao. Ovim glasovima povjerovali su mnogi, a naročito žene, od kojih neke pričahu da su »lijepo čule kako je gazdinica Anđa vrisnula i tri puta se u-

darila u prsi« . . . Zbog toga se grdan svijet okupio oko gazda-Siminih vrata i radoznalo provirivao kroz kanate osluškujući čuje li se ičija zapjevka. Čak i onda kad je gazda Radovan izašao iz vrata i objavio svečanim glasom da gazda Simo još živi, vrtili su glavama i nijesu mu potpuno vjerovali. Neki se usudiše da i glasno iskažu svoju sumnju dodajući, da »tu ima neki razlog, rad' čega se skriva smrt gazdina«, te su predlagali da demonstrativno uđu u kuću i sami se uvjere o tome. I tek kad je gazdinica Anđa izašla na avliju, a nije bila ni u crnini niti uplakana, počeše se potajno sašaptavati i najpošlje, nezadovoljni i ljutiti, raziđoše se.

XIX

Četiri dana duvao je silan vjetar, pa iznenada okrenu klapavica: poče padati kiša sa snijegom zajedno. Padala je neprestano, sa malim prekidima, lupajući u tanke prozore i debele, plehane strehe i razlijevajući se po neravnoj čaršiji, gdje se napravile mnoge lokve, te su prolaznici morali više skakati nego ići. U manjim ulicama i sokacima još gore! Osim lokava, blato u tim ulicama bilo je toliko da se gotovo nije moglo ni zalaziti u njih. Ako je kogod, po nevolji, i zašao, a imao čizme na nogama, još je mogao i iskoprcati se nekako. Ali ako je naljegao u kundurama, i to onim plitkim, otvorenim kundurama, kakve se obično nosile, to pored svega upinjanja, nije mogao ni četiri koraka kročiti a da iznenada ne izvuče bosu nogu i, onako u čarapi, opet ne zagazi u glib. Vraćajući se na jednoj nozi, da nađe izgubljenu kunduru, skakao je poput vrapca i dok bi došao do nje, a ono izgubio i drugu, pa i drugom bosom nogom zagazio u blato. A studena klapavica bila je, tukla ga, i dok se dovukao do kuće, bio je mokar kao utopljenik. Poneki od muke nijesu ni išli pravo kući, nego se svraćali u mehane *»da se zagriju«*, i tamo ostajali po dva po tri sata, grijući leđa uz naloženu peć i pijuckajući rakiju. Zbog toga su mehane i bile punije nego obično, te se iz njih orile pjesme, graja, kikotanje, jače nego drugih dana.

Rosa je i te večeri čekala Stojana. Ogrnula se tankom, malenom boščom, skupila se pod šupljom strehom kraj vrata, ne mareći što joj je voda zapala za vrat, i čekala ga. Za nekoliko dana, iako mu je poručivala da dođe i molila ga, nije joj se javljao. Radi toga je opet nekoliko noći neprospavane pro-

vela. Najpošlje mu poručila da će mu opet poslati neven ako se još večeras ne javi. Zato se tvrdo nadala da će doći. Mokra, nazebla, umotavala se neprestano u bošču i izvirivala, starajući se jednako da kanat jače ne klepne ili ne škripne, te da joj ne probudi oca.

— On je! — prošapta veselo kad, nakon puna sahata, začu kako neko stenje i sa velikom mukom izvlači noge iz blata. Prikupi bošču još jače i brže izviri iz kanata. Mrak je bio pust, te u prvi mah nije mogla vidjeti nikoga. Tek kad je još bolje izvirila i gotovo stala pred prag, opazi ljudsku priliku kako joj se primiče. Ona pruži ruku, osmjehnu se, no brže stuknu natrag i opet stade za kanat. Poznala je — Boška.

— Čekaš li? — muklo i s puno pakosti zapita on lijepo se prislanjajući uz vratni direk. — Čekaš li, a?

— Koga? — tiho, uplašeno zapita ona.

— *Njega!* — naglasi Boško jače. — Misliš da ja ne znam, a? Misliš da nemam i ja para da sve dokučim: i šta mu poručuješ, i kako se sastajete, i sve.

Rosa se trže.

— Zar ti je šegrt kazivô? — zapita.

— Kazivô mi neko! — odsiječe Boško još pakosnije. — Imam ja jednu ticu, pa mi sve kaže. Samo joj dam dva-tri groša, pa priča sve . . .

Rosa se umota u bošču toliko da su joj se vidjeli samo nos i oči.

— A zar je to lijepo od tebe? — zapita oštrije, gotovo ljutito. — Šta se ti miješaš u tuđe poslove?

— Nijesu ovo meni tuđi poslovi! — viknu Boško i udari laktom o direk. — Ovo je moj posô . . . Zar ti ne znaš da sam ti dolazio kad on nije ni znao za te! Ti si mi . . . kako se kaže . . . eto . . . davno sam ti šćeo kazati . . .

Pa, ljutit što se zbunio, opet udari laktom i dreknu:

— Ne mogu ja bez tebe! . . . Ono je kenjac jedan i lažac, a ja . . . Evo reci da ti krvi svoje dadem, i odmah da je ovđe otvorim . . .

I prije nego što je mogla odgovoriti, izvuče nož iza pojasa i htjede ga zabosti u bedru.

— Ne! — ciknu ona, uhvativši ga za ruku. — Boško, šta ti je? . . .

On je bio gotovo lud i govorio kao u vrućici.

— Pušći me, pušći! — reče trzajući se. — Da vidiš da ću ja učinit za te više nego on! . . . Pušći! . . . Sva krv nek mi se istoči, pa ja ne žalim . . . Jedna si ti na svijetu, pa ne žalim . . .

Rosa mu lagano izvuče nož iz ruku i zadjenu mu ga u korice.

— Ostavi ti mene, Boško — poče blago i bolećivo. — Ti si dobar, ja znam . . . ama mi ne možeš bit drag kô Stojan . . . Nađi ti, brate, sebi đevojku . . . a dobar si, pa ćeš nać bolju . . . Ti si zaradio bolju . . . A ostavi mene, molim ti se kô bratu . . . Ako sam ti imalo draga, ostavi me!

Boško sjede na prag, pred noge joj, i briznu u plač.

— Neću ja druge! — odsiječe jecajući. — Da je carska, ja je neću! Ti ne znaš kakav sam ja! Nijesam ja dobar kô ti što misliš. Ja sam mahnit, ugursuz, nesreća, baksuz, kavgadžija, pjanac, sve! . . . Ama tebi bi bio anđô! Ispale mi moje oči dabogda ako te ne bi' pazio kô Bogorodicu.

Rosa mu se približi i mokrom svojom boščom poče mu trti suze.

— Nemoj, Boško, tako — opet poče. — Ja znam da ti ne lažeš, ama šta ću ti? Nijesi mi mrzak ne dô bog, i ja bi' te pazila kô brata, ama samo nemoj govorit na Stojana. Ja ne mogu bez njega! . . . On mi je draži od očnjega vida! . . . Ja ovo tebi kažem kô bratu svome, jer brata nemam, pa nemoj me goniti dalje.

— Ah! — jeknu Boško škripnuvši zubima — ne znaš ti njega . . . On je huncut jedan. Jesi li viđela kako je gazdu prevario i nametnô mu se za ortaka?

— Nije on gazdu prevario! — brzo upade Rosa. — Gazda je njega sam zovnô u ortakluk, jer je valjan...

Boško ustade i odmaknu se od vrata.

— Molim te kô majku božiju da ga ostaviš...

— Ne mogu — prošapta ona.

— Nemoj goniti mene, kad sam ti vjerniji nego pas.

— Svêdno. Ja te neću.

Boško odstupi i stisnu šake.

— E, pokajaćeš se, Roso! — viknu. — Ne bio ja Boško, nego Mujo i Alija, ako se ti ne pokaješ.

I, gunđajući, sakri se u mrak.

Rosa odahnu i opet se zakloni za kanat. Htjede zatvoriti vrata, i otići u kuću, makar se večeras i ne vidjela sa Stojanom, ali se opet smisli i zastade. Bojala se da ga time ne naljuti, pa da joj ne dođe više. I opet se gurila, drhtala, zebla i opet ga čekala...

Nakon puno sahata javi se on. Čekao je da i gazda i gazdinica zaspu, pa se tek tada iskrao iz kuće i pošao. Jedva se dokopavši vrata, mokar i blatnjav, kucnu u kanat i pruži joj ruku.

— Evo me — reče smješkajući se. — Volim ti doći nego opet primiti neven.

— Ja sam mislila da si me zaboravio — odgovori ona stežući mu ruku.

— Ti odmah misliš — kao ljutito upade on. — Misliš, zar, da sam lažac i prevrta?

Ona mu privuče ruku svojim usnama i poljubi je.

— Ne mislim ja, ne daj bože — opovrnu brzo. — Zar o tebi ružno mislit?... Ama, eto, bojala sam se... Neobično mi kad mi često ne dođeš...

— A kako ću ti doć — zamuca Stojan otežući. — Gazda mi je na umoru... Jedva je maloprije sklopio oči i smirio se malo...

— Jadnik! — tiho prošapta ona.

Stojan joj pristupi bliže, obgrli je i privuče sebi.

— E, ama ako on umre, mi ćemo se prije uzeti — reče. — On mi tad neće smetat... Urediću sve stvari i isprositi te...

— Pa odmah svatovi? — veselo dočeka ona naslanjajući mu glavu na rame.

— Odmah! — odsiječe on. — Nać'u sebi kućicu, pa ćemo se uzet, pa onda u njoj i ja i ti sami... Pomisli, bona, sami u jednoj kućici! I živit ćemo kô golubovi!... Ti čitav dan radiš i posluješ po kući, a uveče, kad ja dođem iz magaze, čekaš me na vratima. Tada se uzmemo za ruke, zagrlimo se i ja te poljubim (i poljubi je). Zagrljeni uljegnemo u sobu, pa te i tu poljubim (opet je poljubi). A tada sjednemo na šiltu, jedno pored drugoga, pa ti mene poljubiš...

On joj, u razgovoru, podnese obraz i ona ne oklijevajući, poljubi ga.

— Pa pomisli — nastavi on oduševljenije — napolju zima, studeno, snijeg praminja a mi pored tople furune, pa se grlimo, ljubimo i smijemo...

— I razgovaramo se — upade ona privijajući se uz njega. — Ja ti pričam šta sam po kući radila, a ti meni o magazi.

Ujedanput Rosa ciknu i ustuknu natrag. Stojan osjeti kako ga ostraga dvije snažne ruke prihvatiše za mišice i povukoše ga. On se izvi da se otrgne, iskrivi se i razmahnu iz sve snage. Uzaludno! Mišice kao da su mu kliještima stegnute. Stojan se raskorači, opet se upe i trznu sobom, ali ga noge iznevjeriše, te posrnu u blato. Posrnu i onaj. Stojan brže-bolje, okretno kao mačka, izvrnu se, oslobodi ruke i diže se. Zatim se još brže okrenu i stište napadača za vrat. Poznade Boška. I strašan bijes ovlada njime! Opsova nešto krupno, gotovo vrisnu, pa mu sjede na prsa i poče ga daviti. Boško se poče koprcati, zastenja, jeknu, a Stojan se naklopio i gnjavi, stiska, davi sve to jače. Rosa, uplašena, zbaci bošču sa sebe, pa trčaše oko obojice plačući i moleći da se rastave... Iznenada u Boškovoj ruci sinu nož. Stojan ciknu, golom rukom dohvati ga i istrže. Zatim mu uhvati obje ruke, savi mu ih na prsa i, sjedeći na njima, poče zvati u pomoć. Klapavica je tukla po obojici, kvasila ih, a oni se još jednako trzali. Stojan ponovo viknu u pomoć osjećajući da će opet morati

podlegnuti, jer ga je ruka kojom je uhvatio za nož bolila i krv je curila iz nje...

Jedva jednom ukazaše se dvije zaptije. Ogrnuti dugačkim, crvenim kabanicama, ispod kojih je odjekivao tup zveket sabalja, jedva su izvlačili noge iz blata i psovali na sav glas. Opazivši ih, Rosa se sakri za kanat i zatvori ga. Stojan oslobodi Boškove ruke i pođe im u susret.

— Vodite ga! — reče dostojanstveno, gotovo zapovjednički, pokazujući im ga kažiprstom. — Ovo je jedan napadač!

Stariji zaptija, duguljast, usukan, mrka, ciganskoga lica, sa vanredno dugim brkovima — odgrnu kabanicu i obojicu ih pogleda.

— Nećemo mi, efendum, vodit njega nego tebe — reče. — Mi smo, demek, izdaleka vidili da ti njega gnjaviš.

— Kako to? — uzviknu Stojan zavezujući ranjenu ruku jaglukom. — Ja sam s mirom stajô ovđe, a on je udario na me i šćeo da me zakolje... Jedva sam se iskoprcô iz njegovih šaka...

Zaptija pogladi brk i kucnu se po krivoj sablji.

— Kome ti čarku prosipaš? — upita. — Hesabiš ti da ja ništa ne znam? Kako si se ti jedva iskoprcô iz njegovih šaka, kad si mu, demek, šjedio na prsima?

Stojan potrča i nađe nož u blatu.

— A vidite li da je nož potezô na me? — reče i podnese im nož pred oči.

Zaptija uze nož i lagano poče opipavati oštricu prstom.

— Opet si ti kriv — reče još osornije. — Belćim, da je on potegô nož, rasparô bi te, a ti, eto nijesi rasparan.

— A vidite mi ruku! — upade Stojan odižući ruku uvis.

— To je maskara! — dočeka zaptija podsmjehnuvši se. — Da si ti prav i pošten, on bi ti barem jednu ranu na prsima zadô... Pravi i pošteni vazda nagrajiše i plati glavom, a nepošteni se kutariše. Vi

ste se, belćim, obojica kutarisali i obojica ste, demek, krivi... U havs ćemo mi tebe i njega...

Pa, ne slušajući daljega pravdanja i dokazivanja obojicu ih, onako mokre i blatnjave, povedoše u zatvor.

Drugoga dana, zauzimanjem nekolicine *odličnih* gazda, pustiše Stojana. Sve gazde jednoglasno izjaviše da je to jedan čestit momak, radin, pošten, valjan, i da nikako nije zaradio da i jednu jeditu noć u zatvoru provede. Napomenuše da je on i toliko okretan da će vremenom i sam postati gazda, a do danas se u ovim krajevima još glasilo nije da se i gazde okrivljuju i u haps vode. Boška osudiše svi. Izjaviše otvoreno da, »makar što nijesu gledali njihovu bitku«, tvrdo drže da je Boško izazvao, jer je poznat kao kavgadžija i inadžija. Najpošlje nikakva izgleda nema da i Boško može postati gazda, a već je to dovoljno da se pozna e je nikogović i nitkov, te već zato treba da bude osuđen. Zbog toga Boško i ostade u zatvoru, osuđen na mjesec dana, da se nauči *redu i pameti*, kako se gazde izraziše.

No, i sam gazda, i druge šeherlije žalile su Stojana. Žalile ga čak i žene, vikale na Boška jednoglasno, a neke i plakale za njim — barem one govorahu da su plakale. Bilo ih je koje su htjele i ponuda mu slati u zatvor, — kao što se šalje mnogim sužnjima — a bi mu sigurno i poslale da se ubrzo nije saznalo za njegovo oslobođenje. Naravno da se nijesu mogle ustrpiti da se podrobnije ne raspitaju o toku čitave kavge i o uzroku koji je izazvao. Mnoge su znale da je Stojan iz početka lijepo živio sa Boškom, i nikako se nijesu mogle dosjetiti rašta bi se mogli tako krvno zavaditi. Tek nakon dužih ispitivanja (a ispitivane su čak i zaptije, i onaj stari nikako nije htio pravdati Stojana »jer da je pošten, on bi zasigurno platio glavom«), pošlo im je za rukom da saznadu ponešto. Saznale su, na primjer, da se kavga desila pred Rosinim vratima, da je Boško zagledao Rosu i, najpošlje, da joj i Stojan često dolazi. To je, za njih, bilo dosta. Zaključile su odmah da je Rosa (i niko drugi) svemu kriva, da ih je ona upravo i zavadila,

kako bi se pronio glas o ljepoti njezinoj, biva, kako se momci krve oko nje. »Kundurdžijina šći hoće da postane gazdinica«, šaptalo se na sve strane i iskakalo je hiljadu pošalica i podrugačica na njezin račun. Dvije djevojke spjevale su je i u pjesmu, koja je počinjala:

Falila se Rosa jedinica
Da će brže postat gazdinica.
Dodijala pura i krtola,
Pa bi jela halve i pečenja...

Pjesma se odmah počela prepisivati i učiti napamet, te se, kroz nekoliko dana, pjevala po svima mahalama. Pjevale su je gotovo sve gazdinske djevojke i sva momčad njihova, dok je, najpošlje, nijesu naučili i šegrti, te počeli pjevati ispred Rosinih vrata.

Jadna Rosa! Čula je pjesmu i od stida nije smjela izaći na vrata. Zatvorila se u sobu, pa samo plakala. Višu bruku od ove ni zamisliti nije mogla, pa je proklinjala dan kad se rodila, proklinjala sebe samu. A nikoga svoga blizu da se izjada i da se opravda!

— Majke nemam da joj jade kažem, ni sestrice, da joj se potužim — šaptala je poluglasno riječi iz poznate pjesme — ni brata nemam da me odbrani, i samo babo... A šta će babo kad čuje?... Šta će bit od mene, jadnice jadne?

Komšinice joj nijesu htjele dolaziti; štaviše, iz njihovih avlija najčešće se i orila ona pjesma. Ako nijesu pjevale, a ono su neprestano dozivale svoje kćeri i karale ih.

— Nemoj biti kô *ona*! — vikale su tako da im je mogla svaku riječ čuti. — Volim te u grob poslat nego da se o tebi priča i pjeva kô o *njoj*. Ona je izgubila svoj obraz đevojački...

I majstor Mitar čuo je pjesmu i poneke pogrdne riječi za Rosu. I razjari se čovjek kao ranjena zvijer. Ostavi i posao i dućan i sve, pa, onako prljav i neuređen, potrča kući. Jurnu pravo u Rosinu sobu i stade preda nju.

A gazdinica Anđa?

Kad je sav šeher čuo, nije moglo biti a da i ona ne čuje. Doduše, kad se Stojan pustio iz zatvora i kad ga je zapitala zašto je tamnovao, on je odgovorio da se zbog nje same pobio s Boškom (jer joj je rekao nekolike ružne riječi), i bila je potpuno zadovoljna time. Ali kad dođoše nekolike prije, tobože da obiđu bolesnoga gazda-Simu, naročito povedoše razgovor o Stojanu i ispričaše sve, kako su one mislile da se desilo. Kazaše da su i Stojan i Boško ašikovali sa Rosom, pa kako je Stojan bio vještiji »i uzô joj obraz«, i tada Boško udario na njega da mu se osveti. Gazdinica Anđa slušala je razgovor blijedeći i rumenjeći, a prsi joj se nadimale kao da je uz brdo išla. Dva puta upadala je prijama u riječ i prigovarala da će u svjetskome pričanju biti i neistine, nadajući se da će joj barem jedna to potvrditi, ali one, kao usprkos, zaintačile, pa nikako da popuste. Gazda Simo, makar i bolestan, smješkao se i stenjao kako će Stojan i u tome »bit prepreden majstor«, te počeo prosipati nekakve masne šale, zbog kojih bi ga gazdinica Anđa vrlo rado za vrat uhvatila i udavila. I tužna i ljutita, u isto vrijeme, pošto su prije otišle, izašla je na avliju i tu čekala Stojana. Nije mogla dopustiti da u sobu uljegne prije negoli se objasni s njime, te je naprijed smišljala sve šta će mu reći i kako će ga prekoriti. Kazaće mu da se osjeća potpuno osramoćena i ponižena kad je mogao da kćer jednoga kundurdžije grli i ljubi, a nju da zaboravlja. Ona, jedna gazdinica i, štaviše, jedna lijepa gazdinica, da toliko vrijeme živi bez ljubljenja i bez milovanja (a gotovo čitava tri zadnja mjeseca živjela je bez toga), a nekakva »gubulja i tuđa ližisahanka« da joj to krade!

Kad se Stojan pomoli na vratima, ona stade pred njega i uhvati ga za rukav. Sve što je od maloprije smišljala ujedanput zaboravi i ne znađaše ni čime ni kako da počne.

— Pričekajder, momče, da se malo razgovorimo — jedva joj se ote iz usta, pošto on pokuša da se otme i da umakne u sobu. — Čekaj!

— Ne mogu se ja razgovarati! — odsiječe Stojan nabusito, jer se od nekoga vremena neobično volio izdirati na nju, tim drskije što mu nikada nije odgovarala nego ga se čak pribojavala.

— Možeš, možeš! — dočeka ona oštrije. — Hoću da ti kažem da ja nijesam mahnita i da i ja mogu stati laži u stopu. Laž je krilata, pa brže izleti, ama se i brže može ufatiti! Ti meni reče da si se zbog mene pobio s Boškom.

— Jesam! — odgovori Stojan i prkosno joj pogleda u oči.

— Ama ja nijesam kundurdžijina šći — ponosito dočeka gazdinica. — A Boško udario na te zbog nje.

Stojan okrenu glavu i bez odgovora htjede ući u sobu.

— Stani, stani! — viknu ona i opet ga uhvati za rukav. — Hoću ja da mi kažeš: što si ti išô kundurdžijinoj šćeri?

— Sviđa mi se — kratko otkresa Stojan.

— Pa se ti s njome grlio i ljubio, a ja o tome ni znala nijesam.

— O tome se i ne priča!

Gazdinica se namrgodi.

— A zar se ona može sravnit sa mnom? — zapita.

— Mlađa je! — odsiječe on još drskije.

— I ljevša?

— I ljevša.

— I kundurdžijska šći?

— I kundurdžijska šći.

Gazdinica ga uhvati za mišicu i snažno uštinu.

— Ako joj više odeš — naglasi jače — odmah mi prtljaj iz kuće! Makar bio i ortak, odmah prtljaj!... Šta ti imaš? Fukara si kô i ona. Ja sam te digla na noge, a ja te mogu i oboriti... Nemoj mislit da neću oboriti ako me ne poslušaš...

Stojan obori glavu i ne reče riječi. Lagano, pokunjeno prođe pored nje u sobu, a gazdinica pogleda za njim i duboko uzdahnu.

XX

Jednoga jutra, u samu zoru, sva tri zvona tužno zabrujaše na novoj sabornoj crkvi. Oglasiše da je neko umro. Radoznali svijet namah potrča da se raspita kod staroga klisare Petra, koji je mirno sjedio na niskome zidu crkvene avlije i pušio gledajući zamišljeno nekuda u daljinu i lagano mičući gubicama, kao da nešto sam sa sobom razgovara. Petar je bio gluh i vrlo mučaljiv, te je trebalo grdne muke dok su mu iskazali rašta su došli i dok ih je razumio; zatim je trebalo još više muke dok su iz njega izvukli odgovor: da jutrošnji pokojnik nije niko drugi nego poznati gazda Simo Vučibrk. Svjetina, jedanput već obmanuta viješću o smrti gazdinoj, primila je u prvi mah odgovor Petrov sa nepovjerenjem, te su neki htjeli da se malo objašnjuju. Ali pošto Petar polovicu daljih njihovih pitanja nije čuo, a na ona koja je čuo nije htio odgovarati, svi se vratiše u čaršiju i počeše raspitivati kojekakvu djecu i žene. Ubrzo se uvjeriše da vijest nije lažna i da je gazda Simo ovoga puta doista umro, te svi nagrnuše — naravno ne ujedanput kao prije — da ga mrtvoga vide. Vrata na gazdinoj kući bila su širom otvorena i mogao je ulaziti svak ko je htio. Po avliji je bilo poredano nekoliko većih i manjih tronožnih stolica da se može sjednuti, a poznati jaran i prijatelj Stojanov, Jegulja, dobrovoljno se stavio na uslugu i častio nekoliko komšija što su ranije došli duhanom, kahvom i rakijom. Nekolike žene uzmotale se po avliji kao u nekom poslu, pa jaglukom ili boščom otiru sasvim suhe oči i svaki čas pronose to tamo to ovamo nekakve nikom nepotrebne stvari. U kraju, skrušen i uplakan, stajao je Stojan podbočivši se rukama o

kukove, i blenuo u sobu punu žena koje su sjedile oko gazda-Simina odra. Gazda Simo, žut, podbraden svilenim jaglukom, ležao je upravo na sredini sobe, na sasvim novome dušeku, prekrivenu novim, svilenim čaršafom, a sa mekim jastukom pod glavom. I jastuk i čaršaf i dušek kupljeni su naročito za ovu priliku, kako nijedna žena ne bi mogla prigovoriti e mrtvac nije opremljen i ožaljen kako treba. Više glave gazdine blistala se ona zlatna ikona, obasjana plamenom velike voštanice, koja je praskala i drhtala, kao što je drhtao i tužni glas gazdinice Anđe. Gazdinica je sjedila pored dušeka, naslonila glavu svoju na jastuk, pored glave gazda-Simine i tiho, jednoliko, nabrajala je:

O, moj Simo, mili gospodare,
Što si mi se tako opravio!
Zar se na put danaske opremaš,
A ne kažeš je l' ti žao Anđe,
Je l' ti žao dvora bijeloga.
Hoće li ti neobično biti,
Neobično u novome dvoru?
Ko će ti ga, Simo, urediti?
Ko će ti ga, Simo, očistiti?
Hoće li ti biti ugađaja?
Hoće l' biti tvrdo bez dušeka?
Hoće l' biti meko bez jastuka?
Hoće l' biti zima bez jorgana?...

Otkukavši petnaest do dvadeset stihova, gazdinica bi prepočinula malo i okrenula se da se upita za zdravlje i sa onim ženama koje su došle za vrijeme naricanja. Zatim se podnimi rukom i ćuteći gleda u kukasti nos gazda-Simin i u potkresane brkove ispred njega. Žene oko nje, međutim, živo i glasno su razgovarale. Baba Spasenija tužila se kako su ove godine jaja pokvarena, te nikako ne mogu da se izlegu pilići, iako je tri kokoši nalijegala; kuma Jovanka je pripovijedala kako će se bakal Marko oženiti nekakvom udovicom, koja će mu donijeti osmoro djece i deset hiljada groša miraza; komšinica Mara šaptala je kro-

za smijeh kako je sinoć njezin mali Miloš podmetnuo ocu stolicu pod nogu, te kako je ovaj posrnuo na nos, i proricala je malome veliku budućnost, jer, veli, »veliki je obješenjak«. Tri-četiri žene govorile su o gazda-Simi i počele ga hvaliti kao izvrsna domaćina. Svaka je našla po koju dobru riječ za njega. Slušajući takve hvale, gazdinica Anđa podigne glavu i zahvalno ih pogleda. Pomiluje rukom čelo gazda-Simino, protre oči još jedanput jaglukom i skrušeno, peti put, počne pričati o zadnjim trenucima njegovim.

— Večerali smo uveče — veli — zajedno smo večerali, i baš je lijepo jeo... Bio je i rahat i smijô se kô nikada... Pričô mu Stojan kako je jeftino kupio nekakve *zvjerke,* od nekakva kasablije, i kako se to skupo prodalo u Trijestu... Ućarilo se puno para!... Pa njemu drago i sve se smije!... Fali Stojana kako je valjan i šali se š njime da će ga brže oženiti. I sve se tako šali i pođetinjio kô dijete... Kad ga iznenada nešto stište u prsima, pa iskolači oči i pade na šiltu... »Šta ti je, Simo?« vrisnuh ja i pritrčah mu, a on samo odmahnu rukom. Pogleda mene, pogleda Stojana, pa samo šapnu: »Čuvaj magazu« i — strese se. Dok sam ja skočila i uždila svijeću, on i izdahnuo i opružio se koliko je dug...

Pa opet nasloni glavu pored njegove i poče nabrajati.

Iza podne okupiše se u avliji i sve gazde šeherske. Gazda Radovan došao je prije svijeh, zajedno sa gazda-Đorđijem, pa izrazivši svoje saučešće Stojanu, sjede na stolicu. Obojica su izgledali neobično tužni i zamišljeni. Nekoliko puta duboko su uzdahnuli.

— Bože moj, što ti je čo'jek! — prvi poče razgovor gazda Radovan. — Danas jes', šjutra nije. Život je čaša jedna, koju vrijeme ispija dok ne dođe smrt i ne iskapi je. Nestane nas kô da nas nije ni bilo.

— Bolje bi bilo da se čo'jek i ne rodi — grmnu gazda Đorđije mrgodeći se. — Što će se rađat kad će mrijeti? Čo'jek se muči čitava vijeka da što steče, pa baš kad treba da počine, eto ti smrti za vrat... Eto smrti, brate!... Bruka jedna!...

Gazda Radovan zastade malo. Posluša kako gazdinica u sobi nariče, pa izvadi iz njedara veliki, crveni jagluk i kao poče utirati suze.

— A gazda Simo je bio pošten čo'jek i prijatelj mi kakav se lahko ne rađa... Drag sam mu bio kô brat rođeni i vazda se obeselio kad sam mu došô u magazu. Vazda me korio što mu češće ne dolazim.

— I mene je pazio — dočeka gazda Đorđije kuckajući štapom o zemlju. — A i on je meni bio drag! Dobar, pa mi drag! Nikad nijesam s njim došô na riječ, nit smo se poinadili. Nikad! Ne bi' ja njemu nažao učinio, ne daj bože! Vazda mi je bilo drago kad sam gledô kako mu rađa napreduje i kako mu sve pjeva. Drago mi, brate!

— A bio je i podatne ruke — opet će gazda Radovan. — Bio je, što se rekne, sirotinjska majka. Viša je zadužbina jednu sirotinjsku suzu utrti nego crkvu sazidati, a on i' je utirao i desnom i lijevom. Za njim će zaplakat danas mnogo oko, koje mi i ne vidimo. A suze koje se liju kad niko ne gleda od srca su i najčistije... Tak'e suze ne lažu!

— Ja da sam pop, ne bi' mu ni čitô opijela — odsiječe gazda Đorđije. — On se naprijed pobrinô za svoju dušu. Jesi li viđeo kako se bogu molio? Nikad se ne bi prekrstio što ne bi prstima kucnô u tle i preklonio se do zemlje. Nema više 'nakije' bogomoljaca, pa...

Gazda Đorđije prekide govor i ustade na noge, jer se na vratima pojavi sam — vladika Ignjatije, Grk. Za njim su išli, guščijim hodom, tri popa šeherska: stari pop Todor, pop Marko i pop Aćim. Nagrnuše i djeca noseći preko ramena krst, ripide i čirake, cerekajući se i računajući koliko će koje dobiti kad im se na groblju budu dijelile pare za pojanje. Dođoše i ostale gazde, koje obično vole zakasniti ako pogrebi nijesu sjajniji, pa dođoše zanatlije, bakali. Prepuni se avlija svijetom. A još svak nije mogao ni uljeći nego mnogi pred vratima ostadoše.

Stojan, opazivši vladiku i popove, pođe im na susret i pokloni se. Oni ga i ne pogledaše. Vladika

je bio nešto ljutit, a on u ljutini nije gledao nikoga osim popova, silom tražeći uzroka da ma kome od njih opali šamar, da drmne za bradu ili da potegne za dugu kosu. On stade kod sobnih vrata, mrgodeći se i mrmljajući nešto, i pusti se da ga obuku. Zatim stupi na prag sobni, pogleda po ženama i, mahnuvši krstom kao batinom prema njima, dreknu: »Napoli, pogano vera!« pa stade kod dušeka i, više u sebi, poče čitati nešto.

Nastade vrisak. Gazdinica Anđa skoči, izvi se i iz svega glasa ciknu: »Zar čas dođe da se rastajemo?« pa pade na ruke ženama što su se oko nje zadesile. Zajauka i Stojan i još neke, sasvim nepoznate mu žene. I nastade tak'a graja da se nije mogla čuti ni masna psovka popa Todora, kojom je obično tješio ožalošćene, ni glasan smijeh jedne nevjeste, kojoj je mladi pop Marko nešto šaljivo rekao.

XXI

Mnogo ih je bilo koji su mislili da će nakon smrti gazda-Simine gazdinica Anđa zatvoriti radnju. Gazda Radovan, kao jedan »od najiskrenijih« prijatelja gazda-Siminih, išao joj je naročito da je u tome posavjetuje. On joj je predočio da je gazda-Simina radnja tolika da, ako se proda, može uzeti mnogo više novaca negoli joj je potrebno da lijepo može živjeti do smrti ništa ne radeći. Napomenuo joj je kako je Stojan tuđe čeljade i kako će on više raditi za svoj džep nego za nju i, štaviše, kako je može upropastiti. Gazdinica Anđa, tužna lica i oborenih očiju, saslušala je sve savjete. Ipak ništa drugo nije htjela odgovoriti nego ono staro srpsko »dok se smislim.« A kako se smislila, to se vidjelo kroz dva dana, kada je Stojan opet otvorio magazu, počeo raditi po njoj i raspremati isto kao i onda kada je gazda živ bio. Čak je izgledao i raspoložen, i ni po čemu se nije moglo poznati da žali gazdu, osim po tome što je otkinuo kitu sa fesa. Mušterije koje su mu dolazile dočekivao je ljubaznije nego prije, razgovarao s njima i hvalio se kako će radnju raširiti i uvećati, te kako će odsada s njime svaki biti zadovoljniji. Govorio je da će sve stare gazde »zadjenuti za pojas« i da im neće onako tepati ni laskati kao pokojni gazda. Otvoreno je počeo pripovijedati kako svi oni krivo mjere, kunu se, deru kožu s tuđih leđa i klevetaju jedan drugoga. Navodio je i primjere, a najčešće je spominjao svoga pokojnoga gazdu, pa gazdu Radovana i gazdu Đorđija. Nije se obazirao na to hoće li oni čuti ili ne. Čak je govorio i pred nekim licima za koja je bio uvjeren da će im sve kazati.

U tak'om jednom razgovoru zateče ga i Miloš, onaj njegov Miloš s kojim je nekada u školu išao i koji ga onako žalio kad je ostavljao selo. Ali kako se promijenio! Nije to više onaj mršavi, žutoliki dječak, nego zdravo, stasito, jedro seosko momče, rumenih, oblih obraza, sa tankim, pijavičastim brkovima ispod raspuhanoga nosa i sa dugim, crnim perčinom, koji mu se ispod male, nešto poderane kape spuštao do ramena. Stupivši u magazu, on zastade na vratima i osmjehnu se prema Stojanu.

— Poznaješ li me? — zapita ga nekako stidljivo.

— Miloše! — kliknu Stojan prekinuvši razgovor sa jednim mušterijom, pa ustade sa šilte i pođe preda nj. — Kako te ne bi' poznavô!

Miloš zbaci sa leđa dugačku, izlinjalu struku i sjede na nju, gotovo nasred magaze. Skide i torbu sa ramena i spusti je pored sebe.

— Kako si? — zapita Stojan osmjehujući se. — Kako ti sve na domu? Kako su moji?

Miloš, u zabuni, poče kašljati i komešati ramenima.

— Ama... kako ću ti kazat — poče šarajući žuljavim prstom po tlima. — Božija volja, božija je volja, i kô što on, da mu je za slavu, naredi, treba 'nako i da bude... Svi smo ljudi, pa šta ćeš...

— Šta je, pobogu? — ubrza Stojan poplašeno, drmnuvši ga za rame.

— A eto... Kako ću ti kazat?... Nije sve kô što je prije bilo...

— Je li mi otac živ?

— Bog mu dušu prostio... Prestavio se.

Stojan se okrenu od njega i zastade nijem, skamenjen. Zubima je grickao donju usnu, a rukom se uhvatio za čelo, pa samo gledaše preda se.

— Pokoj mu duši! Bog mu dao carstvo nebesko! — prošapta najpošlje krsteći se i snimajući kapu. — A tome sam se haberu i nadô...

Zatim se spusti na šiltu i dugo je sjedio ćutećki. Miloš ga je gledao sa sažaljenjem, a, ne znajući kako da ga tješi, samo je stenjao, uzdisao i kidao rese na struci ispod sebe.

— A mati kako mi je? — zapita Stojan nakon dugačke počivke.

— Ona se još drži — zamuca Miloš još više zbunjen. — Može se kazat da je božija volja sve i mimo nju se ne može...

— Je li ona legla?

— Još nije... Ama jedva hodi...

Stojan uzdahnu.

— A brat Jovan?

Miloš se opet zakašlja i poče lomiti prste.

— On je... eto, brate... Nije kô ostali momci... Još pije i...

— I krade i bije se?

— Sve.

Pa, da prekine dalji razgovor, Miloš dohvati torbu i lijeno je poče driješiti. Izvadi iz nje četiri velike grude čađavoga sira, koji se po selima suši na dimu. Pruži ih Stojanu.

— Eto... ponio sam ti, ako se nêt naljutit... — poče. — Velim: ovo mome Stojanu na pešćeš.

— Fala ti kad me nijesi zaboravio — hladno odgovori Stojan prihvatajući grude i ostavljajući ih na čekmedžu. — A mogô si ti meni doć i bez ovoga... Stari smo jarani...

Miloš pocrvenje i okrenu glavu u stranu. Skide kapu s glave i poče se češkati, a struku sve to više popravljaše pod sobom.

— Tebi kô da nešto treba? — zapita Stojan gledajući ga pažljivije.

— Nevolja me doćerala — brzo dočeka Miloš, radostan što ga je Stojan prvi zapitao. — U nas seljaka vazda je nevolja za vratom... a znaš, fala bogu, kako živimo.

— Ama ti živiš lijepo — odsiječe Stojan brže. — Znam ja tvoje imuće...

Miloš uzvi obrvama i zavrti glavom.

— Živim kô što je bog, da mu je za slavu, dao — reče. — Ima se nešto svoje zemlje i svoga hajvana, pa se živi. Ama, eto, pokojni otac, pokoj mu njegovoj lijepoj dušici, ostavio mi na vratu nešto duga... Zadužio se gazdama, e nije mogô drukčije toliku čeljad

ishraniti... Pa sad gazde okupile mene, ištu mi dug i hoće da mi prodadu zemlju...

— Prodaj je ti pa im plati! — upade Stojan ne puštajući ga da dovrši.

Miloš izvadi mahramu i kao poče trti znoj.

— Ama žao mi zemlje, brate. Ona me hrani — snuždeno odgovori. — Dobra je, pa ako bog da berićeta, platiće ona meni sve dugove... A ja kô mislim: kad sam dužan, najbolje je da sam jednome dužan. Nek mi jedan zajmi para, a ja ću mu plaćat pošteno, dok sve ne platim...

— To nije ružno — odobri Stojan — pametno je to!

Miloš malo poćuta.

— I još velim da me ti najbolje znaš — poče opet snebivajući se. — Ti me znaš, pa tebe molim da mi ti i zajmiš... Nek sam barem tebi dužan.

Stojan okrenu glavu u stranu i nemirno se poče vrtiti na mjestu.

— Hm, hm! — poče kao razmišljajući. — Drag si ti meni, Miloše, kô brat rođeni. Drag si mi od đetinjstva. Ja bi' tebi učinio što nikome drugome ne bi' i zajmio bi' ti prije neg' ikome...

— Znam — brzo upade Miloš. — Stoga se i uzdam u te.

Stojan ustade i poče šetati po magazi.

— Ama, brate, nemam ti ja ništa svoje — dočeka. — Sve što vidiš, sve je ovo gazdiničino. A ni ona nema gotovije' para za uzajimanja...

Miloš uvuče glavu među ramena i zguri se kao da očekivaše udarac.

— A ja se u te uzdô kô u boga — reče nekakvim plačevnim glasom.

Stojan stade pred njega.

— Koliko bi ti trebalo? — zapita.

— Dvije hiljade groša — prošapta Miloš.

— Dvije hiljade! — uzviknu Stojan pljesnuvši rukama. — Pare su to, bolan.

— Toliko mi treba!

Stojan se izmače malo, uze nekakve teftere i kao poče razgledati po njima.

— Dvije hiljade groša gazdinica nema — odsiječe zatim ukazujući prstom na listove. — Nije ona tako bogata kô što se misli... Nema ona ni groša u gotovu...

— Ama ja bi' platio i interez! — upade Miloš izvlačeći glavu između ramena. — Ne bježim ja ni od toga...

Stojan odmahnu rukom.

— Intereza ja od tebe ne tražim, ne daj bože! — dočeka jače. — Ja bi' tebi zajmio onako... kô bratu... Ama nema se gotovine! Ima nešto koža kod kuće, pa ako hoćeš da ti prodam kože, a ti potlje da ih preprodaš kome i tako da dođeš do para...

— Pa... ne branim ja i tako — odgovori Miloš vrpoljeći se.

— Kože su dobre, ovčije — oduševljeno poče hvaliti Stojan. — Ja sam ih platio po petnaes' groša komad, pa ću i tebi prodat po to...

Miloš zinu i začuđeno ga pogleda.

— Naopako je to skupo! — jedva izgovori.

— Ako je skupo, ti ne uzmi! — odgovori Stojan sliježući ramenima. — Kože ti prodajem pošto sam ih uzô, a intereza ne tražim... Zar je to ružno?

— Ama ovčije su kože jeftinije — promuca Miloš i opet poče šarati prstom po tlima. — Po jedanaes' groša najskuplje!

Stojan opet sjede...

— Ja ne mogu dat jeftinije nego sam ih kupio — reče hladno. — Ti ako nećeš uzeti, nemoj... Neću te silovat... A mušteriju bi' ti ja našô za njih, i da ti odma' plati...

Miloš obori glavu i poče u prste nešto sračunavati. Neprestano računa i neprestano uzdiše.

— Daj ih ti meni po trinaes', pa da uzmem — reče.

— Ni paru manje! — odsiječe Stojan.

— Po četrnaes'?

— Jok.

Miloš ustade i pruži mu ruku.

— E, daj brate, baš po petnaes'! . . . Nevolja je, pa volim i tako uzet nego da mi se zemlja proda . . . Zemlja mi je milija od svega imuća . . .

— Dvjesta koža da uzmeš! — dočeka Stojan stiskajući ga za ruku svom snagom.

— Daj, brate, dvjesta! — odgovori Miloš. — Makar i izgubio na njima, samo da pare ufatim . . .

Stojan mu pusti ruku i pođe vratima.

— A hoćeš li da vidiš kakve su, ili da ti nađem dobra mušteriju, pa da ih njemu prodaš?

Miloš dohvati struku i odmahnu rukama.

— Nađi mi ti, brate, mušteriju! — reče. — Kud bi' ja sad s kožama u šeheru kad gotovo nikoga ne znam?

— I nać'u ja tebi mušteriju! — uzviknu Stojan, pa ga uze za prsi i povuče sebi. — Hoću da vidiš da sam ti baš prijatelj! Pričekaj me malo pred magazom, pa da ti ga odma' dovedem . . .

I, izguravši ga pred magazu, uputi se pravo *Bismarkovom* dućanu. Bakal Marko bio je u velikome poslu: škropio je vunu vodom, da mu bude teža na kantaru, pa gotovo nije ni opazio Stojana kad je stupio na dućan. Tek kad ga ovaj prodrmusa, on ispusti ćupicu sa vodom i okrenu se.

— Eh, majka mu stara, šta li to tebe doćera! — uzviknu i pruži obje ruke da ga zagrli. — Šta je?

— Lakše! — prošapta Stojan oturajući mu ruke. — Došô sam te ponuditi da zaradiš što . . .

— A šta to? Šta? — ubrza Marko i poče trljati ruke.

— Priličan ćar — reče Stojan šapćući mu na uho. — Prodô sam jednome dvjesta ovčijih koža.

— Zar ti imaš ovčijih koža? — glasno zapita začuđeni Marko.

— Nemam, nemam — odgovori Stojan tiše nego prije. — Kazô sam da su mi na domu, a nemam ih . . . Nego kože sam prodô po petnaes' groša, a on sad hoće da ih preproda . . . Trebaju mu pare, pa će dat jeftino.

Marko se izmače i grohotom se zasmija.

— Znam, znam sve! — uzviknu iz svega grla. — Ti, biva, hoćeš da sad kupim kože kojih i nema na svijetu! Eh, majka mu stara, majka mu stara!...

— To hoću! — naglasi Stojan jače.

Marko zamiga prstima kao da broji novce.

— A đe su migulje? — zapita lukavo.

— Evo ih! — upade Stojan i pruži mu omanju kesu sa novcima. — Tu ima dvije hiljade groša. Pogodi kože s njime što možeš jeftinije i plati mu tijem parama... Ti ćeš potlje dobit tvoju jabuku...

— Odma', odma'! — zadžaka Marko i poče se spremati. — Znam ja, majka mu stara, da jabuka neće biti gnjila.

Obojica se uhvatiše za ruke i krenuše Stojanovoj magazi. Miloš je čučao pred vratima, ogrnut strukom, i blenuo po ulici, ne obziruć se na zajedljiva peckanja besposlene djece i šegrčadi kojima obično obasipaju seljake.

— Evo ti, Miloše, dobra mušterije! — viknu Stojan i povuče ga u magazu. — Ovo je naš najbolji trgovac kože. On će ti najbolje i platit...

Marko pristupi Milošu i pruži mu ruku.

— Kako si ti, pobratime? — zapita ljubazno. — Kako svi na domu? Jesu li dobro i zdravo?

— Fala bogu — odgovori Miloš iznenađen ovolikom ljubaznošću.

— Čujem, pobratime, da ti imaš koža — poče Marko otežući i kao razmišljajući o nečemu. — Pa, evo, zovnu me Stojan da pazarimo. Imam ja, stara mu majka, puno koža i ne treba mi više, ama Stojanu za ljubav uzeću, makar i zijanio na njima. Koliko ih imaš?

— Dvjesta...

— Pošto?

Miloš pogleda u Stojana, pa u stranu.

— Po petnaes' groša — reče kao postiđeno.

Marko iskolači oči, ispusti jedno krupno »ah« i prekrsti se.

— Šta govoriš, pobogu brate? — viknu kao da ga je kogod udario. — Kože su prije bile po to, i po to

ih je Stojan kupovô... Ama danas ne valjaju!... Ja ih ne bi' danas platio više od osam groša.

Miloš pretrnu.

— Imaš li dušu? — zapita uzbuđeno. — Po osam groša kože!... Da je barem po trinaes', i dao bi', ama po osam...

— Ni pare više! — kresnu Marko.

— Hoćeš po dvanaes'?

— Jok.

— Po jedanaes'?

— Po devet platiću ti najviše!

— Jok, ne mogu! — odsiječe Miloš i htjede poći iz magaze. — Volim se i sa zemljom rastat nego po to dati...

Stojan skoči i prepriječi mu put.

— Stani, čovječe, kud si kidisô? — zapita zadržavajući ga. — Evo ja ću vam prekinuti pogodbu. Nek uzme Marko kože po deset groša i nek' bude sretno.

— Mnogo je! — odsiječe Marko i kao poče se otimati.

— Nije mnogo! — uzviknu Stojan.

— Jes'!

— Nije!

Marko stade.

— E, kad ti veliš da nije, i platiću! — reče. — Tebi za ljubav platiću... A, bogami, ne valjaju po to.

I zbunjenome Milošu, koji se još ni pribrao ni smislio nije, poče brojati novce i tutkati ih u šaku.

Stojan istrča pred magazu i naruči kahvu.

— Sad, brate Miloše, da ti meni dâš pismo — reče — da si primio od mene, bez ikakva intereza, tri hiljade groša. Dvjesta koža po petnaes' groša je li tri hiljade?

— Jes' — glasno potvrdi Miloš.

— E, pa neka Marko napiše pismo, a ti potpiši. Ne bi' ja zbog sebe, ama gazdinica hoće tako. Ružiće me i što sam ti dao bez intereza, ama ja ću platit za te... Prijatelj si, pa hoću da ti učinim ljubav. I kroz godinu da mi vratiš!

— Kroz godinu najdalje!

Marko sjede kod čekmedže i, nakon dužega razmišljanja i sašaptavanja sa Stojanom, napisa priznanicu. Miloš zbaci struku, pristupi i, prekrstivši se, potpisa. Tada sva trojica ustaše i rukovaše se.

— Sretno!

— Sretno po obje strane!

Kahvedžija donese kahvu i poče ih služiti.

— E, fala ti, Stojane, kô bratu mome! — poče Miloš prihvaćajući fildžan. — Sačuvô si mi zemlju i pomogô kô nikad! Znao sam da si mi prijatelj, a danas znam više... Bog ti platio, a ni đeca ti moja ovu ljubav neće zaboravit...

I, od velikog uzbuđenja, polovicu kahve proli i, potpuno zadovoljan i veseo, ode iz magaze.

XXII

Gazdinica Anđa, pošto se malo pribrala od *teškoga udarca* koji joj je nanijela smrt gazda-Simina, opet se poče sastajati sa prijama i sa komšinicama razabirajući šta se u šeheru radi. Naročito je voljela raspitivati se o Rosi, o ašikovanju joj — pazeći vješto da se ne izda — i hvalila je Boška kao najbolju *priliku* njezinu. Na žalost, komšinice je nijesu mogle zadovoljiti svojim odgovorima, jer kako je svako čudo za tri dana, tako ni o Rosi nijesu više računa vodile, niti su tačno znale ko joj dolazi ni sa kime ašikuje. Gazdinica tada odabra drugi način kako će saznati da li joj Stojan još ide. Ona ostavi komšinice i poče sazivati nekakve babe čak iz drugih mahala. Zvala ih je pod izgovorom da od smrti gazda-Simine vječito snijeva nekakve strašne snove, pa ih je, kao starije, i iskusnije, molila za savjet kako bi se tih snova oprostila. Zatim je, u razgovoru, prelazila na druge stvari i najpošlje pitala o Rosi. Ali ni babe nisu bile bolje od komšinica. Ni one joj nijesu znale odgovoriti onako kako bi željela. Gazdinica Anđa isprati ih iz kuće sa raznim poklonima i sa molbom da joj opet dođu *na razgovor* i, ako mognu da što više saznaju o Rosi. Babi Goši dade najbolji poklon. Baba je stajala u *Peksinoj mahali,* gdje i Rosa, te je mogla bolje i paziti na nju. Osim toga, ona je proslavljena u čitavome šeheru kao dobra vračara i kao doktor neki, jer je znala divno bajati i bajanjem liječiti svaku bolest. Znala je i zavarivati ugljevlje, odsijecati krâsnice i liječiti strunu, te je imala slobodan pristup u sve bogatije i siromašnije kuće. Mogla je, dakle, slobodno otići i Rosi i ponuditi joj se, po uputstvu gazdinice Anđe, »da joj opsihiri dra-

goga, te da mahnita za njom«, a na taj će način najlakše saznati ko je taj dragi što je Rosi srce osvojio.

Baba Goša rado se primila povjerene joj uloge. Onako stara, iznemogla, povijena kao gudalo, opirući se na tanak štap koji je nekada služio kao držalje nečije ambrele, odmah je pošla *Peksinoj mahali* i uputila se Rosinoj kući. Nije htjela ni otpočinuti ni predahnuti kao obično. Poklon gazdinice Anđe, zamotan u veliku, šarenu bošču, čvrsto je držala pod pazuhom i, gledajući na njega, išla je još brže. Došavši do Rosinih vrata, zazveča alkom i, napravivši nasmijano lice, uđe u avliju.

— Znam da mi se nijesi nadala — zadžaka vraninim glasom opazivši Rosu kako sjedi pred sobom i na širokoj tepsiji čisti pirinač. — Nijesi ni mislila na me . . .

— A ko bi se nadô, kad mi rijetko dođeš? — dočeka Rosa ljubazno, pa spusti tepsiju na tle i ustade.

— Otkad te nijesam viđela! — reče poljubivši babu u ruku.

— Eh, eh, šćerce, đuturum sam ja, pa ne mogu hodati kô prije — odgovori baba sjedajući na prag sobni. — Godine su, šćerce moja, staros' . . .

— A šta te sad meni doćeralo, bako? — zapita Rosa gledajući je pažljivo. — Šta je? . . .

— A besposlena se svratila, šćerce — dočeka baba silom stenjući i pretvarajući se izmorenom. — Pošla sam doma, pa se umorila . . . »E hajde«, velim, »da svrnem malo u naše Rose pa da počinem« . . . Ova mi je kuća odvazda draga. Dok ti je pokojna majka živa bila, ja sam svraćala svaki dan, pa smo eglenisale i pile kahvu. Dobra je duša bila, bog joj dao carstvo nebesko, i bila je kućanica i pametnica, kô jedna po jedna . . .

Pri spomenu majke, Rosa uzdahnu i sjede pored babe.

— Pokoj joj duši! — šapnu i ona.

— Pa, eto, i zbog nje mrtve svratila bi' se — nastavi baba življe i kao sa nekim zanosom. — Ti si šći njezina, pa treba da te vidim i da se upitamo za

Kad je Stojan došao iz magaze, dočekala ga je hladno. Nije mu htjela ništa odgovoriti, ni kad joj nazvao *dobar veče*, niti je, po običaju, pogledala za njim kad je ostavio ključeve na njihovo mjesto. Čuteći iznijela je i večeru i tobože sjela da jede, ali, okusivši prva tri zalogaja, baci viljušku i izmaknu se. Tek pošto je Stojan večerao i pošto je digla ispred njega prazne sahane, sjede na šiltu i okrenu mu se.

— Čini mi se da sam ti govorila da više ne ideš onoj kundurdžijinoj šćeri — poče razvlačeći, starajući se da savlada gnjev i da se odmah ne razviče.

— Jesi — mirno odgovori Stojan.

— A ti si joj išô...

— Nijesam.

— Jesi. Bio si i preksinoć. Nijesam se odvojila od svijeta pa da mi nema ko kazati...

Stojan se podsmjehnu.

— Pa šta je ako sam i bio? — zapita.

U gazdinici uzavrije krv, prekipi. Htjede planuti. Ipak se nekako savlada i uzdrža.

— Biva, ti ne slušaš ono što ja govorim?

— Nijesam više momče pa da slušam...

— Znaš li kako sam ti onda zaprijetila?

— Znam!

Gazdinicu izmevjeri strpljenje i siknu kao guja:

— E kad znaš, onda znaj i to da ja nijesam džaba prijetila! Šta si mi ti? Ko si mi ti?... Bio si ortak nekoliko, i to ti je sve... Odma' šjutra odbrojaću ja tebi što si zaradio, pa prtljaj kud hoćeš... A šta ćeš imati?... Bićeš malo zenđiliji od kakva bakalčića, jali od koga kundurdžije. Ostalo je sve moje, moje, moje! Moja magaza, moja kuća, moja roba, moj tefter, moje pare! Sve moje, moje, moje! Ja ću vazda ostat gazdinica kô što sam i bila, a ti fukara kô i ta tvoja, ta... kako joj je ime?... šći kundurdžijska...

Gazdinica nije govorila nego vikala, ne stajući, ne predišući. Nije čak mogla ni sjediti nego ustala, pa mu stisnute šake nadnijela nad glavu, kao da će ga toga časa u prah satrti.

— A misliš li ti da ja ne mogu bez tebe? — otkresa Stojan, kome jedva zapade da dođe do riječi. — Dok je meni ovih deset nokata, mogu ja živiti.

— Živi, živi! — pakosno zaciča ona, i opet mu nadnese šake nad glavu. — Znam i ja da ćeš živiti, ama kako? ... Nema svađe 'vake zgode ... Dosad si bio kô neki gazda, a šta ćeš bit odsad? ... Ni gazda Đorđije neće te više! ... Neće ... Sad on ne traži nikako ortaka ... Ne treba mu!

— Trebaće drugome ...

Gazdinica, zadihana i izmorena vikom, zastade, pa se okrenu u stranu i iznenada briznu u plač.

— Ja sam tebe gledala kô svoga rođenoga — poče mekše i blaže, starajući se da ga tako umilostivi. — Kad si sa sela došô, kakav si bio? Ja sam te ođenula, obula, hranila, pazila ... Ko ti je izradio prvu plaću? Ko te kalfom namjestio? Ko te uveo u ortakluk? I pošto sam te načinila čo'jekom, okrenô si mi leđa i tako mi zafaljuješ. Zafaljuje li se tako, a?

— Tebi fala za sve što si mi učinila — odgovori Stojan podižući kapu. — Ja to ne mogu nikad zaboravit ... Ama nijesam ja više ni kalfa ni šegrt, pa da se sa mnom tako razgovara ... Ko će meni zabranit da iđem kud hoću i da govorim s kim hoću?

— Ja ti i ne zabranjujem ništa — živo upade gazdinica. — Ništa ti nijesam zabranila, osim da iđeš onoj ... nikako joj imena ne znam ... fukarašici jednoj ... Šta će ti ona?

— Draga mi.

— Pa dobro! — odsiječe gazdinica, opet savlađujući gnjev. — Eto, nek ti je i draga, ama misliš li se ti oženiti š njome? Pada li ti na pamet da ona nema niđe ništa? Od čega ćete živiti? Žena neće laži nego raži, a čime ćeš je hraniti? Pa kad vas đeca opkole pa boles' u kući, pa veselja, pa oklen ćeš trošit za sve to? Jesi li i to smislio?

— Pa ... kako žive drugi? — promuca Stojan nekako postiđeno i obori glavu.

— Drugi rade i teže poslove — oduševljeno nastavi gazdinica, osokoljena njegovom zabunom. — Ti si naučen živit kô aga, a hoćeš li šjutra prifatit za

čekić, za iglu, jali za motiku, da đecu prehraniš? Nijesu više tvoje ruke za toga!

— Dok je zdravlja... sve je lahko — odgovori Stojan još tiše i poniznije.

Gazdinica mu pristupi bliže, uhvati ga za bradu i podiže mu glavu kao onda dok je mlađi bio.

— A ko tebe goni odovlen? — zapita meko i ljubazno. — Zar ti nijesi kô domaćin u ovoj kući i zar ne bi mogô bit? Ti znaš da je ovo sve moje, a moglo bi bit i tvoje, samo da si pametniji... Zar bi ti ružno bilo kad bi' ti ja bila domaćica?

Stojan je pogleda začuđeno.

— Ti?

— Što se kô čudiš? — hitno upade ona. — Znamo se mi dobro... Zar ti misliš da ja ne bi' pošla za te?

— I ne bi se bojala svijeta?

— Nijesam ga se bojala prije, pa neću ni sad.

On odmahnu rukom.

— To ne može biti! — reče.

— Rašta?

— Dao sam riječ Rosi, a ne mogu slagat... Đevojka mi je draga, a ni ja njojzi nijesam mrzak.

Gazdinica se zasmija.

— E, baš si dijete! — uzviknu. — Koliko momaka na svijetu ostave đevojke, pa ništa. Učine čak i bruku š njima i ostave ih... A ti samo dao riječ i, čudna mi čuda, neće momak da slaže!... Međer još ne znaš šta se u svijetu dešava.

— Ne znaš ti nju — upade joj Stojan u riječ. — Dobra je to đevojka... Nije ona kô druge... Grehota je ostavit...

— Nema tu nikakve grehote! — oštro odsiječe gazdinica. — Tu ti zamjerit neće ni bog ni ljudi. Juče ti se sviđala, danas ti se ne sviđa. Neka nađe ona priliku prema sebi, a ti joj i nijesi prilika. Pomisli bolan: ako je ostaviš, sve će bit tvoje što je bilo gazda-Simino. *Sve!* Kroz po godine, ako hoćeš, možeš bit među prvijem gazdama i da te svak pazi i počituje kô gazdu... Kad bi ti sam stekô ov'liki mal?

Mogô bi se mučit čitava vijeka pa da ne stečeš ni polovinu...

— To ti je istina — uzdahnu Stojan.

Gazdinica se osmjehnu.

— Pa jesi li mahnit da sve ovo ostaviš, a da odeš sirotovati? Bog ti daje, a đavo ti ne da. Drugi na tvome mjestu ne bi se mislio ni časa, a ti tu rastežeš, kô da je ona... ta tvoja kundurdžijina šći, vila zagorkinja.

Stojan se dohvati za brk, uvuče ga među zube i poče grickati.

— Ne znaš ti kako je meni — šapnu.

— Kako ti je da ti je, ja se na to ne okrećem — dočeka gazdinica ponosito se ispravljajući. — Ja sam ti kazala što sam znala, pa biraj. Eto ti noći, pa se dobro smisli! Ako ti je draža ona, a ti šjutra prtljaj iz kuće; ako sam ti ja draža, daj mi odmah prsten i kroz po godine neka bude svadba.

Stojan se lagano diže i, ne govoreći ništa, pođe u svoju sobu. Izvali se, onako obučen, na već prostrt dušek i dugo ležaše nepomičan, zamišljen, sumoran. Činilo mu se da jednako sluša gazdinicu kako prijeti, viče, ciči, i kao da je gleda pred sobom ljutitu, uplakanu, bijesnu, sa iskrivljenim licem i stisnutim šakama. Kako li je ružna, odvratna, gadna! Prvi put vidi je pred sobom ovaku i prvi put mu i izgleda ovako ružna. Usta joj velika, kriva, zapjenušena; oči iskolačene, strašne, pakosne, a ispod njih se modre dva prstena, opkoljena mrežastim borama, kakvih dosada ni vidio nije. I tako pomamna, stara, nudi mu se za ženu, da živi s njome do suđenoga dana!... A Rosa?... Lijepa, mila, puna snage, života, mladosti!... Kako je slatko gledati nju, sa onim vječitim osmijehom na licu i jamicama na obrazima! Pa oči njezine, onaj napućeni nosić, sočne usne, kako je sve to lijepo! I sve to on je ljubio po stotinu puta slušajući joj stidljivi šapat i osjećajući kako mu dršće u naručju kao uhvaćena ptica...

Stojan se oduprije laktovima o jastuke i diže se sa dušeka.

— I ja nju da ostavim? Da ostavim 'nako blago, 'naku dušu? — zapita sam sebe. — Pušćala se meni u ruke, predala mi se, i sad da je ostavim?

I sjeti se kako joj je govorio o svadbi i o živovanju nakon svadbe. Pričao joj kako će je ljubiti, milovati, privijati uza se, tepati joj . . . I kao da je gleda pred sobom kako mu se primakla u tankoj, providnoj košuljici, sa golim plećima, prsima i mišicama, po kojima se razasula gusta, crna kosa, pa mu spustila ruku na rame, napućila usnice i ište poljubac . . .

— Uh, uh! — othuknu on, pa ustade i poče hodati po sobi. — Pa kako sam joj govorio šta ću raditi kad stečem sina! . . . Pa druga đeca kad me opkole, počnu me čupat za brkove, jahati po meni i tepati *babo* . . .

Tu zastade i obori glavu. Padoše mu na pamet riječi gazdiničine: šta će biti kad ga opkole djeca i kako će ih hraniti? Prisloni se leđima uza zid i poče sračunavati koliko bi mogao biti njegov dio ako se podijeli sa gazdinicom. Računao je dugo, brojao u prste i šarao po obijeljenome zidu. Najpošlje se okani svega.

— Gazdinica pravo kaže — prošapta. — Šta ja imam? Sa ono malo para ne mogu ni radit ljucki, a kamoli prehranjivati ženu i đecu . . . I onda sirotinja! . . . Sirotujemo zajedno, mučimo se i nikad naprijed. Pa još boles' u kući, pa da mi se što životu desi . . .

Maloprašnja Rosina slika iščeze mu sasvim ispred očiju i sad je gledao samo sirotinju oko sebe. Juče je na čaršiji vidio dijete pokojnoga bakala Petra, vidio ga u ritama, bosonogo, jadno, mršavo, kako ga vode u haps što je ukralo somun od nekakva ekmečije. A pokojni Petar ima još troje djece i svi su, sigurno, onako gladni i svi će krasti . . . A zar bi njegova djeca bila bolja kad bi njega nestalo? Zar i njih ne bi mogli voditi u haps, pa kad neko zapita: »Čija su?« da mu odgovore: »To su đeca Stojana Mutikaše, nikogovića i ničijega sina« . . .

— Bože moj, šta će sa mnom biti? — jeknu Stojan i opet se zavali na dušek. — Sirotinja i selu je

teška . . . A gazda mogu bit kroz po godine . . . *pravi gazda . . .*

Kad se svanulo, on otvori sanduk gdje su mu stajale haljine, pa izvadi Rosin jagluk i onaj karamfil što mu ga najprije dala. Oboje sprtlja u njedra. Zatim se lagano spusti niza stepenice, siđe gazdinici u sobu i pruži joj ruku.

— Mislio sam se i mislio čitavu noć — reče promuklim i tupim glasom. — Mučio sam se: koju ću odabrati? . . . I eto . . . bog je zar tako naredio . . . a ja sam odabrao tebe . . .

XXIII

Kad je stigao u magazu, ne htjede ni raspremati ni uređivati stvari, kao obično, nego odmah sjede kraj čekmedže i prihvati za pero.

— Ne smijem drukčije kazat Rosi nego pismeno, — šapnu. — Ne bi' joj smio pogledat u oči i kazat: »Ja te neću« da mi ko pokloni čitav šeher... 'vako je lakše... Barem je neću gledat kako plače i kako se muči.

Pa izmahnu rukom iznad hartije i polako, razmišljajući i čupkajući se za brk, poče pisati:

Draga Roso ja sad nemogu izove kože i drugami bit ne može nego da ti reknem da te nikako nemogu uzeti. Nije to kakoje žuđeno nego kako je suđeno anama se piše dase nevidimo više. Bila simi draga ko Bogomajka preblaga i uzdisosam zatobom ama sve džaba Gazdinica Anđa pomrsila namje račune i nije gledala nanašu muku nego mije pružila ruku i jasam joj je stisnuo jerbi odgladi ko parip svisno teću se vjenčat s njome kroz šes' mjeseci Srcemi zebe jermije žao tebe ama sadje sve gotovo u uvaren pilav netreba vode sipat Šaljemti tvoj jagluk i karamfil prvi kojimi srce smrvi itakoti pomogo jovan sveti nemojme kleti jer nije moja krivnja i jerje sve Bog naredio davako bude ašto naredi on mora podnijet i konj

Primi iskreni pozdrav

Stojan Mutikaša

Pismo umetnu u jagluk zajedno sa karamfilom, sve obmota hartijom i utegnu kanapom. Čim je opazio šegrta, predade mu, šaljući uzgred hiljadu pozdrava Rosi.

— Ovo će bit nešto fino, čim je ov'liko? — zapita šegrt namigujući.

— Viđećeš — odgovori Stojan hladno i okrene mu leđa.

Šegrt strpa paketić u njedra, obješenjački zavrti glavom i namignu još jednom, pa trkom poleti kući.

— Daj bakšiš! — veselo doviknu Rosi, koja je gotovila ručak. — Nosim ti nešto pogolemo, ama se ne daje bez velika bakšiša.

Rosa ostavi tendžeru i, taruć od dima suzne oči, približi mu se.

— A šta je? — zapita.

— Nešto lijepo — odgovori šegrt i potegnu paketić iz njedara. — Daj bakšiš, pa ćeš viđeti!

Rosa se osmjehnu, zavuče ruku u džep i pruži mu nekoliko groša.

— Daj to amo! — reče brzo. — I meni se čini da je nešto lijepo!

I ote mu paketić iz ruke i odmah utrča u sobu. Zatvori vrata, poduprije ih stolicom, da je ne bi ko iznenada zatekao pri čitanju, i poče razmotavati. Opazivši jagluk, samo zastade, spusti ga pored sebe, pa raširi pismo.

— Šta li mu je ovo? — zapita začuđeno, čitajući početak. — Kakav je ovo vjetar okrenô?

Ali čim pročita nekoliko retka dalje, poče blijediti, pa poklopi oči rukama. Prislonivši se uz prozor, prigušeno ciknu:

— Kuku meni!

Više niti je znala niti je mogla što izgovoriti. Vrele suze navriješe joj na oči, zaplaka. Spusti se na tle, i zaronivši glavu u stare, izblijedjele jastuke, jecala je dugo... dugo...

Pošto se sita isplakala, opet se podiže i uze pismo. Pročita ga još jednom, pročita pažljivo, pa ga skušlja i iskida u komade. Uze i karamfil, i njega iskida, i sve poče gaziti nogama.

— Mahnita sam bila što sam rđi i vjerovala — reče kidajući sve bješnje i gazeći neprestano. — Mahnita što sam puštala da me dotakne rukom, a

kamoli da grli i ljubi... I još ima obraza da piše i da moli da ga ne kunem...

Tu zastade. Odgurnu nogom i jagluk i komadiće pisma, pa pristupi kandiocu što je visilo pred ikonom svetoga Nikole. Upali ga. Prekrsti se i cjeliva ikonu.

— Teška je kletva đevojačka, kada kune, do boga se čuje — reče i podiže ruke prema ikoni. — O, molim ti se, sveti Nikola i lijepa slavo božja, ti ga porazi! Niko me ne može osvetit osim tebe! Udri ga, bože i sveti Nikola, da mu se sjeme zatre, da nikakve radosti ne dočeka, da mu svaki Božić na zlo osvane, a svaka sreća da pobjegne od njega. Ubij ga, bože, kô što je on mene jadnicu ubio!... ubio!...

I opet stade. Okrenu se od ikone, pa sjede na prozor i nasloni čelo na demire.

— Kakve mi je fajde što kunem kad ga vratit neću? — reče. — Kakva je fajda kad jezik kune, a srce ne može? Ostavio me, odbacio me, a opet mi drag... drag... Kuku meni, kako ću živiti bez njega!

I opet zaplaka.

A Stojan je u to doba već i čestitke primao. Glas kako će se vjenčati sa gazdinicom Anđom pronio se po čitavom šeheru i napravio grdnu senzaciju. Među gazde kao da je grom udario, pa samo što trče jedan drugome i pitaju: »Jesi li čuo?...« Gazda Radovan neprestano tare znoj sa čela i neprestano uzdiše kako će »onaj kopiljan još više pobjesniti kad sva ona sermija bude njegova«. On proricaše da će Stojan biti u stanju da zatvori svu čaršiju, te je predlagao da svi trgovci zatvore magaze i da se prihvate kakva drugoga posla. Prije su se nekako i nadali da će im poći za rukom zavaditi ga sa gazdinicom Anđom i, kao najopasnijega konkurenta, istisnuti iz čaršije, a sada im i ta nada propade. Jedini gazda Đorđije što se pokazao najprisebniji. On je predložio da je najpametnije sa Stojanom, kao novim gazdom, pomiriti se sasvim, čestitati mu *veselje* i na taj način utišati ga da i dalje ne viče... Žene su bile još uzbuđenije.

One koje se nadale da će im Stojan biti zet počeše kuditi i njega i gazdinicu. Za njega rekoše da je »prosta seljačina«, koji je digao nos i usudio se pogledati na šeherske djevojke, »a svakoj bi bolje bilo da u vodu skoči nego da za njega pođe«. Gazdinicu nazvaše podšmigušom i uspaljenicom, koja nije bila u stanju da »onakoga đuvegiju« žali ni nekoliko mjeseci, nego polazi za svoga »čorboloka« što joj je do juče vodu nosio i sude prao. Kazaše da ona nije bila čista ni kao djevojka, da se i prije o njoj »svašta pričalo«, ali je gazda Simo iz blata izvukao i uvukao među gazdinice. I nabrajale su joj još trista mana i grdno je izgrdile, dok se najpošlje i one ne stišaše malo, te, poput gazda, zaključiše da ipak treba da odu i da joj čestitaju . . .

Stojan je izgledao veseo i zadovoljan kad su mu dolazili čestitari. Dočekivao ih je sa veselim usklicima i odmah ih častio i kahvom i duhanom. Radovao se što mu se poklanja tolika pažnja i toplo zahvaljivao na lijepim željama. Blagoslovi su se osipali s obje strane. Čestitari su mu blagosiljali i deveto koljeno, moleći boga da mu dade svega i svačega, a Stojan je blagosiljao njih i molio još više. Gazda Đorđije dodao je i to da se ni svadbi rođenoga sina toliko obradovao ne bi koliko njegovoj, i naprijed je izjavio da će se rado primiti da bude stari svat; gazda Radovan se zaklinjao kako je on sam htio govoriti gazdinici Anđi neka za muža ne uzme nikoga drugog dok je na Stojanu glave. Svaki je, uz to, našao za vrijedno i posavjetovati Stojana i, tek pred veče, poustajali su i pošli iz magaze.

Kad su se svi rastali i razišli, u magazu uljeze — Boško. Mrgodan i ljutit, kao obično, niti htjede nazvati *dobar veče* ni pružiti ruke, nego sjede na stolicu i krvničkim pogledom premjeri Stojana.

— A što ti ostavi onu đevojku, crn ti obraz? — zapita oštro i nabusito, udarivši se rukom po koljenu.

— Ostavio sam je tebi za ljubav — osmjehnu se Stojan sjednuvši prema njemu.

— Lažeš! — viknu Boško iskezivši zube kao razdraženo pseto. — Sve što ti govoriš, sve lažeš!

Stojan se uzvali na stolicu i poče se klimatati.

— Ja ti velim da je zbog toga — opet reče.

— Lažeš! — dočeka Boško jače. — Ti si 'orjatin jedan, poganov, nikogović! . . . Kako te srce ne zaboli kad pomisliš da će ona plakat kô kukavica i da će joj se svak rugat zbog tebe . . . Sirota je ona, pa je grehota! Kako te ne peku njezine suze, otpadniče božji?

Stojan se silom zasmija i povuče stolicu bliže.

— Uzmi je ti — poče polako mekim, bolećivim glasom. — Dobra je ona đevojka . . . Ako je uzmeš, sretan ćeš bit s njome . . .

— Znam ja to i bez tebe — upade Boško uzdišući. — U'zo bi' ja nju i volio joj nego ikakvoj gazdinskoj šćeri. Ama kako ću kad si joj ti mozgom zavrtio, pa ni o kome ne misli nego o tebi.

— Sad sam je ja ostavio i tebe će jedva dočekati — dočeka Stojan.

Boško zavrti glavom.

— Neće! — odsiječe. — Otkako sam digô ruku na te, neće ni da me pogleda. Obilazio sam joj oko vrata toliko puta i kušô da zapođenem razgovor, pa boš! Vazda mi okrene leđa.

— Sad ti ih neće okrenut . . . Sad sam joj ja mrži — naglasi Stojan jače.

— Jok, jok! Znam ja nju! — dočeka Boško i opet se udari po koljenu. — Drag si joj ti i sad . . . I sad da odeš, pa da joj tri lijepe riječi progovoriš, sve će zaboravit . . .

Stojan se ponosito osmjehnu i poče uvijati brk.

— A ti joj govori na me, pa nek me omrzne — reče.

— Lako je to reć — otegnu Boško — ama nije učiniti. Nemam ja toliko pameti za takije' poslova . . .

— A ti joj laži — opet će Stojan. — Kaži kako sam ti ja pričô da sam je grlio i ljubio.

— Lažeš! — dreknu Boško i izmahnu šakom da ga udari.

sti dubok uzdah ako ga iz kola pogleda kakva đavolasta djevojka . . .

I sobe su pune svijeta. U jednoj zasjele same gazde, svatovi, ispijaju rakiju i eglenišu. Pred njima stoji Stojan gologlav, obučen u najljepše ruho, drži poslužavnik u ruci i dvori ih. Danas je nešto zbunjeniji i stidljiviji, pa ako se koji gazda malo masnije našali — a gazda Đorđije naročito se volio masno šaliti — okreće glavu u stranu i stidljivo se smješka. Gazda Radovan uhvatio i ovu priliku da se sipljivome i guravome gazdi Petru potuži na zla vremena i na svjetsko nepoštenje. Pričao je kako ima dužnika koji mu po tri godine duguju, a neće da priznaju ni »pošteni trgovački interez, barem osamnaes' na sto, nego ištu po dvanes' i po trines' najviše« . . . Gazda Petar pričinjava se kao da sav razgovor pažljivo sluša, a uho je više okrenuo prema bakalu Marku, koji je počeo pričati komšijama o ovogodišnjim cijenama grožđa . . . Razgovor je sasvim živahnije i veselije tekao u sobi, gdje su bile same žene, *jenđije*. One posjedale po minderlucima i šiltama oko gazdinice Anđe, koju su obukle kao mladu i prebacile joj duvak preko lica, i, ispijajući kahvu, kikoću se kao lude. Na svaku riječ koju neka progovori, sve udare u smijeh! A govorilo se i nije ni o čemu drugom nego o starim svadbama, o svojim mladoženjama i o medenim noćima i mjesecima . . .

U čitavoj kući vrelo je kao u pčelinjaku!

Svak se zabavljao na svoj način i gotovo nikome ne bi palo na pamet da se na vjenčanje ide da gazda Đorđije kao stari svat nije to pomenuo i otjerao mladoženju u crkvu, neka on »izmakne malo prije svatova«, jer »nije u redu da zajedno idu«.

Pošlje vjenčanja razveseliše se još više. Dođe odnekuda nekoliko nepozvanih djevojaka i kolo se još više raširi. Momci, prilično zagrijani rakijom, također se uhvatiše s njima, pjevajući iz svega grla, a sva djeca, žene, ljudi, što su stajali ispred vrata, nagrnuše u avliju. Odomaćiše se i počeše grajati koliko i svatovi, nimalo ne mareći ni za psovke ni za prijetnje svatovske.

Sad nam Milka kolo vodi.
Kakve Milka crne oči ima!—

pjevaju oni iz kola, a nezvane pridošlice okupile se u jedan krug, pa još glasnije izvijaju:

Trepetljika trepetala,
Puna bisera,
Ovi naši b'jeli dvori
Puni veselja.

I njihova pjesma zaglušava prvu i razliježe se još dalje kroz mahalu.

— Ama, braćo, pušćite vi nas same da pjevamo, — moli ih Krivošija. — Vi ste čestitari, pa ako hoćete čestitajte, popijte koju rakiju i hajdete, a mi kô svatovi pjevaćemo.

— Pjevajte, brate, mi vam ne branimo — odgovaraju pridošlice mirno. — Vi slobodno . . . kô u svojoj kući . . .

— Ama smetate nam — dočekuje Krivošija. — Ne čuje nam se pjesma.

— A vi nama ič ne smetate — opet odgovaraju pridošlice. — Mi dozvoljavamo, brate . . . Vi samo slobodno . . .

Tako se prepiru nekoliko minuta, pa opet počinju pjevati i opet izvija svaki svoju pjesmu kao i prije.

Međutim, nagrnuše i čestitari iz čaršije. Po tri, po četiri i po pet u jednoj grupi, dođu, proguraju se kroz igrače i pjevače i čestitaju Stojanu. Stojan ih dočekuje u sobi gdje su sjedile gazde, zahvaljuje svakome i svakoga nudi duhanom i rakijom. U licu se zarumenio jače nego jutros, a krupan znoj probio ga po čelu i cijedi mu se niz nos i niz obraze. Sad se već nije toliko stidio pri peckanjima nego smješkao i dobovao prstima po poslužavniku, a u sebi brojao je koliko mu je čestitara dosada došlo i pamtio je svakoga koji je umio da mu, uz čašicu, po nekoliko lijepih riječi prozbori. Katkada bi ostavio poslužavnik i, kao u nekome poslu, otišao među žene, gdje je

sjedila Anđa. Povrtio bi se malo po sobi, progovorio sa kojom ženom, i opet pošao natrag.

— A što se ne pogledate? — kao u šali zapita koja žena i zaustavlja ga.

— Neka... imam posla... — odgovara on gledajući u stranu, jer je vrlo dobro znao da bi mu baš prva pitačica zamjerila ako bi pogledao Anđu.

— Pušći ih... Imaće se oni kada gledati — dočekuje druga i ispotaje namiguje na ostale. — Neće vazda biti dan.... Spuščaće se i noć...

— Hi, hi, hi! — kao postiđeno zasmiju se sve žene, osim Anđe, a Stojan samo odmahne rukama i opet bježi među gazde...

Tek kada se posjedalo za ručak, nezvane pridošlice počeše se razilaziti. Oni koji su se slučajno dočepali rakije i sami se čašćavali, izgledali su raspoloženi; drugi, što se nijesu mogli dočepati pića, mrgodili su se i otvoreno protestovali. Psovali su mladoženju kao »ciciju i poganoga sina«, koji ne zna goste dočekati ni počastiti, i žalili su pokojnog gazdu Simu što je jednome »lopovu« ostavio toliko blago... I momci su se ispustili iz kola, pa posjedali za ručak, te su se još samo djevojke vrtile i pjevale, ali već slabije i kao preko volje. A starije gazde tek se sada raspričale! Motaju zalogaje, ispijaju vino i pričaju. Sjećajući se prošloga vremena i onih »zlatnih dana« kada je, na primjer, sam gazda Đorđije, koji sada jedva žvaće, mogao na čijoj svadbi pojesti tri čitave pogače, polovinu janjeta, petnaest jaja, na čimbur ispečenih, i popiti pet oka vina, pa da opet ne bude ni potpuno sit ni napit. Drugi se hvale kako su mogli igrati od jutra do mraka, sa malim oduškama, sve po aršin odskačući od zemlje, te su po šest dana kašnje morali topiti noge u mlakoj vodi da opet raskrave i urede »podbijene žile«. I svaki je znao ponešto neobično ispričati iz svoje mladosti, a pričao bi i još neobičnije da nije došao red na krupne zdravice, pri kojima je svaki, osim nazdravljača, morao ćutati.

A najslavniji nazdravljač bio je guravi i sipljivi gazda Petar, koga su zbog govorničkoga dara poštovali i stariji i mlađi i kome je uvijek u dio padala

čast da pri svima svadbama i krsnim imenima bude dolibaša.

— Braćo i družino — poče on sitnim, 'rapavim glasom, sjedeći prekrštenih noga i gledajući samo u čašu. — Mi, koji smo se ovđenaka skupili u ovomera domu, koje je naske naš Stojkan pozvô da mi njemukara budemo svatovi u njegovu brakosočetaniju. I fala njemukara, koji je naske zovnô i nije zaboravio da naske zovne koji smo mi njegovi pravi prijatelji, a nijesmo dušmani i lajavice, što laju na njegakara kô šarovi i zeljovi. Mi, ako bi i lajali, lajali bi prijateljski kô za svoga brata i prijatelja. I kada nije zaboravio da naske zovne, vego je naske lijepo zovnô, mi treba da mu se pomolimo za zdravlje i da viknemo: neka bog poživi našegara Stojkana i našu Anđušu, neka ji podrži u slozi, ljubavi i svakomera beričetu. Kud prolazili, tragovi im zlatni ostajali. Ko na nji' mrzio, on vavijek smrdio, ubio ga Gospod motikom kroz plot, kroz čibuk se provlačio, a u luli noge prekrstio! . . .

— Živili! — zaori se sa sviju strana i otegnu se jedno beskonačno: *Usliši, Gospodi, želanija naša!* Pero lagano šapnu Niki: »Ah, da je ovđe Kata, što bi se teferičilo«, a Vaso vrisnu i, naučan da lupa štogod, punom čašom udari o zid, te poškropi vinom čitavu glavu i novu košulju gazda-Radovanovu.

— Živili! — opet viknu neko i ispi novu čašu.

— Živili! — viknuše i ostali.

— Eh, majka mu stara, nema gazde Petra u sto šehera! — šapnu bakal Marko Jegulji. — Evo mi se suze svrtile od njegovije' riječi . . .

— Ono je Gleston jedan — dočeka Jegulja važno. — Grehota što je među nama.

Razgovor opet oživi. Svaki poče nastavljati gdje je prije zdravice stao, samo što se sad češće ispijale čaše. Niku nekako obrva san i zaspa kao zaklan, naslonivši se na Vasino rame. Pero je također drijemao i klimao se sjedeći, ne primjećujući oštre poglede očeve kojima ga je premjeravao i potajno mu davao znakove da se rastrijezni.

— A što se to ne pjeva? — grmnu najpošlje gazda Đorđije iz svega grla, nadajući se da će ga barem tako razbuditi. — Ej, vi momci! Kamo vam grla?

Pero se preplašeno trže, pogleda ga i kao za se, ali ipak glasno, progunđa: »Ne može se bez Kate pjevati«, pa se opet nakrivi i poče drijemati. Jedini Jegulja ne htjede se oglušiti gazdinskome pozivu, nego izvi šijom i pusti glas:

Ej, u Mostaru ta zelena livada,
S kraja na kraj đulbeharom procvala...

— Kako je ono dalje? — zapita okrenuvši se bakalu Marku.

— Ne znam ti ja, brate, pjesama — snebivajući se odgovori Marko.

— E, ne znam ni ja — dočeka Jegulja i ućuta kao zaliven.

— Eh, eh, kakvi ste vi momci? — okosi se gazda Đorđije, grmeći još jače, samo da razbudi Peru. — Dok sam ja bio u vašijem godinama, da ste me čuli. Samo da ste čuli!... Kad sam zapjevô u jednoj mahali, čulo se u desetu... Baš se u desetu čulo!

No uzalud je govorio, jer niti je mogao razbuditi Peru niti raspaliti koga da zapjeva. Štaviše, drijemež kao da poče prelaziti i na druge. I gazda Petar i gazda Radovan počeše se klimati i sklapati oči. Vaso je još izgledao najčiliji. On je iskapio još dvije čaše, pojeo još dva frka pite, pa videći da nema s kime razgovarati, izađe iz sobe da potraži djevojke. One su još bile na avliji, iako nijesu igrale više. Po dvije po tri razredile se u male grupe i sašaptavale se. Jedna samo, lijepa, zlatnokosa plavojka, kći gazda-Petrova, odvojila se u stranu, sjela na onu gazdiničinu tronožnicu, pa kupi iz krila maloprije uzabrane ruže i zlatnim koncem veže ih u kite.

— A šta ti tu radiš? — zapita Vaso opazivši je, pa, držeći ruke u džepovima, stade više nje.

— Vidiš — tiho odgovori ona, ne bataleći posla.

— Je li to za nas?

— Ko zna!

Vaso sjede pored nje na zemlju i prekrsti noge.

— Daj da ti pomognem! — reče i pruži ruku prema ružama.

— Neka . . . mogu ja i sama — odgovori ona izmaknuvši se malo.

— Eh — uzdahnu Vaso i zatrese glavom — a ja baš ne mogu sam. Gledam ove svatove, pa se zameračio, pa bi' se i ja ženio . . .

Ona ne odgovori.

— Ništa gore od samovanja — opet nastavi on. — A u dvoje se najljepše živi. Pa još kad je ženica lijepa i plavojka, pa kad je i otprije prirasla za srce . . .

Ona opet ne odgovori i samo življe vezaše cvijeće.

— Daj mi jednu kitu! — zamoli Vaso primaknuvši joj se još bliže.

Ona, ćuteći, pruži nekolike ruže. Vaso uhvati i ruku i cvijeće i poljubi je u prste.

— Uh, što je slatko! — reče . . .

— Pušći! — prošapta ona i poče trzati ruku. — Pušći . . . gledaju nas . . .

— Neka gledaju! . . . Svak ima oči, pa nek gleda, — odgovori Vaso i poljubi opet.

— Pušći!

Sve djevojke, kao po komandi, osvrnuše se i počeše ih gledati. Plavojci se navodniše oči, zarumeni se još više i sve jače poče trzati ruku. A Vaso stisnuo, pa samo ljubi u prste.

— Kô da će opet bit svatova! — uzviknu jedna od djevojaka i pristupi im.

— Hoće, hoće! — zagrajaše sve opkoljavajući ih sa sviju strana.

— Bogme, baš hoće! — uzviknu Vaso veselo. — Ni ja neću više samovati . . . Pa još kad je ženica lijepa . . .

Plavojka otrže ruku, sakri lice u bošču i poče plakati. Time izazva grohotan smijeh unaokolo. I štogod je više plakala, djevojke su se sve više smijale i peckale je.

Čitava svadba završila se smijehom, a pred veče govorilo se po svemu šeheru kako je gazda Petar dao svoju kćer za Vasu gazda-Boškovoga . . .

II. DIO

I

Iza svadbe Stojan još ozbiljnije prihvati za posao. Svu stariju robu, *matah*, što je zbog dugoga ležanja u magazi izgubila boju i nije mnogo vrijedila, rasprodade. Naravno da se postarao da i na njoj ne izgubi, te je, po prilično dobroj cijeni, utovario svome štićeniku Jegulji obećavši da mu potpunu isplatu neće tražiti prije godine dana. Druge neke stvari, pod istim uslovom, prodao je bakalu Marku. I bio je prilično zadovoljan kad je vidio da mu je u magazi ostala samo dobra roba, koju u svako vrijeme može dobro prodati. Odmah je nanovo očistio rafove i razmjestio je tako da mu je, kako se sam izrazio, »sve pjevalo«. Uredivši robu, prihvatio je teftere i prebrao sve starije dužnike tražeći načina kako bi se od njih najlakše i najzgodnije mogao naplatiti. Starodužine je bilo mnogo, a što je još gore, bilo je i vrlo zamršene. Dužnici bi mogli petljati na sudu i ne priznavati je. A Stojanu je bilo žao da mu i jedan takav dužnik izmakne i da ne plati. Nije dakle mogao drukčije smisliti nego da ih na lijep način pozove u magazu i da im sa najljubaznijim licem obeća još veće vjerovanje u budućnosti, kako bi im mogao izmaknuti pisane priznanice za stari dug i osigurati ga. Pomoću Jegulje i bakala Marka, koji su mu bili jedini svjedoci na svima priznanicama, svoju zamisao izveo je sjajno. Lakomeći se na nov, veći kredit, svi se dužnici obvezaše da će isplatiti stare dugove. Izuzetak su bila samo njih osmorica, koji su se kleli nebom, zemljom i svima svecima, da gazda-Simi nijesu toliko dugovali, i koji se obvezaše platiti samo polovinu svote što je u tefteru bila zapisana.

Osokoljen i ovim uspjehom, Stojan pređe na novije dužnike, te i njih poče »vezati« obveznicama. Koji mu je izgledao zgodniji, sigurniji i imućniji toga nije htio lako ispustiti iz šaka i »vezao ga je sa stotinu uzlova«. Koji mu se činio nesiguran, od toga je odmah potraživao dug prijeteći sudom. Među ove druge uvrstio je i Miloša. Mnogi mu seljani kazaše povjerljivo kako je u potonje doba Miloš prilično posrnuo, a pošto nijedne pare od duga platio nije — iako je rok davno minuo — to i njemu napisa opomenu i poprijeti sudom. »Ljubav za ljubav, a sir za pare«, napomenuo mu je na završetku pisma i time mu najjasnije kazao da ga neće štediti mimo druge.

Sad je sve u redu — reče svršivši i opomene i malo odahnuvši nakon tolikih poslova. — Sad opet pljunut u dlane, pa da se svima gazdama okrene kapa na glavi. I samo da mi je još kapitala, još, još . . .

Pa pogleda po magazi i uzdahnu.

— Sad je sve ovo moje i sad mi je malo . . . Dok mi je bilo gazdino, činilo mi se pregolemo, a sad ništa . . . Još meni treba para, para, para! . . .

Zatim sjede na šiltu i, zapalivši cigar, poče sračunavati koliko koji gazda šeherski ima novaca i dobara. Iz početka računaše u prste, kašnje uze hartiju i po njoj poče drljati razne cifre. A što god je više drljao, izgledao je sve to tužniji, zamišljeniji. Sračunao je da još ima gazda mnogo bogatijih od njega.

— Gazda Đorđije je najbogatiji — tužno prošapta — a za njim toliki drugi . . . A ja bi' da imam i koliko on, i koliko gazda Radovan, i svi zajedno! Da mi je raširiti rađu, pa sve, sve zatvorit i da radim samo ja . . . Svi oni da me gledaju kô kakvo čudo i da im se činim krupan, golem . . . Sve kasabalije da mi je uzet u svoje ruke, pa u svoj zemlji, kad mi se ime spomene, da je svakome krupno.

Polovinu toga dana razmišljao je o tome, a kašnje neprestano. Misao da bude bogatiji i viđeniji gazda mimo sve ostale uvrti mu se u glavu i nikako da ga ostavi. Dok bi podmirivao mušterije, zabavljao bi se s njima i otresao bi je se nekako; ali ako je ostao

sam, makar i nekoliko minuta, iskrsnula bi nanovo, i nanovo bi se počeo nositi s njome. Ona ga je tištala, gnjavila, i nije dala da i jednoga sata bude potpuno veseo i raspoložen, kakav je često bivao prije. Zbog toga je postao razdražljiv, čak i nesnosan. Gazdinica Anđa najviše je patila od toga... Kad bi uveče došao kući — a tada je imao najviše vremena da o tome razmišlja — izlijevala bi se na nju čitava kiša neopravdanih grdnja i prijekora zbog najneznatnijih sitnica. Izgledaše kao da silom traži uzroke zašto bi je izgrdio. U sobi nije smjelo biti ni najmanjega nereda, lampa nije smjela biti nezažežena, nikakav papirčić, nikakav končić nije se smio viditi na putu. Ako se, po običaju, Stojan zamislio i, odbijajući dim za dimom, leškario, ništa nije smjelo šušnuti; vrata nijesu smjela škripnuti, ničije se disanje nije smjelo čuti. Ako bi se, slučajno, gazdinica zakašljala, on je skakao kao poplašen, iskolačio oči prema njoj i, grdeći najdrskije, gonio je napolje da tamo kašlje. Ako je malo više zamastila čorbu, psovao je i zbog toga i govorio kako će ga ona upropastiti. Tada bi joj počeo prebacivati kako je oduvijek živjela raskošno, kako ni u čemu nije znala štedjeti, te kako je mnogo smetala gazdi Simi da ne steče onoliko imanje koliko je stekao gazda Đorđije. Nije joj dozvoljavao ni da odlazi kuda, niti da joj ma čije žene dolaze u kuću, »kako bi se manje trošilo kahve i šećera«. Zabranjivao joj da se odijeva onako lijepo kao prije i odbijao je ako je za se ili za kuću išta zaiskala, osim jela. A i jela je kupovao manje. Mesa je dozvoljavao da se uzme samo nedjeljom, inače se hranio pilavom, grahom, purom i raznim jeftinim pirjanima. Gazda Đorđije pohvalio mu se kako je stekao više štednjom nego radnjom, pa i on namah udario u štednju, čak i ciciluk. Stare krpetine, stare klince, kosti, sve je počeo pažljivo kupiti starajući se da kašnje ma kome proda. U dućanu više nikoga nije htio ponuditi ni kahvom ni duhanom, osim ako se nadao kakvom vanrednijem ćaru. A od crkve počeo je izostajati samo zbog toga da ne mora davati na tasove, niti dijeliti prosjacima koji se okupe oko nje.

Jednom riječi: promijenio se i postao sasvim drugi čovjek. Počeo izbjegavati svakoga, na sve zaboravio, snivajući samo o tome kako će naštedjeti i zaraditi još toliko para da će se njegovo ime po svoj zemlji spominjati kao »najkrupnje«.

Gazdinica Anđa pokajala se grdno što je pošla za njega. Šestoga mjeseca pokajala se i krišom otišla na grob gazda-Simin da se tamo isplače i izjada. Da se izjada kakvoj komšinici, nije smjela od Stojana. On joj zabranjivao sastanke. Osim toga, znala je dobro da bi je svaka žalila u oči, a za leđima bi se smijala i svetila se. Ona upravo nije ni imala take prijateljice kojoj bi se mogla iskreno izjadati a da za to niko ne zna. Grob gazda-Simin bio joj je jedino pribježište i, plačući, gazdinica je pričala onoj još neotravljenoj humci i bijelome velikome krstu iznad nje mnogo štošta o čemu gazda-Simi za života nije smjela ni spomenuti.

A nikada nije izašla uplakana pred Stojana. Bojala se da ga i time ne naljuti. Vrativši se s groblja, umivala se više od po sata, samo da joj se na obrazima ne poznaju tragovi suza. Kad bi začula njegove korake, silom bi se počela osmjehivati i praviti se što veselija. Štaviše, pokušavala je i da mu se umiljava. Ali jedan pogled njegov bio je dovoljan pa da obori glavu i ponizno se skloni u stranu, ne dirajući ga više. Jedva jednom ili dva puta, kada je opazila e je nešto raspoloženiji, usudila se da mu se javi.

— Što si taki sa mnom? — zapita ga šapatom, gotovo ropski. — Šta sam ti skrivila?

— Kriv mi je vas svijet — odgovori on uzdišući. — I sam sam sebi kriv. Kriva mi je i mati što me nije u sretno vrijeme rodila da stečem imuće kô što ga još niko nije stekó . . .

— A zar nemaš dosta? — opet će ona, malo slobodnije. — Zar ovo nije tvoje? Drugi bi falio boga da ima i polovinu.

Stojan se bolno osmjehnu.

— I ja sam tako prije mislio, ama danas ne mislim — reče. — Čovjek što više ima, sve je nesitiji,

pa i ja, otkako te uzeh, promijenio se... Sad, kad ov'liko imam, hoću još više, puno, puno, puno... Hoću da sam najprvi!... Jali ću glavom platit, jali ću bit najprvi! Gladovaću, nosiću se kó prosjak, ama ću postignut što sam namislio.

— Pa ti možeš radit i stjecat, a da ne budeš taki — dočeka gazdinica živo. — Eto i drugi stječu, a nijesu uvijek ljuti kó ti...

Stojan skoči sa šilte i uznemireno poče hodati po sobi.

— Ama kako se neću ljutit! — bijesno viknu — kad mi sve polahko iđe... Radim, mučim se, štedim, a polahko se napreduje... A ja brže hoću, pa za godinu, za dvije da imam triput ov'liko!... Ako ne stečem, ja ću svisnut, jer ti ne znaš kako me to muči, peče, raskida... Ni Isus nije bio viši mučenik od mene! Nit jedem, ni pijem, ni spavam, nit sam jednoga časa miran... Oh, da je blaga, pusta blaga!...

— Pa kad bi i puno stekó, opet bi bio taki, jer bi ti onda još više trebalo — dodade gazdinica.

Stojan je pogleda gotovo očajnički.

— Ne znam! — odsiječe. — Sad mi se čini, da prestignem gazda-Đorđiju, dosta bi mi bilo... Samo da on nije krupniji od mene, i još onijeh nekoliko... Kad pogledam u njihove magaze, odmah mi se smuči... Eh, da znaš kako mi je... da znaš...

I gazdinica ga nije smjela više pitati. Činilo joj se kao da će toga časa poludjeti — tako joj je strašno izgledao.

II

Nakon kratkoga vremena, na opremljenu opomenu Stojan je od Miloša dobio ovakav odgovor:

Dragi gazda-Stojane, oče i prijatelju i dobroželitelju moj. Ja ti želim od boga da te ovo moje pismo zateče u dobru zdravlju i svakome zadovoljstvu, koje mi tebi uvijek želimo i molimo se bogu za te i za tvoj dug život. A što mi išteš pare i veliš da je prošo vakat još lani, kad sam ti reko platiti, to je sve istina ko što je bog istina. Ja nikada ne velim da ti nijesam dužan, jer si ti meni zajmio u nevolji pare brez intereza i pomogo mi ko otac rođeni, koje ja tebi nikad neću zaboravit i moje ću dijete proklet ako to zaboravi. Ama, moj lijepi i zlatni gazda Stojane, oče i dobroželitelju moj, ti mi oprosti što ti odma sada ne mogu platiti. Bog mi je šjedok da bi ja pošteno platio svaku paru, niti bi dugovo, vego, moj zlatni brate, zadesili su me golemi jadi sa nekoliko strana. Stopanica mi je, da oprostiš, bila hasta, pa je umrla pokojoj duši, i dva su mi đeteta umrla pokojim duši, pa sam se istrošio oko nji i upropastio ko niko moj. Stoke mi je pokrepalo četeres brava i jedna krava velika, što je žalim ko i dijete jedno, jer je bila hajirli hajvan. Pa ni to nijesu svi moji jadi. Žito mi je ove godine slabo rodilo, te nijesam imo ni punije deset tovara. A ti znaš kakvi se u ovoj zemlji jadi rade i kako u njoj svak caruje, te je čovjeku život dodijo i došlo mi je da ostavim zemlju i sve i da prtljam u bijeli svijet, kud me oči vode. Došli, brate, desetinari da mi procijene desetinu, i mjesto deset tovara udarili mi petnaes. Ja sam se potužio đendarima, a oni vele: »Lažeš ti, magarče seljački, oni su dobro procijenili desetinu«. Ja njima velim: »Nijesu pošteno procijenili«. A onda me oni ufatiše i kažu: »Kako ti, lopove jedan, smiješ

kazat da carski ljudi nijesu pošteni? Ti se protiviš carskijem ljudima!« I odma me đendari svezaše i isprebijaše mi leđa kundacima, pa me povedoše u kasabu, đe sam odležo u havsu punije deset dana. Kad su me pušćali iz havsa kaže mi prijestolnik: »Odma plaćaj desetinu, jer ćemo te robiti. Svaku oku platićeš po 10 šolada« ... Jadan i žalostan otišo sam doma, da im platim sto i pedeset oka desetine mjesto sto oka. Para nijesam imo, te sam moro od žita prodat da skupim pare i da im platim. Prodo sam sto i osamdeset i pet oka žita, jer mi ga niko nije šćeo više platiti od osam šolada, dok sam skupio 150 groša za desetinu. Tako sam ti mjesto 100 oka poštene desetine, platio 185, a to je meni siromahu puno. Kad sam platio desetinu, zaiskaše i zemljarinu i nekakav namet. Jadan i žalostan ne znam šta ću, pa sam ji molio, a oni dočekaše: »Plati pa crkni. Ako hoćeš još govorit odma ćeš u havs« ... I ja, moj lijepi i zlatni gazda Stojane, nijesam mogo platit, vego su mi oćerali osam ovaca i prodali su ovce po dvadeset groša koje su vrijedile i po pedeset. Iskopali su me u temelj, moj gazda, pa te molim da me i ti ne iskopaš. Pričekaj me još samo četiri mjeseca, dok prodam sijeno i još malo hajvana, pa ću pošteno platit. Sve ću prodat, a tebi ću platiti, jer si ti moj prijatelj. A četiri mjeseca nije ti puno čekati i tu mi ljubav učini, molim ti se.

Maksuz primi iskreni pozdrav

Miloš

Pismo je bilo nečitko, ispisano na prljavoj, čađavoj hartiji krupnim, razvučenim slovima, prepuno svakakvih pogrešaka (koje su gore i od Stojanovih, te smo ih, prepisujući, morali ispraviti) i Stojan ga je jedva mogao pročitati. Pročitavši, on nabra obrve i baci ga pokraj sebe na šiltu.

— Sve su ovo laži i petljanije — reče. — Kuka kô kukavica, a sve laže! Seljačka, nepoštena posla! Misli mene prevariti.

Pa skrsti ruke i mrko poče gledati u jednu vreću pirinča, kao da je Miloš pred njim.

— Nećeš ti tako, pobratime — viknu. — Da su gazda Đorđije i gazda Radovan tako praštali, ne bi

danas ni imali ništa, nego bi bili gori od mene. Te umrla ti žena, te umrla ti đeca, te bio si u havsu... A što to meni pričaš?... Ako su mrli, tebi su, a nijesu meni. Hoćeš da te još čekam četiri mjeseca? Hoćeš baš!... Kakav bi' ja trgovac bio kad bi' te čekô tri godine? Nema tu, pobratime, tamo ni amo, nego plati, ako nijesi rad svome zlu. Ako nećeš milom, hoćeš silom. Dao je bog, te je i nama došô advokat u šeher, pa ću ja tebe u njegove šake, nek ti on sudi. Nećeš ti imat posla sa mnom nego sa advokatom, pa ako si majstor, obrani se od njega. Kad ti je prestojnik prodavô ovce, ja ću i ovce i koze. Srce advokatsko nije mehko, jer je okovano dukatima, pa se ne može probiti ni rastužiti... Ni ti ga nećeš rastužiti, pobratime. Naučiću ja tebe kako se gazi riječ i kako se ne isplaćuje dug na vrijeme. Ako si zaboravan, naučiću te da me pamtiš dok si živ.

Govoreći, sijevao je očima i crvenio u licu, kao da se ozbiljno inadio sa nekim. Ljutito zgrabi i tefter pa, našavši Miloševo ime, poče pregledati brojeve i računati nešto u sebi. Nađe i priznanicu i pročita je.

— U priznanici stoji da duguje tri hiljade groša — prošapta — i, ako ne plati kroz godinu, da mu potlje na sve računam 12% interez...

Brže, kao bojeći se da ga ko ne omete, uze pero i poče sračunavati interes. Sračuna i osmjehnu se.

— Lijepa sumica! — uskliknu. — Samo da sve predam advokatu, pa neka on naplaćuje.

Zatim pažljivo savi priznanicu, umetnu je u tefter i umota u jednu boščicu. Sve uze pod pazuho i krenu iz magaze. Otkako se oženio, rijetko ga je ko vidio tako vedra kao danas. Išao je lagano, javljajući se svakome i čudnovato se osmjehujući. U prsima kao da mu je bilo lakše i kao da ga onaj prvašnji teret ne tištaše tako snažno, jer je ipak uhvatio nekoga na kome može sve svoje muke i ljutnju svoju iskaliti. Uživao je unaprijed pomišljajući kako će se Miloš užasnuti kad primi tužbu i račun advokatov i kako će zajaukati. Ala kakvu li bi nasladu tek onda osjećao kad bi još svojim očima mogao sav svijet gle-

dati da jauče i da ga moli! Samo da bude taki gazda da sve puže pred njim!...

Najpošlje dođe i do advokatove kancelarije. Zastade malo pred njom, pogleda u krupan natpis iznad vrata, ispisan njemačkim slovima, pa lagano gurnu u kanat i uljeze. Kancelarija je bila velika. Namještena ukusno i raskošno. U dnu, pokraj malih vratašca što su vodila u drugu sobu, izdizao se velik, fin stakleni ormar, prepun fascikla, a okićen po tjemenu raznim statuama (bilo ih je četiri do pet) koje su bile razmještene oko velikoga, okrugloga sata. U dva kraja stajala su dva omanja, prekrasna pisaća stola, prekriveni zelenom čohom i mnogobrojnim spisima. Pored njih su ležala dva velika, kahvajastim plišom prekrivena kanabeta i tri fine stolice. Pod je bio upola go, a upola zasrt mekim švapskim ćilimom. prilično novim, koji je bio opkoljen na četiri kraja sa četiri oveće pljuvaonice.

Pošto je pažljivo razgledao namještaj, Stojan se tek tada okrenu trećemu, nešto prostijem stolu, za kojim je pisao advokat. Oko stola stajahu tri ostarija seljaka. Jedan zdepasti, sa velikom, neuređenom kosom, što je padala po debelome, crnome, kao u Ciganina, vratu, u izlizanome gunjcu, iskaišanim šalvarama, a sa poderanim opancima na nogama, iz kojih mu izvirile i pete i svi prsti, govorio je najviše i nadnio se nad samo uho advokatovo.

— Goni ti njega i tuži, gospodine — vikao je iz svega glasa, kao da se inadi s kime. — Goni ga dok dušu u njemu čuješ... On, biva, hoće meni da kaže da je smokva što se zadesila u mrginju između moje i njegove njive njegova, a nije vego moja... Ovi su ljudi moji ispati, koji to dobro znaju i oni će potegnuti na svoju dušu da je moja...

— I hoćemo — dočeka jedan plav brkajlija. — Ako gospodin sud zaište da se zakunemo, lijepo ćemo se zakleti...

Onaj zdepasti primače se još bliže advokatu i poče tući prstom po stolu.

— Tu ti zapiši sve što ti mi govorimo — reče. — Svaku nam riječ zapiši. Kaži da ja ne dam smokve

bez mrtve glave. Nije meni do smokve, ne valja ona ni pedeset groša, ama ne dam za inad... Do ministra ću goniti, i ne dam je...

— Gonićemo i do mutesarifa — upade brkajlija jače. — Ne žalimo mi troška!

— Ne žalimo — dočeka i zdepasti. — Uzmi ti meni, gospodine, sve, a tuži!... Goni kroz... Sve mu uzmi, a goni... Imam dvije njive, imam kuću, dvadesetoro brava, dvije krave i jedno magare, gospodine, pa mi sve uzmi, samo da njega dobijemo. Daću ja za inad sve!...

Advokat mršav, sredovječan čovjek, ćelav, bezbrk, babasta lica, pogleda ispod velikih naočara na seljake i tek tada opazi Stojana.

— A-a-a-a sar vi ofdje? — otegnu čisto ženskim glasom ustajući iza stola. — Kakfo ćest? Molim sa proštenje, nisam pre fidjeo...

— Ništa, gospodine, mogu ja malo i pričekati — smiješeći se odgovori Stojan i pruži mu ruku — U mene nije krupan posô.

— Molim, molim... Seljak mose ćekati... Fi ste gasda... Fi treba prvo...

Pa ostavi pero na sto, pođe i otvori vrata što su vodila u drugu sobu.

— Što isfolite? — zapita Stojana, pošto ga je uveo tamo.

Stojan izvuče ispod pazuha svoj zamotuljak, razmota bošču, pa izvadi i priznanicu Miloševu i tefter.

— Hoću da mi obriješ jednoga kalpozana — odgovori predajući mu priznanicu. — Piše mi nekakve fermane i burjuntije, a para neće da šalje. Pa, biva, rad sam da ga malo naučiš pameti i da ga propušćeš kroz tvoje ruke.

— Ha, ha, ja sam junačko — zasmija se advokat silom. — Ja tršim topro u ruke... Ja sam topro barbir sa lopof...

Stojan sjede na jednu stolicu i poče trljati ruke.

— Eto ti ga pa radi kako te bog uči — reče. — Hoću da mi naplatiš svaku paru... Ne žali ti njega,

neka crkne kô pseto kad neće pošteno . . . Nijesam ni ja našô para na sokaku, nego ih s mukom zaradio.

— O, ja to snam — dočeka advokat bilježeći nešto plavom olovkom. — Ja majstora . . .

— I neka si majstor — opet će Stojan žešće. — A velim ti: ako mi ovo ljucki svršiš, daću ti ja još puno posla. Danas je nepošten svijet, pa kad se okreneš, sve petljanci . . . Što ih više čo'jek štedi, oni sve bezobrazniji. Dušu bi ti iscijedili da mogu, i ko je mehkobrazan, ponio ga je đavo . . .

Advokat, kome je vrijeme bilo isuviše skupo, a i razgovor ovakav dodijao mu, poče se nemirno vrtiti i pođe vratima.

— Ja, ja — potvrdi kroz nos. — Samo vi meni njih. Sve ću ja tak (i pokaza rukom kao da im zavrće šiju) tak, tak . . .

— Tak, tak — upade i Stojan ustajući. — Bez toga ne valja . . . I ćaću objesi ako ti nije pošten . . .

Pa se ponovo rukova sa advokatom, uze tefter i ode iz kancelarije, ni ne pogledavši na seljake, koji opet opkoliše sto i opet počeše galamiti.

III

Kroz nekoliko mjeseci Stojan je zaplijenio sve Miloševo imanje i predao advokatu još preko dvadeset svojih, odnosno gazda-Siminih, starijih dužnika. Uživao je u tome što mu se pružila prilika da ih može namučiti i opteretiti što većim troškovima. »Kad se ja mučim, nek se vas svijet muči«, govorio je. A odista se mučio sve to više, jednako se noseći mišlju da postane *najkrupnji gazda*. I smršao je i izgledao kao bolesnik starajući se da što manje i slabije jede, a više da štedi. Haljine, što su sada visile o njemu, bile su stare, iznošene, okićene i po kojom zakrpom, a na nove niti je pomišljao niti mu je Anđa smjela pomenuti o njima. Duhan, koga se nije mogao okaniti, pušio je najjeftiniji, a pisma, često vrlo važna, pisao je na starim, prljavim komadićima hartije, koju je kidao ili rezao sa pisama što su mu ih mušterije opremale. Štedio je, patio, i osjećao se mirniji ako je mogao još koga natjerati da se pati.

Kako se bio zahukao, izgledalo je da će sve svoje dužnike predati advokatu, i možda bi to i učinio da ga slučajno ne ometoše dva neobičnija događaja, koji privukoše na se i njegovu pažnju. Prvo ga iznenadi vijest da se Rosa majstor-Mitrova udala za Boška. Jegulja ga prvi obavijesti o tome napomenuvši kako je to odavno očekivao. »Rosa je«, veli, »plakala, plakala i plakala, pošto si je ti ostavio, niđe se nije javljala, pa ni na vratima. Bila je toliko oslabila da se majstor Mitar propio od jada. A Boško je dolazio svaki dan, plakô š njome i tješio je govoreći vazda o sebi. Najpošlje se, eto, uzeli. Majstor Mitar blagoslovio ih, pa se o svadbi toliko opio da je, tepajući: *blago meni*, razbolio se treći dan i umro« ... Jegu-

lja je pričao smiješeći se i namigujući, a Stojan je slušao i mrgodio se. Nije mu bilo pravo što se to tako svršilo. Volio bi da je čuo kako je Rosa plakala, mučila se i umrla, nego ovako ... I zavidio je Bošku što sada može da grli i ljubi onako čeljade: zdravo, mlado, jedro ... U taj mah izgledao je tako ljutit i žalostan da se Jegulja začudio, te plašljivo zatreptao ćelavim trepavicama i prekinuo priču.

Drugi, još važniji događaj, uprepasti Stojana. Negdje ispred akšama zabrujaše sva zvona sa crkve i kroz sve ulice i mahale pronese se glas kako je gazdu Đorđiju udarila kaplja i kako je otišao bogu na istinu. Iz početka nije mogao vjerovati tome. Protrča gotovo kroz svu čaršiju, zapita preko petnaest čaršinlija i svi potvrdiše.

— Ama baš umro? — zapita pošljednjega.

— Neće više ...

Stojan se vrati i brže-bolje zatvori magazu. Ključeve zađede za pojas, očisti se malo i kaskajući pođe gazda-Đorđijevoj kući.

— Pa on umro? — pitao je sam sebe. — I njega nestalo? Najprvi naš gazda, pa tako ... San li je ovo, java li je? ... Može li se i to desiti?

Tek kad je stupio u široku avliju gazda-Đorđijevu i vidio okupljeni svijet po njoj, osvijesti se malo. »Istina je, dakle«, prošapta za se, pa, napravivši tužno lice, pristupi Peri, koji je uplakan stajao u strani, i rukova se s njime.

— Da ti je zdravo glava — prošapta sitnim, bolanim glasom.

— Da su zdravo prijatelji — odgovori Pero i opet primače jagluk očima.

Stojan stade pored njega i uze ga za ruku.

— Okani se, Pero, plača i besposlice — poče ga tješiti. — Nek si ti zdravo, a njemu pokoj duši. Fala bogu, ostavio te u svakome dobru i imuću ... Ostavio ti je i radnju dobru, pa šta ćeš više?

— Žalosna je moja radnja — dočeka Pero uzbuđeno. — Nema više ni radnje ni ništa. Umro on, umrla i radnja ... Ja nijesam za toga ...

IV

I kad se probudio, Stojan je bio vedriji nego obično. Čak je izbacio i nekolike šale, zbog kojih ga je gazdinica Anđa dva puta poljubila. Radovala se, sirota, što ga takoga vidi, nadajući se, zar, da će se sada opet promijeniti i opet postati stari Stojan. Umiljavala se oko njega, gladila mu brkove i milovala ga po kosi. Kad je pošao, ispratila ga je do vrata i dugo gledala za njim, sve dok nije zamaknuo u sokake. I komšije su primijetile promjenu na njemu. Počeše mu se odmah veselije javljati, a Jegulja dotrča i umalo što nije pred njim zaigrao kao majmun od čudne radosti. Otezao je šijom, žmirkao, kezio se. U zadnje doba počeo se bio i on pribojavati Stojana, i zazirati od njega, pa mu milo što mu se opet pružila prilika da se može s njime malo »družeskije« i prijateljskije razgovoriti. Jedino ga je kopkalo to da sazna šta je uzrok ovoj iznenadnoj promjeni. Da nije gazdinica Anđa, slučajno, zateščala (svu je, gotovo, ljutnju i zabrinutost Stojanovu tumačio time što nema djece, pa žali za njima), ili da nije, u kakvoj špekulaciji, ubio »koju masniju patku« ... No uzaludno se tri puta u razgovoru navraćao na to. Stojan je ćutao kao zaliven. Samo se smješkao i ćutao bojeći se da u razgovoru ni pred kime ne izda »svoje planove«. Osim toga, volio je ćutanjem razdraživati radoznalost Jeguljinu, a da je razdraži još više, ponudio ga je kahvom i duhanom.

Pošto je Jegulja otišao, Stojan uze pero i poče ispisivati imena svih boljih mušterija gazda-Đorđijevih iz kasaba, u namjeri da ih naročitim pismima pozove za svoje mušterije. Htio je svima saopštiti da Pero nije voljan dalje nastavljati trgovanje i obe-

ćati im zlatna brda i doline ako njemu pređu. Kudio je, naravno, uz to, sve ostale gazde i nazivao ih gulikožama.

Upravo u tome poslu zateče ga Pero. Nešto bljeđi nego obično i kao zabrinut, uljeze u magazu, pozdravi Stojana klimom glave i sjede na stolicu.

— Oh-o-o-o, šta mi to tebe doćera? — uzviknu Stojan veselo bacajući brže i pero i hartije.

— Što me se to ti, nakon toliko vakta, sjeti?

— Imam ti dužan — odgovori Pero tiho. — Zar mi nijesi zajimao para kriomice, da otac ne zna? . . .

Stojan uškilji očima i unese mu se u lice.

— Hm . . . Pa stoga si došô? — zapita. — Kakav mi je tvoj dug? Sitnica! . . .

— Ja hoću da platim sve — opet će Pero, ne povisujući niti ponizujući glasa. — Imam para, pa šta ću dugovat? . . . A u tebe imaju nekolike moje priznanice . . . Uzajmio sam dva-tri puta . . .

— Tako je! — potvrdi Stojan.

— E, pa daj priznanice!

Stojan ga ispod oka pogleda, otvori čekmedžu i poče vaditi razna pisma i hartije.

— Interez je sračunat — reče uzgred. — Znaš pošto je.

— Znam. Dvades' po sto . . .

Stojan preturi nekoliko hartija, pažljivo ih krijući od Pere, dok najpošlje ne nađe njegove.

— Evo ih — reče i pruži mu.

Pero uze priznanice, pregleda ih i sračuna čitav dug. Ne govoreći ni riječi, potegnu iz njedara poveću kesu, izbroja novce i spusti ih na čekmedžu.

Izbroja ih i Stojan.

— Je li toliko? — zapita Pero.

— Toliko.

Pero previ priznanice i iskida ih u komade.

— Sad ni na kome ništa — reče.

— Ništa — potvrdi i Stojan ostavljajući novce u čekmedžu. — Sada, biva, dugujemo jedan drugome samo ljubav . . . A bog zna da sam ti prijatelj! . . . I ništa mi nije žao nego što ćeš pušćati onaku radnju.

Pero se uzvali na stolicu, prebaci nogu preko noge i zapali cigar.

— Ama ne znam hoću li je sasvim ostavit — reče. — Ja sam mislio da to nije za mene, jer niti sam gazio u trgovinu nit se puno razumijem u nju. Mislio sam sve prodat pa živit od prihoda i intereza. Nego ima prijatelja koji kažu da je to mahnito... Kažu da je grehota ostavit toliki kapital na interezu, da gotovo mrtav leži. Ja ti se u to ne razumijem puno, ama vidim da pametno govore. A ako ja ne znam radit to ne smeta, jer je lahko nać ortaka... I već se neki nude za ortake, ama mi se ne sviđaju puno... Meni treba ortak valjan, radiša, pa kad ja i počivam da on gomila pare i radi i sebi i meni...

Stojan skoči kao da ga je neko opržio.

— I ti baš pristô? — zapita.

— Jesam — odgovori Pero mirno. — Samo mi treba ortak po mome ćeifu... A što ne bi' pristô, kad mogu bolje ćariti i više trošiti?... Ti znaš da meni treba puno para za trošak, ja samo i živim da trošim... Ovako će bit vazda, a da ne krećem u glavnicu...

Stojan zbunjen i uznemiren, poče se okretati po magazi kao da nešto traži. Zatim se okrenu Peri i pogleda ga sa sažaljenjem.

— Jadan brate, zar hoćeš da te upropaste? — uzviknu. — Viđeli ljudi da nešto imaš, pa da ti i to otmu... Znaš li ti da te taki ortak može porobiti svega?... Kome ti možeš toliko povjerovati?

— Ja ću gledat poštena — dočeka Pero.

— Ha, ha, ha! — zasmija se Stojan pljesnuvši rukama po koljenima. — Sad da nađeš poštena? Sad?... A zar ne vidiš kakvi su ljudi? Oni ništa ne vole nego prevariti koga. I ti da se pušćaš da te prevare! Poznaješ li ti nekoga dobro da se možeš s njim uortačiti?...

Pero odbi dim i bezbrižno odmahnu rukom.

— A zar je moj otac tebe znao kad te zvao za ortaka? — zapita. — Vidio je da si bio vjeran Simi, pa te i zvao.

— Jes', ama sam ja i čuvô gazda-Simino više nego danas svoje — upade Stojan. — Ja bi' onako svačije čuvô, jer ja ne znam lopovštine! . . . Stoga me je zvao tvoj pokojni otac, jer je imô oči, pa me procijenio . . .

Pero ućuta i pogleda ga bolje.

— Ja znam i da si ti moj prijatelj — reče — i da si bio gazda-Simi vjeran kô sin, a valjan kô živa žeravica. Danas u našoj čaršiji niko valjaniji od tebe nema. To pričaju svi! . . . Pa ako hoćeš — nastavi ozbiljnije — ja se ne bi' ni s kijem volio uortačit kô s tobom . . . Nećeš se pokajat ako pristaneš! . . . Ti bi vodio radnju kako hoćeš, a ja bi' samo katkad nadziravô . . .

— A šta ću ja sa mojom robom? — zapita začuđeno Stojan.

— Ako hoćeš da prepišemo i pomiješamo . . . Za to se možemo lahko narediti . . . Tebe je moj otac begenisô, a on je imô oko sokolovo . . . On te zvao na treću, a ja te zovem na polovinu . . . Poli čista ćara nek bude tvoje . . . Meni će ostati druga pola i opet će bit puno viša nego da dadem pare na interez . . . Svi mi tako kažu! . . .

Stojan skrsti ruke i kao zamišljeno poče hodati po magazi. Da mu je kogod bolje pogledao u lice, mogao bi odmah poznati kako ga je Perina ponuda obradovala, iako se starao da to prikrije. »Neću da pomisli e sam ga jedva dočekao«, reče u sebi, »a ovaka se stvar ne može odmah preko koljena prelomiti«. Stoga je sve to više otezao sa odgovorom starajući se da i ne gleda u Peru.

— Jesi li se smislio? — zapita Pero nakon duge počivke.

Stojan uzvi obrvama i poče se češkati po nosu.

— The, mučno je to reći — odgovori otežući. — Ja, znaš, nijesam rad da se sastanem s tobom, pa da radim zamršeno i lopovski . . . Ja sve hoću čisto i pošteno . . . Kad radim tebi, ja hoću da radim kô i sebi i n' umijem drukčije . . . A ne znam kako ću ostavit svoj posô kad mi, fala bogu, sve lijepo iđe . . .

— Kad sastaviš tvoj i moj, biće još bolje — dočeka Pero.

Stojan sjede na šiltu i sastavljene ruke opusti između koljena.

— Ostavi ti mene do sjutra da se smislim — reče. — A treba mi i da se s Anđom zdogovorim... Radnja je njezina, pa bez nje ne mogu ništa... Doći mi sjutra, pa ću ti kazati mogu li se udružit s tobom ili ne mogu.

— Pa lijepo — prihvati Pero ustajući. — Sjutra ćemo se viđeti, pa ćemo, ako bog da, sretno svršiti.

— Ako bog da...

V

— Šta veliš ti, Anđo? — zapita uveče gazda Stojan gazdinicu čim je došao kući. — Je li pametno da se uortačim sa Perom? Neko mu zaprećô u glavu da mu je bolje ne napuštati radnje nego da nađe ortaka. I danas došô u moju magazu, bajagi da mi plati dug, pa me se dovezô i zove me... A u njega je kapital grdan, pa bi se moglo tri puta bolje radit...

— A što mene pitaš? — odgovori Anđa mirno. — Ti to bolje znaš.

Stojan se izvali na šilti, nalakti se na nju i poduprije glavu šakom.

— Ja sam čitav dan smišljô o tome — nastavi brzo. — I smislio sam da je pametno primit mu poziv. Kad bi' se ja dočepô njegove radnje, čuda bi' počinio. Bio bi' u njoj sam gospodar, niko mi se ni u što miješô ne bi, jer se Pero ne razumije u tome. Radio bi' sve kako bi' htio. Sastavio bi mušterije i svoje i njegove, pa da vidiš posla!

— A šta ćeš s tvojom robom? — zapita gazdinica.

Stojan se lukavo osmjehnu.

— I to sam danas smislio — reče. — On me, doduše, zove da prepišemo, ali ja to neću. Volim ja da u rađi bude čitav njegov kapital, a moja samo muka, trud što se kaže. Sa samim njegovim kreditom mogu ja činit najvratolomnije špikulacije. Ako dobijem, dobili smo obojica; ako izgubim, izgubio je samo on. On ima i puno gotovije' para. Nagovoriću ga da kupi robu i teftere u tebe (zar oni nijesu tvoji?), pa neka ti dade gotove pare. Tvoje pare nećemo miješat u radnju, i ja ću njih pametno upotrijebit na drugoj strani, kako znao. Tako bi, na jednoj strani, radila

tvoja gotovina, a na drugoj strani radio bi' ja sa Perinom robom i veresijom... Eh, što će bit posla!

Gazdinica zavrti glavom sumnjajući.

— Neće Pero tako lahko dat gotove pare — reče.

— Zar on da uloži sve u robu i veresiju?

— Ne brini ti — dočeka Stojan udarivši se u prsa. — Ja sam se njemu sviđeo i on zove mene... Mene će i poslušat u sveme... I misliš ti da ja nemam jezika i da mu n' umijem razviti svoje »planove«, pa da mu zavrtim mozgom... On je vjetrenjas' i lako ga je povuć za sobom... A ne razumije ništa ni u robu, ni u radnju, pa mi je lakše...

— Zar?

— Jakako!

Gazdinica odmahnu rukama, kao da sve otresa sa sebe.

— Radi kako znaš — reče.

— I ti treba da mi pomogneš — dočeka Stojan. — Roba i tefteri su tvoji i ja hoću da se ti pogađaš s njime. Imam i razloga za to... Tako će se bolje pazariti.

— A koliko vrijedi?

Stojan se zamisli malo i poče računati.

— Nijesam davno prepisô robu — odgovori. Vrijedila je ona sva dvjesta hiljada groša. Danas vrijedi malo manje... Prodavô sam nešto, a ništa nijesam kupovô nanovo.

— A tefteri?

— Nešto smo naplatili, ama će i oni vrijediti dvjesta hiljada groša. Tu su i oni rđaviji dužnici...

Gazdinica poče lomiti prste i računati u sebi.

— To bi bilo skupa četiri stotine hiljada groša?

— Toliko.

— I Pero ima toliko gotovine?

— Ako ne bude toliko, onda neka ne plati sve odma', nego da ti pošlje obojica platimo iz radnje, uz interez. Platićemo ti kroz godinu dana.

Gazdinica se nasmija.

— Ako tako bude, lijepo je za nas — reče.

— Lijepo je, i ja velim — upade Stojan. — Ja sam sve to danas smislio... Mi ćemo i na tome uća-

riti para . . . A Pero je pravi gazda, pa nije grehota ako i malo skuplje plati.

— Nije — potvrdi gazdinica.

Drugoga jutra dođoše joj obojica. Uzeli se za ruke kao djeca kad idu iz škole i, smješkajući se, obojica opkoliše gazdinicu na avliji. Stojan je uhvati za mišicu i privuče sebi.

— Evo mi Pero priča da su ga neki prijatelji nagovarali da ne stupa sa mnom u ortakluk — viknu štipkajući je. — Gazda Radovan se pomamio i pričô da mu ništa hajirli bit neće ako se sa mnom sastane.

— Jes' — potvrdi i Pero, cupkajući nogom. — Neki kažu da ćeš ti radnju podignuti kô niko dosad i da ćemo se obogatit grdno. Bakal Marko se kune da ćemo otić u milijunare . . . Drugi opet kažu: »Ne valja ti to. Stojan će te prevarit«. A gazda Radovan je galamio kô bijesan.

— Žao im što se njima omiču zalogaji iz usta — upade Stojan žmirkajući — jer su oni mislili s tobom ćariti i guliti te . . . A boje se ljudi još i da im ja ne zatvorim radnje, kô što ću im, ako bog da, i zatvoriti . . .

Pero uvuče ruke u džepove i, zviždučući, prošeta malo po avliji.

— Svêdno — reče zatim — više ja vjerujem onijem koji te fale nego koji kude. Meni je drago kad si ti pristô, i što sam rekô, neću poreći. Neka se ljuti ko hoće, meni nije brige, samo neka mi kapital, mjesto mene, radi. A u tvojim rukama radiće dobro.

— Viđećeš — odgovori Stojan ponosito. — Viđeće i oni.

Zatim opet uhvati Anđu i privuče je.

— Evo je Pero došô da u tebe kupi i robu i veresiju — reče — jer i jes' sve tvoje. Ja sam se s njim razgovorio o sveme, i on sve kabuli, jer vidi da radim više za njega nego za se. Sa mnom je pregledô robu i vidio je da je dobra, fina, da bolja ne može bit . . . Pregledô je i teftere, pa je i tu vidio da je sve sigurno i da nijedna para nije na propasti.

— Sve je tako — potvrdi Pero uozbiljivši se. — Sve sam pregledô i sviđa mi se. Samo sada da znadem i cijenu.

Stojan sjede na tronožnicu i okrenu se Anđi.

— Gledaj, pa kaži cijenu za svoju robu — reče. Nemoj samo da si skupa... Pero je naš čo'jek, a i moj ortak, pa nemoj skupo... Što jeftinije rekneš, to ćeš bolje učinit i za nj i za me. A u Pere su sve gotove pare (malo što ako ga pričekaš), pa i to treba da znaš.

Anđa obori oči i zubima poče grickati donju gubicu.

— Ama nije to sve tako — prošapta postiđeno — ni kô što ti govoriš... Ja znam i da je Pero naš čo'jek i da ima gotove pare i da si mu ti ortak, ama ope' ne mogu ni ja jeftino cijenit... Pomisli samo: koliko bi' ja skuplje robu prodala kad bi' prodavala 'vako iz magaze!...

Stojan skoči i kao ljutnu se malo.

— A pošto bi prodala? — breknu. — Ne bi uzela ni sto hiljada groša više nego 'vako... I 'vako prodaš odma' sve đuture, a 'nako bi prodavala i po godine dana...

— Nemoj se ljutiti, Stojane — upade Pero, hvatajući ga za ruku. — Anđa može govorit šta hoće, jer je roba njezina. Naše je samo da saslušamo cijenu.

— Ne mogu se ne ljutit — osorno dočeka Stojan praveći što mrgodnije lice — kad vidim da ne govori pravo. Ona hoće i mene da ucijeni, jer ja sam tvoj ortak. Kako se neću ljutiti?

Anđa mu pristupi bliže i otvoreno ga pogleda.

— A je li pravo da vam poklonim robu? — zapita jače. — Zar mi nijesi i ti govorio kako je dobra? Pa zar veresija nije čista i sigurna? Ako hoćete da mi platite pet stotina hiljada groša, i prodaću vam je, a ako nećete, sretan vam put.

Stojan savi ruke otraga i iskezi se prema njoj.

— Pet stotina hiljada groša? — ponovi podrugljivo. — A misliš li da smo mi budale? Što nijesi rekla deset, pa bi lakše bilo računat...

— Ja mislim da nije skupo — odgovori gazdinica mirno.

Stojan se ispravi.

— Omrvi ti, omrvi još — viknu strogo — nemoj ucjenjivat nego pošteno zbori.

— Pa koliko dajete vi? — zapita gazdinica oštrije. — Ja sam rekla svoje, pa i vi recite svoje . . .

Stojan pogleda u Peru.

— Koliko misliš da je pravo? — zapita.

— Ja .. . ne znam dobro u robu — poče zamuckivati Pero — ama ti veliš da je dobra . . . A ako je dobra roba i tefter, onda bi' ja dao četiri stotine i trideset hiljada groša . . .

Stojan namignu na Anđu, pa obori glavu.

— The, toliko će valjati — reče.

Anđa ih pogleda obojicu i podsmjehnu se.

— A je li to pravo? — zapita. — Onaka roba i tefter pa za te pare? . . . To ja nikad živa dati neću . . . Daću za četiri stotine i pedeset hiljada najniže, pa kako vam drago . . .

— Imaš li duše? — zapita Stojan kao moleći. Pero ti plaća lijepo.

— Ne plaća!

— Plaća!

Pero poče opet zviždukati i šetati po avliji.

— Meni je do pogodbe, a nije do para — reče najpošlje. Ja ću dati još deset hiljada i to mi je pošljednja . . .

— I ona mora dati! — gotovo vrisnu Stojan. — Nema tu sad tamo-amo . . . To je lijepo plaćeno! . . .

Gazdinica slegnu ramenima.

— Pa . . . nek je sretno — reče. — Otimljete mi puno, ama šta vam mogu?

— Sretno! — viknu Pero i pruži joj ruku da se rukuju.

Stojan se samo osmjehnu, pristupi joj i potapša je po ramenu.

VI

Magaza Perina bila je jedna od najvećih i najljepših magaza u šeheru. Široka, prostrana, vidna. Dvoja velika vrata gledala su na glavnu čaršiju, a treća, manja, u jednu krivudavu ulicu što je magazu opkoljavala s boka. Šilte ni čekmedže u njoj nije bilo. Njih je zamjenjivao dugački, ovisok *banak*, tezga, pretrpan svakovrsnim čohama, basmama, papirima. Samo jedno mjesto, za kojim je gazda stajao, bilo je potpuno prazno i čisto. Rafovi veliki, mavenom bojom bojadisani, bili su prepunjeni robom, koju je Stojan razmjestio kako je bolje znao. Otkako se uortačio sa Perom, gotovo nije počivao ni on, ni tri mu momčeta. Po čitav dan svi su bili u poslu, svi na nogama. Ili su uređivali stvari ili podmirivali mušterije. A mušterija sila jedna! Neke su dolazile po potrebi, neke iz radoznalosti, i magaza je bila uvijek prepuna. Zajapuren, oznojen, Stojan je trčao čas na jednu, čas na drugu stranu, šamarao sluge, vikao i posluživao. Pazio je da mu svaki mušterija ode zadovoljan iz dućana i podmiren kako treba. Boljim mušterijama davao je i neke sitnije poklone da ih time i drugi put namami. Pozdravljao se ljubazno sa svakim, klanjao se, preporučivao. U tome je čisto zaboravljao i na ručak i sjećao ga se tek oko dva ili tri sata pošlje podne, ako je bilo malo manje navale u poslu. Katkada ga se nikako nije ni sjećao niti šta jeo prije večere. U neđelju, kada su svi ostali počivali i izlazili u šetnju, on je radio i znojio se uživajući u tome što je baš nedjeljom mogao najviše uloviti tuđih mušterija.

Jedino srijedom i petkom izlazio je iz magaze i izostajao duže. Tada je obično išao na sud i gledao

da li se čija dobra prodaju za dugove. Gotov je bio da uvijek nameće. Desilo se da je nekoliko stvari uzeo vrlo jeftino, jer nije bilo drugih nametača osim njega. Sva dobra pokojnoga Lazara Smiljanića uzeo je za dvadeset hiljada groša, iako su valjala pedeset. Dvije kuće pokojnoga Radana Glišića, što su vrijedile dvadeset i pet hiljada groša, kupio je za deset. Tako je nakupovao još nekoliko ostarijih kuća, pa njiva, vinograda, mlinica. Izgledalo je da će »za Anđine novce« čitav šeher kupiti... Vraćajući se sa suda, Stojan se svraćao i u poneke dućane zato da razgleda kako koji bakal stoji, koliko ima robe i koliko se može kreditirati. Uz to je pregledao zvjerku, voštinu, vunu, kože i, ako su cijene bile povoljne, kupovao i nosio u magazu.

Počivao je samo uveče, pošto bi zatvorio magazu. Zamoren, klonuo, malaksao, ali ipak veseo i raspoložen, uvjeren potpuno da ide pravce tome da postane najveći gazda! Radi toga zaboravio je neko vrijeme i na štednju. Kupio je gazdinici i sebi novije odijelo, obojio sobe, a nekoliko dana uzastopce hranio se gotovo samim mesom, i, štaviše, zalijevao ga sa *frtaljčićem* vina.

Sa gazdinicom je opet počeo ljubaznije razgovarati.

Iza večere izišao bi na avliju, prekrstio noge na mekoj, mokroj travi i, pušeći, počeo ispijati svoje vino. Prema njemu je sjedala gazdinica, oslonivši se leđima o stablo visokoga duda, i zamišljeno gledala u nemirno lišće kako, mjesecom obasjano, leprša i svijetli se kao da neko razbacuje srebrne talire i igra se njima. Oboje su neko vrijeme ćutali uživajući u ljepoti modrikasto-svijetle noći, prohladne, vlažne, mirišljave. Uživali su slušajući žalobne zvuke nečije zurle što su čak iz podbrdnih mahala, iza nepregledne mnozine tučnih i bakarnih silueta duguljastih sevlija, širokih lipa, dudova i oraha, probijali se i cvileći, jaučući, iščezavali, gubili se u visini.

— Eh, i noći i dani i sve mi se sada čini ljevše otkako mi rađa pođe ovako — počne Stojan, pošto je popušio treći cigar i iskapio pošljednju čašu. — Sad

sam se dočepô jedne prve radnje u šeheru, a pošto sam ja glava te radnje, to sam ti, biva, kô i prvi u šeheru... Sve mi je u ruci, sve radim što hoću... Pero mi ne smeta... On dođe, okrene se i pogleda po rafovima, pa zaište para i ode. Para traži gotovo svaki dan, a ja samo dajem i pišem... Ako ga, rad' adeta, zapitam za kakav savjet, a on samo zvizne i slegne ramenima. »Radi kako znaš«, veli, »a mene ne pitaj. Ja se u to puno ne razumijem«...

Gazdinicu je njegov razgovor slabo zanimao i ona ga gotovo nije ni slušala. Pogled joj se neprestano otimao u visine, kao da je željela i sagledati one zvuke zurline, a nešto mekano, toplo, golicavo, kao da joj se omotavalo oko srca i kravilo ga. I krv kao da joj se počela zagrijavati! Gazdinica je osjećala kako joj, poput mrava, gamiže kroz žile i škaklji je ispod pazuha, pa juri u obraze i prelijeva ih svojim rumenilom. I milo joj, prijatno, lako na duši i, kad ne bi tu bilo Stojana, ništa ne bi željela nego ostati ovdje do jutra, leškariti i slatko se naplakati.

Stojan je opet pričao ne gledajući na nju. Razgovarao je kao da razgovara sa drvećem oko sebe ili sa nekim nevidljivim bićem. Nešto kao da ga je gonilo da govori, mnogo da govori i da se hvali. On je govorio ne mareći za to da li ga ko sluša ili ne. Stoga nije ni očekivao kakva odgovora od gazdinice Anđe, niti se ljutio na nju zbog ćutanja.

— A svi kasabalijski trgovci i trgovčići sad su moje mušterije — nastavljao je neumorno. — Svaki dan stiže od njih para, naredaba. Ni ja ni tri momčeta Perina ne možemo ljucki da osvojimo. Puca glava, brate, okreće se kapa na njoj... Ama ne smeta!... Neka ja samo radim, pa ne smeta!... Samo pare, pare, pare da zgrćem, pa makar ne jeo i ne pio. Kakav ručak? Šta će mi ručak? Posla, posla, para daj! Bez posla se ne može, a bez ručka može!

— A — uzdiše gazdinica sklapajući oči, naslanja glavu na lijevo rame pa rastvara usta i kao da hoće da udahne što više vazduha, ispunjena onom čudnom pjesmom vazduha vlažna, prohladna, mirišljava... Nekolika lista dudova, u igranju svome,

otrgli se i počeli padati po njojzi. Jedan joj se zaustavio na kosi, jedan na obrazu, a dva se spustila upravo pod podvoljak na meke, gole prsi. A ona niti je osjećala niti ih stresala sa sebe... Samo je sklapala oči, leškarila, uzdisala.

— Pa sve je to malo, nego sad vas šeher priča o tome koliko sam za tvoje pare zemalja i kuća nakupovô... — opet će Stojan oduševljenije. — Po glavnoj čaršiji, po svima ljevšim mahalama ima barem po jedna moja kućica jali barem kućište... Sve to kupio džaba na sudu!... Još samo da se odvažim, a ima se para, pa ću brže počet nove kuće gradit... Hoće zinuti sve malo i veliko u šeheru i gledat u me kô u kakvo čudo. Onda ću ja biti krupan, jer će to biti najljevše kuće u šeheru. Šta su kuće Perine, gazda-Radovanove i gazda-Petrove? Ja hoću da budu moje još više! Hoću, jer sad se ima para!... Tu su tvoje pare, a tu su pare i iz magaze... Štediću od svake druge stvari, i trošiću u kuće, pa kad se zapita: »Čije su najljevše kuće u šeheru?« da svak živi odgovori: »Gazda-Stojanove!«...

Razdragani Stojan izgovarao je zadnje riječi sa tak'om drekom da se gazdinica prepala i trgla. Obrazi su joj gorjeli, crveni poput makova cvijeta, a podvoljak joj je podrhtavao, treskao se. Velikim, suznim, punim nezadovoljene strasti pogledom premjeravaše Stojana. Zatim je lagano, puzeći, pristupala i vrelu ruku obavijala mu oko vrata, a glavu spuštala na prsi.

— I po svoj Hercegovini kupiću još kuća! — uzvikivaše on bješnje, oturujući joj ruku. — U koje mjesto dođem, nek imam svoju kuću... Tako će, eto, bit ono što sam želio i tako ću se ja spominjat... Pare, pare tvoje i Perine učiniće me *najkrupnjim* čo'jekom!... A Pero ništa i ne nadzirava. Ja radim kako hoću... Dajem njemu, a uzimam i sebi koliko hoću... Ja sam i danas našim čaršinlijama krupan. Ama meni nije stalo za njima i hoću više... više... više...

On izdizaše ruke iznad sebe, kao da bi do neba da dohvati, a gazdinica je pružala glavu između njih

i silom mu se uvlačila u zagrljaj. Goreći, obavijaše ga objema rukama i snažno pritezaše sebi. Obasipala mu je poljupcima i čelo i oči i obraze. »Šta je to?« kao da je htio zapitati on i odgurnuti je, ali se ona pripijala uza nj sve to jače, te ga čak oborila i na travu, a ljubila sve vatrenije, žešće . . .

I dugo, dugo ostajali su u travi, i tek ispred ponoći vraćali su se u sobe.

i silom mu se uvlačila u zagrljaj. Goreći, obavijaše ga objema rukama i snažno pritezaše sebi. Obasipala mu je poljupcima i čelo i oči i obraze. »Šta je to?« kao da je htio zapitati on i odgurnuti je, ali se ona pripijala uza nj sve to jače, te ga čak oborila i na travu, a ljubila sve vatrenije, žešće . . .

I dugo, dugo ostajali su u travi, i tek ispred ponoći vraćali su se u sobe.

VII

U zadnje doba Stojan što god je zamislio, počeo je odmah izvoditi. Željan da mu se ime što češće spominje i da svak *visoko* misli o njemu, počeo je jednoga istoga dana da zida tri velike kuće u tri razne mahale. Naljepšu i najveću kuću počeo je graditi na glavnoj čaršiji, da može upadati u oči i strancima koji dođu u šeher. Na njoj je radilo preko četrdeset majstora. Kad se polagao temelj, gazda Stojan došao je da lično prisustvuje, te je svojom rukom dva kamena temeljca prelio vinom, prekrstivši se tri puta prije toga. Običaj je zahtijevao da tom prilikom sve majstore i argate počasti, a pošto je Stojan poštovao običaje, to ih je *izvrsno* i počastio. Na četrdeset majstora naredio je punih dvadeset litara vina i još je zahtijevao da se sve vino ispije pred okupljenim svijetom, kako bi se i o tome moglo pričati. A svijeta je bilo silesija. Besposlene čaršinlije, sa dna i sa vrha čaršije, ostavile prazne dućane i došle da osehire kako će se osnovati nova *bina*. Nekoliko seljaka došlo tražeći zarade, a čitav tabor djece skupio se tek radi galame, jer su znali da nijedan ovakav skup ne može proći bez galame.

Ponosito, sa prezrivim osmijehom na usnama, razgledao je Stojan okupljenu svjetinu. Neobično se radovao kad je opazio kako ga zadivljeno gledaju. »Kako su sada svi sitni, a kako li im se činim krupan«, mislio je polazeći u magazu, »a kako li će me gledati još kroz koju godinu« . . .

A još se više obradovao kada je čuo da se u čitavome šeheru zbilja ni o čemu govorilo nije koliko o njegovim kućama. Čaršinlije su unaprijed procjenjivale koliko će koja zapasti novaca i kladile se oko

toga. Više od trideset njih okladili su se »sa po ručak«, a preko pedeset »sa po deset litara vina«. Osim toga, jedni su tvrdili da će na velikoj kući biti šest vrata i dvadeset prozora, dok su to drugi odlučno pobijali govoreći kako će biti samo četvora vrata i osamnaest prozora. Desilo se da su dvojica, prepirući se oko vrata i prozora, počeli vrijeđati jedan drugoga i častiti se kojekakvim psovkama, dok nije došlo sasvim »do gusta«, tj. do šamara. Onaj je prvi slučajno izjeo punih deset šamara, a drugi samo dvadeset. Tak'e svađe, kao i opklade, ponavljale su se gotovo svaki dan i rasle sve to više, kao što je i kuća rasla. Pa ne samo čaršinlijama nego i nekakvim pretrgama, čak iz osme mahale, kao da pređe u strast to klađenje i svađa. Nijesu ljudi imali kada raspremiti dućančića nego ih odmah ostavljali — ne obziruć se na mušterije — pa trčali pred *binu* i gledali kako se zida. Jedni su na kući nešto hvalili, drugi kudili. Čak su se počeli i oko majstora prepirati i pitati se koji je bolji. Zbog toga se stvoriše i dvije partije. Jedna je držala stranu bradatome majstor-Franji, što je mogao jednim udarom čekića popoloviti veliki kamen, a druga je držala stranu majstor-Šimi, što je najteži posao mogao raditi pjevajući. Čak je i po zidu, kao po ulici, trčao pjevajući, »a da mu se malo otisnula noga, ne bi ga zemlja živa sačekala«, kao što govorahu njegove pristalice. I jedni su isticali vrline svoga ljubimca, a drugi svoga, i obično je nastajala takva graja da su oba majstora morala ostavljati čekiće i trčati da zovu policiju neka ih umiri.

Što god su svađe bile češće, Stojan je izgledao sve to veseliji. Obično u magazi primao je izvještaje o njima. Odmah se počeo i smijati više i čavrljati, šaliti se. Sa slugama je postupao ljepše, blaže i, mjesto da ih časti šamarima kao obično, samo bi ih malko kvrcnuo po nosu ili potegao za uho.

— I sve su to sitnice dosada — govorio je glasonošama trljajući ruke. — Ove su kuće samo početak, što se kaže. A gradiću ih ja još, kakve ovđe nikada niko nije ni zamislio, a kamoli viđeo . . . Bože

meni zdravlja, a imaće se svijet još čemu čuditi... Nijesam se ja džaba rodio...

I svakome se tako hvalio. Kome nije mogao usmeno, tome se hvalio pismeno. Mušterije su bile osuđene da mu iz trgovačkih pisama čitaju čitave članke o zidanju kuća. Morali su čitati: i koliko majstora radi na njima, i koliko im se plaća, i kakav se kamen uziđuje. Ako je koji kasabalija došao da nakupuje robe, on ga je odmah izvodio na kuće i pokazivao mu gdje će biti koja soba. Jednom riječi, on je govorio samo o kućama i govorio toliko da je Pero po punih pet dana propuštao a da ne zaviri u magazu. Strahovao je siromah da ga Stojan opet ne uhvati i da ne potegne svoje građevine u razgovor.

VIII

Licem na Božić a na dva sahata prije svanuća, probudi se Stojan, sjede na dušek i, protežući se, gurnu gazdinicu Anđu:

— Ustaj, pa naloži funur i daj mi preobuku... Treba da se iđe u crkvu.

Gazdinica se promeškolji, podiže se i poče se češkati.

— Rano je — poče zijevajući.

— Nije — odgovori Stojan i odgurnu jorgan sa krila. — Čini mi se da sam kroz san čuo prva zvona.

Ne govoreći ništa, gazdinica se diže, lijeno se primače peći i, kao preko volje, poče gurkati u nju drva i luč. Upali vatru. Zatim opet zijevnu, opet se počeša i, ogrnuvši se lakim šalom, izađe iz sobe. I dok se Stojan još protezao i kao smišljao se hoće li ustati ili neće, ona se vrati noseći preko jedne ruke nove čakšire, nov fes, traboloz, anteriju i saltu, a preko druge čistu, utlejisanu košulju. Sve to ostavi preda nj i, izmaknuvši se u kraj, skrsti ruke i poče se moliti bogu, prema ikoni.

— Je li studeno napolju? — zapita Stojan i prihvati za košulju.

— Studeno — odgovori ona prekidajući molitvu. — A avlija se bijeli... Čini mi se kô da je snijeg napadô...

Stojan se poče lagano oblačiti, zagledajući najprije u haljine da vidi jesu li dobro očišćene. Obuče i košulju i anteriju, pa otpočinu malo i gledaše u vatru kako zalizuje kroz one rupice na vratima, a odsjev joj dršće i igra na ćilimskim šarama.

Pošto obuče i čakšire i uredi se potpuno, izađe da se umije i tada poče tražiti stari, kukasti štap pokojnoga gazda-Sime.

— Kad se vratim iz crkve, neka bude kahva pečena i neka se veselica donese iz peći — reče gazdinici. — Nemoj da čekam na to.

Pa, opirući se na štap, polako, kao starac kakav, izađe na ulicu.

Uska ulica, ispupčena, ograđena malim, šiljastim, uzdignutim i položenim humkama, razgranala se pred njim i bijelila se kao da je u čisti pamuk umotana. Na savijucima, gdje je osjenčena ćošama i strehama manjih i većih kuća, crnjele su se po njoj oveće raskomadane zakrpe i kao pjege neke, slične gavranima, koji, sa krilima opruženim naširoko, leže mrtvi, nepomični. Male, sniske strehe i krovovi kuća, okićeni debelim, staklenastim mosurima, što vise o njima u dugim pravim redovima, kao da su se još više pogurile pod novim teretom, dok im se stari, i uspravljeni i nahereni, dimnjaci čisto ponose svojim velikim, teškim šubarama i izgledaju ljepši, vitkiji. Iza njihovih leđa izdizahu se plavičasti vrhovi tankih, udaljenih munara, gordi, veličanstveni, kao da su od najfinijega mramora istesani. Preko nekih omanjih, mrkih zidova, iz muslimanskih avlija, štrčale su široke grane starih šanduda i smokava, kao beharom okićene... Studen, oštar zimski vazduh štipao je Stojana za nos, za uši i obraze, a noge su mu duboko upadale u mehkotu, kao da je gazio po samome guščijemu perju.

Kada se približio crkvi, zazvoniše i druga zvona. Brujanje i ciliktanje njihovo, ubrzano, mekano, razlijegalo se kao iz daljine i sličilo jecanju nečijemu. Činilo se kao da tiha, studena, svijetla noć uzdiše i jeca, cvili i umire... Stojanu kao da se nešto milo, slatko razli po prsima. Podiže glavu i pogleda prema visokome, ogromnome zvoniku. Kao da se samim zvijezdama okitio, tako je izgledao zlatan, ružičast, gizdav, obasjan nemirnim plamičcima koje stotine manjih i većih svjećica što su na svima prozorima gorjele.

Gledajući Stojan zastade i, po nekome čudnome nagonu, spusti štap na snijeg, skide fes sa glave, i, duboko se preklonivši prema zvoniku, poče se krstiti.

Došavši u crkvu, stade na vratima. Svjetlost mnogobrojnih svijeća udari mu u oči i zagušljiv, vlažan zadah zapahnu ga iznutra. Crkva je bila prepuna svijeta. On je pred sobom vidio glave, samo glave, čupave, podšišane, podbrijane i ćelave, koje se nekako svijetlile mimo obično. Jedva se nekako mogao progurati i doteturati do *banka,* za kojim je mršavi gazda Nikola Gaćan prodavao svijeće. Stojan prisloni štap uz banak, fes strpa u džep i opet se poče krstiti, šapćući pri tome sve molitve što ih je još kao đak naučio. Zvučni glas popa Todora odjekivao je kroz crkvu i orilo se umiljato, skladno pjevanje školske djece, ali ga on nije slušao. Samo se krstio i molio. Izgledalo je da u čitavoj crkvi ne bijaše pobožnijega čovjeka od njega, izuzimajući jednoga starca, koji je više klečao nego stajao, a metanisavao neprestano, udarajući čelom o mermerni pod crkveni.

Tek kad je sve molitve očitao i kad nije znao šta će više, odahnu malo i poče se obzirati oko sebe posmatrajući ostale bogomoljce. Bile su tu nekolike sitnije gazde, koje mu, smjehuljeći se, klimnuše glavom: bila su i dva-tri poznatija mu bakala i nekoliko hamala. Prezrivo pogledavši hamale, okrenu se na drugu stranu, gdje su stajale nekolike babe. Stojan izbulji oči i poblijedi. Mlada, punačka ženica, rumena i svježa kao proljetnji pupoljak, stajala je pored njih, oborila oči u zemlju, i, držeći savijene ruke na pojasu, tiho se molila. Stojan poznade Rosu. I nikada mu se ljepša i milija nije učinila. To kao da sada nije bila žena sa ovoga svijeta nego neko uzvišenije, nadzemaljko biće! . . . Njemu zakuca srce i dugo, dugo nije mogao odvratiti pogleda sa usana joj, oko kojih je i sada treptio blažen osmijeh.

Čim se svršila leturđija, on stade pored vrata, pokraj samoga gvozdenoga kanata crkvenog. Htio je pustiti da prođe ispred njega i da joj se javi. Mislio je da je već morala zaboraviti na sve što je prošlo, na

sve muke što joj ih nanio, i da joj se smije javiti kao stari, dobar poznanik. Kad je vidio da se krenula iz crkve, spuštajući na tas svoj maleni prilog, isprsi se malko i poče se osmjehivati. Htjede joj i ruku pružiti. Ali ona prođe mirno, lagano, ne skidajući ruka sa pojasa niti dižući glave. Nije ga ni pogledala. I njemu klonu ruka, pa ustuknu natrag, ne usuđujući se ni rječce prosloviti, kao da bi time kakvu svetinju povrijedio.

Navriješe i ostali ljudi iz crkve.

— Hristos se rodi! Vaistinu se rodi! — pozdravljali su se sa svih strana. Nekolicina pozdraviše i njega i stegnuše mu ruku, ali on nije odgovorio ništa, niti je znao šta će odgovoriti.

Tek kad se, između ostalih, pomoli i usukana glava Jeguljina, a sitne, mišije oči zaustaviše se na njemu, on pristupi bliže i stište Jegulju za ruku.

— Nešto mi jutros pade Boško na pamet — reče. — Znaš li šta on radi i đe stoji?

Jegulja uzvi šijom i pogleda ga ispod oka.

— A gotovo ništa ne radi, osim što pije — odgovori. — Što god je imô zemlje u selu, a što mu je od oca ostala, sve je prodô pa kupio ovđe nekakvu kućicu. Kućica mu je u Mirčetića sokaku i u njoj živi... Nesretnik je to jedan, brate!... Čudim se od čega živi. Kupuje i prodaje nekakve brave i goveda, i to mu je sve...

— A ima li đece? — zapita Stojan stežući mu ruku jače.

— Ima dvoje... Krasna su mu đeca kô... kô što im je i mati krasna!

— Krasna — uzdahnu i Stojan.

Jegulja izvuče ruku iz njegove i popravi kitu na fesu, pustivši da ga udara po čelu.

— A i valjana je — dodade tiše. — Tuđe haljine šije i pere, pa đecu odijeva... Ođevena su joj i čista kô gazdinska.

Stojan pođe nekoliko koračaji, pa zastade.

— A kako može sačuvat ljepotu 'nako kad se pati i kad joj Boško pije? — zapita.

IX

Drugi dan Božića, iza leturđije, odijeliše se bogomoljci u grupe i raziđoše se po svima mahalama da čestitaju praznik prijateljima. Po dvojica, po trojica, po četvorica, a često i po osmorica, zajedno su išli iz kuće u kuću i čestitali. Bilo ih je mnogo koji su svraćali i u sasvim nepoznate kuće, samo ako su im vrata bila okićena bršljanom, u znak da su pravoslavne. I tu su čestitali i častili se. Naročito su se svraćali onamo gdje su znali da ima djevojaka i gdje su uzgred mogli proašikovati. I iz svih kuća, iz svih mahala orile su se vesele pjesme i prolamale oštri, studeni vazduh. Izgledalo je kao da čitav šeher, odjenut snijegom, pjeva i veseli se. Sve kao da slavi dan Hristovoga rođenja!

I Stojan je pošao da čestita svojim mušterijama, prijateljima i zvancima, ali sam. Niti je tražio ni zvao koga, niti bi mu prijatno bilo da ga je ma ko pozvao. »Sam sam se i rodio«, prošaptao je polazeći, a tako je mislio i odgovoriti svakome koji bi se usudio zapitati ga zašto je usamljen. Kukasti štap gazda-Simin nosio je i danas sa sobom i opirao se na njega misleći da tako izgleda važniji i ozbiljniji. Lagano je gazio po snijegu, koji je hrštao i škripao pod nogama mu, ne osvrćući se ni na koju stranu. Bojao se da mu se pogled ne susretne sa pogledom kakva *golje,* te da se ne bi morao, po običaju, mirbožiti s njime.

Stojan je tako prošao kroz nekoliko sokaka a da nije svrnuo ni u jednu kuću. Tek kad je došao do Perinih vrata, zastao je pred njima, kao smišljajući se hoće li ući ili neće . . . Smisli se i uljeze.

— Je li Pero doma? — zapita jedno omanje slušče, što je stajalo na avliji i stimavalo kako se nazebli vrapci češkaju kljunićima, pod ovećom kućnom strehom.

— A? — zapita slušče blesasto, jer mu nije čulo pitanja.

— Je li Pero doma?

— Za gazdu pitaš? — opet otegnu slušče zijevajući. — Ovaj . . . bio je jutros i umijo se . . . kazô je da ne može u crkvu . . . ovaj . . . i popijo je kahvu, pa je . . . pa . . . otišô je niz sokake nekuda . . . Nije doma.

Stojanu kao da laknu na duši. Obradovalo ga što se ne mora zadržavati.

— Pa kaži mu da sam ja dolazio — reče meko. — Kaži: Stojan je dolazio.

— Je li gazdi? — zapita slušče češkajući se. — Kazaću ja njemu: kazô mi je Stojan da je dolazio . . . ovaj . . .

Stojan ga ne htjede dalje slušati. Okrenu se i izađe iz avlije . . . Krenu dalje niza sokake, opet ne svraćajući nikome . . . Čak je prošao i pored gazda-Radovanove kuće, a da nije svratio. I tek kad dođe do Mirčetića sokaka, osmjehnu se, pogladi brkove i svrnu tamo.

Sokak je bio prepun djece, zdrave, okretne, vesele djece. Nijedno nije imalo na sebi kaputa, ni toplije anterije; svi gotovo bosonogi. Obrazi, uši, nosevi zacrvenili im se, a noge i ruke pomodrile im, naježile se. Valjaju se po snijegu, skaču, viču, galame! Grude su letile sa svih strana i razbijale im se o glave, o leđa, o prsa, a oni sve to veseliji, smijeh i graja sve veći.

Opazivši Stojana, zastadoše malo i, turivši ozeble ruke pod pazuhe, počeše sitno poskakivati s noge na nogu.

— Đe je ovđe Boškova kuća, đeco? — zapita Stojan gledajući ih.

— Koga Boška? — zapitaše djeca jednoglasno.

— U našem sokaku ima osam Boška . . .

— Boška Benetala.

— Eno je!

I svi upriješe prstima u jedna omanja, prilično nova vrata, čiji je gornji direk bio sav okićen bršljanom.

— Aha, lijepa kućica! — prošapta Stojan uputivši se tamo. — Lijepo je Boško kupio . . . I tu Rosa živi!

Kad se približio vratima, opet zagladi brkove, popravi traboloz, a zlatni sahatni lanac povuče unaprijed da se bolje vidi.

— Mučno mi je, ama opet hoću da je vidim — opet prošapta. — Prvi se sevdah nikad ne zaboravlja? A dako bude zaboravila na onu bruku.

Stupivši u malu, tijesnu avlijicu, stade malo i poče razgledati kako je sve čisto, okićeno i uređeno. Sobna vrata, prozorski direci i ćerčive, nedavno oprani, žutjeli su se poput nevena, a sve je mirisalo čudnim mirisom, mirisom iskidanoga smilja i izmirne.

— Kako je kućanica! — uzdahnu Stojan hvatajući za kvaku na sobnim vratima i otvarajući ih. — Kako je ovđe lijepo! — viknu glasno stupivši u sobu. — Hristos se rodi i sretan vam praznik!

Rosa, koja je sjedila pored peći dojeći jedno dijete, a drugo milujući po glavi, brže skoči i sakri dojku pod košulju.

— Vaistinu se rodi — odgovori pocrvenjevši, a leđima se prisloni uza zid i plašljivo ga gledaše, kao bojeći se da je ne napa'ne.

— Zdravo živo, Roso? — zapita Stojan pružajući joj ruku i okrećući glavu u stranu, da joj izbjegne pogled. — Kako je Boško? Đeca kako su ti?

— Dobro su, fala bogu — odgovori Rosa, pribirajući se. — Svi su dobro.

— Boško nije doma?

— Nije.

Ne znajući šta dalje da pita, Stojan sjede blizu prozora i prstima poče dobovati po staklu. Rosa spusti dijete na ćilim pa uze duhan i rakiju i pođe da ga posluži.

— Studeno na izvanu — reče on pripaljujući cigar.

— Studeno.

— I snijega dosta!

— Dosta.

Stojan prihvati i za rakiju i iskapi čašu.

— Ah, slatka je iz tvoje ruke — uzdahnu i osmjehnu se.

Ona se namrgodi, a ne odgovori ništa.

— Čini mi se da lijepo živiš? — zapita je.

— Lijepo, fala bogu — odgovori ona ponosito podignuvši glavu.

— Poznaje se i po tebi... Ljevša si i jedrija nego prije. I sad da čo'jek pomahnita za tobom.

Ona ga pogleda oštro, okrenu mu leđa i ode da ostavi čašu rakijsku na sto. A on je neprestano pratio jednim pogledom, strasnim, požudnim, upaljenim, posmatrajući joj naročito oble, razvijene kukove, pleća i ramena...

— Zar se i sada ljutiš na me? — zapita je pošto se ponovo okrenula.

— Zar imaš obraza da me pitaš za to? — surovo odgovori ona sijevajući očima.

— Ti me, biva, ružiš, a ne pitaš jesam li ja kriv bio? — dočeka on jače.

Ona okrenu glavu u stranu.

— Ja bi' volila da ne govorimo o tome — odsiječe. — Što je bilo, to je i prošlo... Ja sam sada udata žena, pa i ne mislim o tome, a kamoli da govorim.

On ne odvajaše pogleda od nje.

— Kako si pakosna! — reče prijekorno. — Zar se mogu lahko zaboravit svi oni naši sastanci?... Ja ih ni u grobu zaboravit neću... Kad mi pa'ne na pamet...

— Ako ćeš ponovo to spominjat, ja ću izać iz sobe! — presiječe ga ona ljutito. — Šta misliš ko sam ja, pa da mi možeš tako zborit?... Ako si i gazda, u mojoj si kući, a u njoj ne smiješ svašta govorit...

Stojan ustade i približi joj se.

— Ohooo, kakva si to? — zapita silom se smješkajući. — Jesi li ti ona stara Rosa? A zar ne znaš,

bona, koliko sam te puta poljubio u te oči, u slatke jamice na obrazima i u mehki podvoljak.

— Miči se, krvniče! — viknu ona ustuknuvši natrag, bijesna, razjarena. I prije nego što se mogao ukloniti, izmahnu onom mekom, nježnom rukom i priveza mu šamar uz obraz. — Napolje iz moje kuće, bezvjerniče jedan! Napolje! — viknu još jače i tako ga gurnu da umalo nije udario čelom o sobni direk.

Niti je znao što odgovoriti ni odbraniti se. Pokunjen, zbunjen, smeten, brže zgrabi štap, otvori vrata i izleti iz sobe. Pretrča i preko avlijice misleći, zar, da ga još goni. Tek kada izađe na sokak, zastade malo, odahnu, i mrgodno, osvetnički, pogleda u vrata. Zatim, ne osvrćući se, pohita kući, držeći jednako desnu ruku na obrazu, koji je gorio kao vatra, crvenio se. Osjećao se posramljen, ponižen, satrven, kao nikada dosada. On, gazda jedan, bojni trgovac, koji je htio da svakome na svijetu izgleda moćan i *krupan,* dočekao je da digne ruku na njega kći jednoga kundurdžije, a žena jednoga pjanca i kavgadžije! Da ga udari jedna žena, koju on za svoje mekinje može kupiti!... I ipak joj nije mogao ništa, ipak je ustuknuo ispred nje i pobjegao sramno, kukavički, podlo...

— Ovo... ovo joj nikad zaboravit neću i skupo će mi platit — šiknu kao guja dočepavši se svojih vrata. Ljutit, razjaren, mrgodan, uljeze u avliju, pa, ne znajući šta bi drugo, najpogrdnijim psovkama poče obasipati gazdinicu Anđu.

X

Tri puna dana bio je Stojan ljutit i razdražljiv. Niti je s kime govorio, niti je dao da ga zapitkuju. Gazdinicu Anđu grdio je neprestano, bez ikakva povoda, a sluge u magazi šamarao je svaki čas. Obraz kao da mu je jednako gorio od šamara Rosina, i on je mislio samo o njoj. Ona, ona da se usudi i da ga ošamari! Udala se, pa digla nos, pobjesnila i misli da joj sad niko ravan nije!... I ništa nije želio nego da joj se osveti... Samo da dočeka pa da je vidi poniženu, posramljenu, kako mu se uvija oko koljena i kako ga moli. Samo to! I tada da joj se nasmije, da je gurne, uništi, upropasti!

— Osvetiću se, makar odma' umro... Ništa ne žalim, ni para, ni života, samo da se osvetim! — govorio je sam sebi i, grickajući nokte, smišljao pedeset raznih »planova« kako će je »uloviti«.

Gazdinica Anđa opet je strepila pred njim. Nije smjela ni dahnuti, a kamoli da što progovori. I ko zna koliko bi još ćutala, da jednoga dana, upravo na Bogojavljenje, ne javi im se u kući nenadan gost, koji ih nehotično prisili da progovore jedno s drugim.

Negdje oko svanuća javi im se taj gost: nevisoko, mršavo momče, u prljavim i pohabanim seoskim haljinama, sa poderanom kapom na glavi kroz koju je provirivao bič kose. Oči mu crvene, krvave, lice podbuhlo, čivitasto-modro, neuređeni mu brkovi pali po ustima, a na čelu mu se ispoljile dvije krupne čvoruge, koje je sigurno zadobio u kakvoj tučnjavi. Ne snebivajući se nimalo, smjelo i otvoreno pristupi Stojanu i pruži mu ruku.

— A zar se nećeš poljubit sa mnom? — zapita ga drsko, nabusito. — Ja sam ti burazer Jovan.

— Ti? — zapita Stojan i kao ne vjerujući zagleda mu se u lice. — Ti? . . . Tako mi boga, jesi baš ti, nesretniče.

Iako preko volje, ipak se diže sa šilte i poljubi se s njime. Zatim brže-bolje okrenu glavu u stranu, jer je iz Jovanovih usta bazdilo rakijom.

— A kako si ti, nevjesta? — zapita Jovan Anđu rukujući se s njome. — Ne znamo se, ama treba da se upitamo . . .

Pa, i neponuđen, sjede nasred sobe, prekrsti noge i, potegnuvši iza vrata kratki čibuk, napuni ga. Pripali.

— Ja znam da ti nije drago što sam došô — reče Stojanu i ne gledajući ga. — Ti si kô gazda jedan vođe, a ja sam ugursuz i nikakva vjera. Ama burazeri smo, efendum! Nit se možeš ti odreći mene, ni ja tebe, a ja se i ne odričem, ne dô bog . . . Ja bi' volio da imam desetoro braće, pa da su svi gazde! . . .

Stojan mrgodno gledaše preda se i ne odgovori ništa.

— A došô sam da se vidimo — nastavi Jovan odbijajući dimove i praveći najsmješnije grimase prema Anđi. — Odavno se i nijesmo sastali . . . Onda smo bili đeca, a sada veliki samsovi, da bi mogli o nama kenjca odrijeti . . . Pa da te obradujem, a znam da će ti bit mrsko, velim ti i to: ja sam došô da ostanem u šeheru. Okušaćemo može li se i iz mene istesati osrednji gazda . . .

— Ti da ostaneš? — poplašeno podviknu Stojan, pomaknuvši se s mjesta. — Ti?

— Čekaj, burazeru, nemoj se ljutiti, jer ti nije Tatarin za vratom, — dočeka Jovan bezbrižno i pusti dim kroz nos. — Što, biva, ne bi' i ja mogô živit u šeheru? . . . Zar i ja nijesam čo'jek, stvoren, biva, na podobije božje? . . . Sestra nam se udala davno i ono je sad bolesna, pa se jedva miče . . . Zapasala boles' pokojne matere . . . A ja sam ostô sam samcit u kući, bez ikoga. Šćeo sam se ženit, ama me neće ni-

kakva đevojka, osim Gašanove Mare; a ja opet nju neću, jer ima malo mahanice pri sebi: ćorava je i šantava... Pa sam lijepo sve prodô što sam imô. Prodô sve i potrošio. Sad nemam ni grošića, ni parice, niti vorintice, i sad sam došô da vođe preživim...

Stojan skoči i nadnese mu se nad glavu.

— Nesretniče, zar si sve prodô? — viknu.

— Sve — odgovori Jovan mirno. — Đe bi se ja mislio sa on'likom zemljom?... Ja kad imam vorintu u džepu, mislim se š njome i ne mogu mirno zaspat dok je ne potrošim, a kako li bi spavô misleći o zemlji?

— Pa imaš obraza da to pričaš? — ciknu Stojan drmuskajući ga. — Ne stidiš se, a?...

Jovan diže glavu i pogleda ga poprijeko.

— Nemoj se ti, burazeru, izdirati na me, jer ti ja nijesam žena — odgovori jače. — Ako si i gazda, nijesi đendar, pa da te se bojim. Ja došô lijepo, da se razgovorimo kô ljudi, a ti me dočekuješ kô Vlah s koca. Kakav je to adet?

— Bre, zaradio si da te udavim, raspikućo jedna — breknu Stojan iskezivši zube kao razdraženo pseto. — Utući te treba kô psa...

Jovan stište svoju veliku, ranjavu šaku i pokaza mu je.

— Imam i ja nešto topuzine, što rekô Kraljević Marko — dočeka. — Ako me dofatiš, biće ti: koliko si mene udario, toliko ću ja tebe udariti, i još triput toliko... Nek čitav svijet čuje kako su se burazeri lijepo sastali i pozdravili!

Stojan se izmaknu i skrsti ruke.

— Pa šta ćeš ovđe, nesretni sine? — zapita blaže. — Misliš li da se ovđe o vodi živi?

— Čeprkat mi je i vođe i na selu, kô i pijevcu, — prihvati Jovan. — A vođe si mi i ti, burazer, pa ćeš mi i ti uprijet u kola...

Stojan raširi ruke prema Anđi i pogleda je.

— Šta ću sad s njime? — zapita očajno. — Obraz će mi ocrnit pred ljudima.

- A jesi li ikome ovđe kazivô da si brat Stojanov? — zapita Anđa Jovana blagim i mekim glasom, praveći se kao da nije čula Stojanova pitanja.

— Nijesam još nikome — odgovori Jovan.

— I nećeš ni kazivat?

Jovan zavrti glavom.

— The... kako se pogodimo... Može bit i da neću.

Anđa pristupi Stojanu i položi mu ruku na rame.

— Podaj mu što — reče šapatom — pa neka se odma' vrće u selo. To je najbolje!...

— A koliko bi' mu dao? — zapita Stojan.

— Podaj koliko hoćeš... To ti bolje znaš...

Stojan se izmače u ćošu, izvadi iz njedara kesu i, kao misleći se i zastajkujući, odbroji nekoliko talira.

— E čuješ — reče okrećući se Jovanu. — Evo ću ti dat nešto, ama da se odma' vrneš u selo. Ovđe nikome ne kazuj da si mi brat... Primi pare, pa odma' put za uši...

Jovan skoči i desnom rukom dotače se kape kao vojnik kad pozdravlja.

— Razumijemo! — reče.

— Ama ni časa da ne ostaneš u šeheru.

— Ni časa!

Pa uze novce i sasu ih za pojas.

— Zbogom!

— Zbogom!

Na vratima sobnim opet zastade i okrenu se.

— Ne begenišem ti nimalo šta si uradio sa Milošem — reče. — Prodali su mu kuću i zemlju, i sve za tvoj dug, a vrijedilo mu je triput više... Viđô sam kako ga đendari išćeraše iz kuće... Vrište mu đeca, do neba se čuje, i privijaju se uza nj, a on pao po kućnjem pragu, pa ga ljubi i jeca... jeca... kamen da rasplače... Ono ti nimalo ne begenišem.

— Ti gledaj svoga posla — okosi se Stojan surovo, okrećući mu leđa. — Ne sjetuj mene...

— Razumijemo! — odgovori Jovan, i opet se dotače kape. — Ja sam to 'nako kazô, jer to ja ne be-

genišem, makar što sam ugursuz... I zbogom ostajte!... U zdravlju se opet viđeli!...

Pa skoči s praga, podvrisnu veselo i ode iz avlije.

— Eh, vidi nesretnoga sina — progunđa Stojan hodajući po sobi. — Kakav je, hoćaše me obrukat pred svijetom... Šta bi' ja da je počô pričat u čaršiji da mi je brat?...

— Šta bi? Ništa — odgovori gazdinica mirno. — Zar si ti kriv što je on 'naki? Ko tebi za to može zamjerit?... Ja sam ti rekla da ga vratiš u selo samo zbog tebe, da se ti ne ljutiš, a nijesam mislila na svijet...

Opet ućutaše. Stojan se malo začešlja, očetka fes i saltu, pa ne pogledavši više Anđu, iziđe u čaršiju. Htio se na besposlici (jer magazu nije otvarao) razgovoriti s kime i raspitati se za neke sitnice.

A iza podne otišao je čak u Katinu mehanu. Najprije se dobro raspitao o Bošku: kuda ide, kako radi, i u kojoj mehani najviše pije. Kad su mu kazali da onaj gotovo nikada i ne odlazi od Katina Strahinjića, osmjehnu se i odmah krenu tamo.

— Odavno nijesam ni bio u mehani — procijedi kroz zube — pa treba da se danas ode. S Boškom se svakako moram razgovoriti... Ne ljuti se, zar, i sada na me, pa će me saslušati, osim ako mu Rosa ne bude pričala...

Tu se zamisli malo, pa odmahnu rukom.

— Nije mu pričala — odsiječe pouzdano. — Žena nikad nikome ne priča o 'nakim stvarima... A Rosa baš neće pričat nikom, pa ni Bošku.

Mehana je bila gotovo sasvim prazna kad je on uljegao u nju. Samo su oni begovi, poznati begovi, sjedili za svojim astalom i, iz kahvenoga ibrika, ispijali rakiju. Za drugim stolom sjedili su, polupijani, Boško i — Jovan. Ugledavši Jovana, Stojan odiže štap kao da će ga udariti.

— Zar si zaboravio da sam ti naredio da se odma' vrćeš u selo? — oštro zapita.

— Lijepo je meni i vođe kad se ima para — odgovori Jovan ne mičući se.

— Nesretniče, zar se nećeš ni vraćati?

— Jok ja!

— I izmamio si mi pare, pa slagô ugursuze?

— Ja nijesam ništa slagô — dočeka Jovan. — Meni se bolje sviđa šeher nego selo, a hoću i tebe da se nagledam. Drag si ti meni, burazeru, kô duša moja i neću te ostavit bez velika sijaseta . . .

Stojan je vidio da bi uzaludno bilo i dalje razgovarati i prepirati se s njime. Okrenu mu leđa, pa pristupi Bošku i uhvati ga za mišicu.

— Boško, hoćeš li da progovorimo nekoliko riječi nasamo? — zapita.

Boško otrže ruku i okrenu glavu od njega.

— Šta ću ti ja? — odsiječe.

— Trebaš mi — dočeka Stojan mekim i blagim glasom. — A tvoj je posô i radi se o dobru i tvome i tvoje đece . . . Ja njima za ljubav sve zaboravio što je bilo, i opet si mi drag. A vidio sam ti i đecu i . . . ono su zlatna đeca! . . . Anđeli jedni! . . . Njima svako dobro želim kad su 'nako krasni . . .

Boško se razvedri i veselo ga pogleda. Čuvši kako mu hvali djecu, čisto uzraste čovjek i iz sve snage udari se u prsi.

— He, he, jesu li mi krasni? — zapita. — Ono i jesu anđeli! Život je ono moj, što se kaže, blago moje!

Stojan osjeti da je pogodio gdje treba, pa ga opet uhvati za mišicu i povuče za sobom u drugi kraj mehane. Sjede ga pored sebe.

— Ama velim ti da su prelijepa — poče opet —, i ne bi nikad vjerovô da ti možeš imat 'naku đecu . . . Kad sam ih vidio, umalo nijesam zaplakô . . . Eh smješkaju se, eh guguću, mašu ručicama, e da ih izjedeš od dragosti! . . . I odma' sam kazô: ja ću ovu đecu izvesti na pravi put. Boško je opet moj, makar se i krvio sa mnom, a siromah je i nema kapitala. I rekô sam sam sebi da ću ti pomoć da se dočepaš kapitala, kako bi onu đecu ljucki odgojio . . .

— Šta to veliš? — zapita Boško darnut, a suze mu navriješe na oči.

— Velim: hoću da te pomognem i dignem zbog one đece...

— Stojane, brate, daj da ti ruku poljubim, posvetila ti se ona! — viknu Boško i uhvati ga za ruku. — Ti si jedan sveti čo'jek, jedan čudotvoritelj!...

Stojan zovnu Katu i naredi vina. Natoči i sebi i Bošku.

— Ja sam smislio — reče — da ti dadem i robe i para, pa da otvoriš kakvu rađu... Grehota je da radiš kô dosad... Ako hoćeš, daću ti deset hiljada groša... Tako će bit bolje i tebi i đeci... Imaćeš svoj dućan, svoje mjesto...

— Stojane, snijevam li ja? — zapita Boško, tarući oči. — I jesi li ti pravi Stojan?... Ja, nesretnik jedan, uvrijedio tebe do srca, a ti tako...

— Kad sam ti vidio đecu, ja sam sve zaboravio — opet će Stojan tiše. — I ja ću tebi, brate, dat robu i pare, a ti ćeš meni založiti kuću.

Boško zinu.

— Kuću? — zapita. — Neću, brate, neću! — viknu jače i skoči. — Ja ništa nemam osim kuće, pa šta bi žena i đeca bez nje?... Jok, jok!... Oni su moji!... Neću ja njima otet kuću...

Stojan ga opet uhvati i silom posadi na stolicu.

— Ama utišaj se, čo'ječe — dočeka. — Ko ti otima kuću? Nijesam ni ja haramija... Ja hoću da pomognem onu zlatnu i lijepu đecu, a ti tako... Kuća je njihova. Ja to činim samo zbog Pere, jer mi je on ortak i pare su njegove. Neću da mi kaže: »Dao si tolike pare, a nijesi se osigurô«... Neka đeca stoje u kući kô i dosada, a ovo je samo jedna osiguracija i ništa više.

Boško iskapi još jednu čašu.

— A baš mi nećeš goniti đecu? — zapita.

— Ne dô bog! — odvrati Stojan brzo, metnuvši ruku na prsa. — Velim ti: to je samo zbog Pere... Ja ću tebi dat pare, pa ćemo načinit jedan, što se kaže, »kupoprodajni ugovor«, u kome ti meni daješ

kuću, a kad vratiš pare... reć'emo kroz šest mjeseci... da ti je lijepo vratim...

— I nećeš me prevarit?

Stojan se zasmija.

— Kad bi' te varô, drukčije bi nudio — reče. — Baš si ti čudan!... Nemam koga drugoga prevarit nego tebe i one male anđele...

— E lijepo je to — reče Boško i ispi novu čašu. — Ja ti sve vjerujem i kabulim... Još samo da se dogovorim sa Rosom...

Stojan skoči i uhvati ga za rame.

— Nipošto! — viknu. — Ti znaš da sam ja njojzi mrzak, jer sam je do srca uvrijedio. Ona neće ništa od mene primit... Makar joj i đeci pomogô, ona neće!... Njojzi ti ne govori ništa!... Ako te zapita: »Oklen ti pare?« ti joj reci: »Od gazde Radovana«... Ona mene mrzi, a ne zna da ja hoću da vam pomognem i da operem sve što sam vam zgriješio... Ako bog da, kada te dignem na noge i kad prođe nekoliko mjeseci, onda ćemo joj kazati...

Pa ga uze ispod ruke i povede iz mehane. Odvede ga pravo na dućan »staroga jarana« Jegulje. Tu poručiše i po druge »stare jarane«, po bakala Marka i Krivošiju, kao po svjedoke. Svi se zatvoriše, da ih ko ne bi vidio, i zajednički napisaše jedan veliki, dugačak ugovor. Potpisaše svi. Tada donesoše još vina, donesoše i mesa, i počeše se gospodski častiti.

XI

Na proljeće poče Stojan zidati nove dvije kuće. Stare je i dovršio i dobro ih izdao pod kiriju, pa je htio da ih ima još. Majstore je i opet *dobro* častio kao i prvi put, a čaršinlije ponovo natjerao da dolaze, klade se i svađaju. Doduše, ovoga puta bilo ih je koji mu se nijesu onako divili kao prije, nego su počeli i koješta govoriti o njemu. Zli ljudi počeli su zaviditi na tolikom *imuću,* pa stali izmišljati nekakve lude i nevjerovatne vijesti i puštati ih u svijet. Govorili su kako nije moguće da sva dobra pokupuje i sve kuće ozida za same *gazdiničine* novce, te kako se počeo koristiti Perinim kapitalom i kreditom. »Obje nove kuće gradi za Perine novce«, pričali su, »i te novce vadi iz radnje a da Pero i ne zna« . . . Bilo ih je koji su i Peri stali natuckivati o tome, ali se on, kao pametan čovjek, nije dao ni osoliti. »To zli ljudi hoće da nas zavade i rastave, jer vide da radnja dobro iđe, pa im muka«, kazao mu je Stojan, a on je više vjerovao njemu nego svemu svijetu. On je i dalje uzimao para iz magaze i trošio, a u teftere nije htio ni priviriti. Bio je tvrdo uvjeren da Stojan sve u redu vodi. To je Stojana najviše i sokolilo, te je radio sve življe ne obziruć se na zavidljivce. Od ranoga jutra pa do mrkloga mraka opet nije mogao glave dizati od posla, niti časa počinuti. Robu staru prodavao je brzo, a novu neprestano dovlačio. Mušterije i stare i nove stizale su sa svih strana. A novci su se gomilali, padali »iz neba i iz zemlje«. Mnogo mu je vremena trebalo samo njih da izbroji, naslaže i saspe u male i velike kesice.

Jedino većim svecima nije htio otvarati radnje, i opet je počeo redovnije pohađati crkvu. Mnogi su

se čudili i pitali: rašta je to? Ipak se niko nije mogao dosjetiti. Neke su babe govorile kako je puno bogu zgriješio pa sad iđe i moli mu se za oproštenje, dok su se tri-četiri bakalčića kleli da ide samo zato »ne bi li kakogod i boga prevario«. Svak je to tumačio na svoj način, a Stojan je, kao za inad, jednako išao i još ostajao u crkvi do kraja, kod vrata, dok se sav svijet ne raziđe.

On je dobro znao da ni Rosa nije izostajala od crkve o svima većim praznicima. Znao je i htio da je gleda. Starao se da uvijek bude blizu nje, da je posmatra, naslađujući se mišlju kako će brže doći vrijeme kada će mu se morati da pokori. Boško je već bio u njegovim rukama, uhvatio se kao muha u paučinu, i ne bi se mogao iskobeljati sve kad bi bio i veći majstor nego što je. I tako će lijepa Rosa skupo platiti onaj šamar i suzama svojim opraće ga sa njegova obraza!

Ipak je Stojana u crkvi ljutilo to što njega, kao velikoga gazdu i trgovca, niko nije htio ni ponuditi da se izmakne malo naprijed od vrata i da sjedne u sto, kao što su sjedile neke ostale gazde. Naročito se ljutio zbog toga što je u prvome i najuglednijemu stolu sjedio gazda Radovan, mrski gazda Radovan, koji hoće da se ističe svuda i na svakome mjestu. Doduše, gazda Radovan bio je predsjednik crkvene opštine i kao neki prvak narodni, ali zašto da se baš on toliko odvaja od ostalih ljudi! I Stojan je uvijek, vraćajući se iz crkve, dugo razmišljao o tome i kidao se jače nego prije. Sad je počeo uviđati da nije dovoljno ako čovjek ima mnogo novaca i dobara pa da bude ugledan poštovan i *krupan*. Treba tu i nešto drugo, nešto . . . i Stojan nije mogao lako smisliti šta još treba.

— Ama ili ću se upropastiti ili ću ga prestignuti na svijem mjestima — opet je govorio sam sebi. — Zar ja da stojim pored vrata ko bakalčić kakav, a on da se u stolu širi? . . . Šta je on? . . . Ko je? . . . I njega da svijet više počituje i da ga više sluša nego mene! . . .

Nekoliko dana Stojan se sašaptavao o tome i sa gazdinicom Anđom. Pitao je za savjet i molio da mu kaže način kako bi gazdu Radovana potisnuo i iz crkvenoga stola. U trgovini ga je prilično potisnuo, još samo da ga pobijedi tu, pa onda da bude sretan i svuda prvi! . . . Gazdinica Anđa slušala ga je pažljivo, ali nije znala ništa smisliti. »Ti si pametniji, pa ti i misli«, govorila je, »a ja sam ženska glava i ne razumijem se u te poslove« . . .

Kašnje se Stojan obrati bakalu Marku i Jegulji. Onako, izdaljega, poče ih iskušavati šta oni misle o gazdi Radovanu kao o čovjeku. Dobivši od obojice po gazdu Radovana vrlo nepovoljne odgovore, Stojan stade da ga napada i kao predsjednika opštine. Prvo poče napadati na učitelje kako su bijesni, oholi, kako neuredno žive i ne paze na školu. Navede i nekoliko primjera kako je učitelje zaticao u mehani u vrijeme kada bi trebalo da su u školi. Zatim istaknu kako se ni škola ne drži u redu i kako je u njoj sve peksino i nečisto, kao u štali kakvoj. Pokrov joj se nakrivio, zidovi popucali, pa, ako je kiša, pljušti u sobama kao i na dvoru, a ako je vjetar, zviždi kroz nju i probija kao u planini. Najpošlje spomenu i crkvu ukazavši na onaj besprimjerni nered u njoj, na onu tjesku, graju i šapurenje, kao da to nije crkva nego mehana kakva.

— I ko je kriv tome? — zapita zatim. — Ko je kriv? . . . Kriva je naša uprava, jadna i žalosna uprava, koja sve to ne vidi, ili može bit neće da vidi! A najviše je kriv onaj napuhani gazda Radovan, onaj jarac što misli da je najpametniji na svijetu, a 'vamo ne zna više od jednoga vola. Čitavu svijetu šćeo bi da daje savjete, a sam sebe ne zna nasjetovati . . . On je kriv svemu zlu, jer nije za onoga mjesta . . .

— Bogami i nije! — živo prihvati Jegulja, koji je najbolje poznavao Stojana i gotovo prozirao njegovu namjeru. — I ja bi' mogao 'nako upravljati! — viknu jače, da bi se još bolje dodvorio Stojanu.

Stojan ustade i udari se rukom u prsi.

— A mene, braćo, pusto srce boli kad to gledam — reče. — Boli me, jer sam Srbin i 'rišćanin mimo

druge! Ono su nam naši stari načinili i ostavili da uredimo, a ne da upropašćujemo ... A kako se radi, sve će propasti! I ostaćemo mi, kô kasabalije kakve ili seljaci, i bez škole i bez crkve svoje ... Ocrnićemo sebi obraz i pred bogom i pred ljudima ...

Bakal Marko poče trljati ruke i guriti se.

— Bogme hoćemo — reče silom uzdahnuvši. — Nemamo, stara mu majka, nijednoga čo'jeka koji bi to znao urediti.

— Bilo bi ljudi — upade Stojan kočopereći se — ama samo da nam svijet nije mahnit, pa da ne bira uvijek onoga baksuza ... onog Radovana ... Bilo bi ljudi koji bi radili od srca i pošteno, kô što i priliči. Imamo mi, pa ako nema starijih, ima mlađih! ... Mlađi su bolji, okretniji i pametniji!

— I učevniji, bogme — dodade Jegulja.

— Ja! — nastavi Stojan ne slušajući ga. — Ako 'vako ostane, pare ne vrijedi. Trebalo bi da se nađe ljudi pa da otvore oči svijetu i da mu ukažu prstom na ovu bruku. To bi trebali i vi da radite! Treba ići po čaršiji, pričati svakome, govoriti ... Ko ima oči, svak će viđeti da imamo pravo!

— Ama ako zbacimo one starohane, treba da izmislimo nove opštinare — dočeka bakal Marko zabrinuto. — Ne može se to tako ne misleći ...

Stojan se ponosito isprsi.

— A zar mi nemamo mozga da smislimo? — zazita. — Zar nemamo ljudi? I koliko još ima mladije' ljudi koji će jedva dočekati da budu izabrani. Još će nam i oni pomoći da zbacimo stare.

Jegulja zapali cigar i zatrepta očima.

— A bi' li ja jednu smio reći? — zapita.

— Šta?

— Nećeš li se ljutit na me?

— Neću — odgovori Stojan.

— E, ja mislim — reče Jegulja prebacujući nogu preko noge i žmirkajući — da u nas niko zgodnije ne može zamijenit gazdu Radovana kô ti. Ti imaš ministarsku glavu. Kad ti možeš uredit i vodit vaku raču, još ćeš bolje uredit crkvu i školu.

Stojan sjede na *banak* i poče klimatati nogama.

— Ja bi' bio za toga i uredio bi' ama se ja neću primit — otegnu. — Ja, kad bi' došô, gledô bi' da radim pošteno, da ponovim školu i crkvu, da sve propjeva. Ama to bi štetilo mojoj trgovini, pa ne mogu. I kad bi' se ja primio toga, svijet bi odma' rekô da sam zato i viknuo na Radovana...

— Ništa se ti ne brini za svijet — viknu bakal Marko oduševljeno i skoči. — Ti nemoj ni vikat na gazdu Radovana i nemoj ništa radit protiv njega, samo ako ćeš se primit njegova mjesta... Stara mu majka, zar mi nemamo usta da vičemo, a bog nam je dao noge da brže letimo po čaršiji... Ja ću ih sam dignut trideset protiv Radovana, samo se ti primi...

— Ne mogu — opet odbi Stojan, smješkajući se. — Ja bi' radio i dobro i pošteno, ama će mi štetit poslu...

Jegulja opazi da Stojan oteže tek adeta radi, kako oni ne bi pomislili e je jedva dočekao da sjedne na gazda-Radovanovu stolicu. Stoga se i namrgodi i stade pred Stojana.

— Kad bi svak tako govorio, onda se ne bi niko primio — viknu. — Svak ima svoga posla i svakome će štetit... Tako će gazda Radovan ostati vo vjeki vjekov.

— I ja tako velim — dočeka Marko.

Stojan se kao u čudu prekrsti.

— Ama, božji ljudi, što ste mene saletili? — zapita. — Ima ljudi i osim mene.

— Ama niko ne vidi što ti vidiš — podviknu Marko jače. — Eto, prije tebe niko nije vidio da je škola i crkva u neredu, a svak ima oči. Samo si ti za toga.

— Ti, ti, ti! — zaciča Jegulja i unese mu se u lice. — Ti!

— Majka mu stara, primio bi se nama za ljubav — opet će Marko vatrenije. — Evo te mi molimo! Ti samo reci, pa ćemo mi onog psa zbacit prije mjesec dana! Kroz dvadeset i pet dana i sastaje se skupština, pa imamo vakta da ga oborimo.

— Primi se, primi! — prihvati i Jegulja, optrčavajući oko njega. — Ne boj se za pobjedu! Tu je tvoj Pero, tu ja, Marko, Krivošija, Boško, pa još nas nekoliko. Svi ćemo radit za te!

— Ama poštedite me...

— Jok, jok! — dočekaše obojica jednoglasno. — Zar imaš srca da gledaš kako nam one svetinje propadaju.

Stojan uzdahnu.

— Mene i boli kad na one svetinje pomislim, — reče. — I eto, zbog njih i primiću se... Makar mi posô i nazadovô, primiću se.

— Ta ti valja! — viknu Jegulja obgrlivši ga. — Sad si mi pravi Srbin!

— Sad si Obilić! — dočeka bakal Marko i, ne znajući šta bi drugo, tresnu fesom o zemlju.

XII

I kao da se naljuti bog na dotle mirne i pitome šeherlije za učinjene grijehove njihove. I pusti nemir i neslogu da se usele među njih. Za ciglih desetak dana sve se promijeni. Nastade zeman kao ono nekada u prokletoj zemlji Inđiji, da više ne poštovaše mlađi starijega niti poznavaše sinak roditelja. Kao da se satana nečastivi useli u duše njihove. Ujedanput, kao čudom nekim, nestade onih njihovih starih običaja: da se, na besposlici, igraju oraha, da sjede jedan u drugoga, da se svakoga jutra pozdrave i upitaju za zdravlje. Nestade one sloge, ljubavi, prijateljstva. Dojučerašnji najbolji ahbabi i drugovi počeše se mjesto *dobrojutrom* častiti psovkama i grdnjama. Nabrajahu jedan drugome bivale i nebivale grijehove iz prošlosti. Ako je jedan izlazio u čaršiju, drugi ga je dočekivao svakovrsnim imenima i uzvicima. Stane na ćepenak, uvuče ruke u džepove i dere se: »Eto ga! Uha! Ne dajte ga! Eto aždrahila!...« Ovaj opet zastane na čaršiji, uvuče i on ruke u džepove i počne još jače podvikivati: »Čuvajte se! Pašče laje! Uješće!...« Tako bi se nadvikivali po nekoliko minuta, dok ne bi izazvali druge da im se pridruže. Tada se dizala još veća graja! Kroz kratko vrijeme počele bi preko čaršije, kroz vazduh, letjeti razne stvari: aršini, oke, poluoke, flaše, fesovi, kundure, i spuštati se pojedincima na glave i na leđa. Mnogome je nos nastradao i postao sličan zgnječenoj smokvi, mnogome se ispod fesa otiskivala krv i curila niz obraze, mnogome su svjetlaci ispred očiju prolijetali, a u ušima mu zujalo kao od ciganskoga bubnja. Mnogo se i jauka začulo, muklih, prigušenih jauka. I sve je to raslo više, poput bujice kakve, niti

se moglo stišati sve dotle dok se ne bi policija počela približavati. Jedino zveket sabalja, makar i izdaljega, mogao je umiriti bojdžije, i tada su se izmicali, bježali kud koji, ne imajući vremena pokupiti one stvari sa čaršije. Tek tada se svaki počeo sjećati svoje rane, zagledati je, previjati i metati razne trave i balzame na nju. U neko doba činilo se da su se sve čaršinlije poturčile, jer su im oni zavoji oko glava mnogo sličili turbanima. I oni su se mnogo ponosili time. Ko nije bio zavezane glave, taj nije bio ni junak ni čovjek, dok se osobito proslavljao onaj koji je imao više rana i čvoruga. Za takvoga čovjeka odmah se znalo da je izvrstan peckalo i galamdžija. A u ovakvim prilikama samo su galamdžije i mogle imati ugleda! Što je koji znao više grditi i vikati, tim su ga više hvalili. Ljudi su se prosto nadmetali ko će se bolje istaknuti i ko će više požnjeti pohvale. Ako se neko našao koji nije znao izmišljati podrugačica i psovka, on se tada upinjao da što više kašlje i pljuje za protivnicima. Kašljanje je naročito bilo omiljeno, i bilo je dana kada je izgledalo da je sva čaršija ozebla i kašlje. I dućani, i magaze, i mehane, i sve to okašljalo, pa kako su započinjali izjutra, nijesu prestajali sve do podne. Po podne isto tako. U te dane, da je slučajno kakav Švabo naljegao kroz šeher, kudio bi u svojim knjigama tolike bolesti i kašljanja mnogo više nego što kudi naše slavne i nenadmašne komarce.

Pa se čak i žene umiješale u svađe. Kao prave i vjerne supružnice, one nijesu mogle mirno gledati kako im se divotno rascvale muževlje glave poput proljetnih ruža, i kako im se po leđima raširile tolike modre pjege, velike kao somuni, zbog kojih bi i volovi morali mnogo prepatiti. Imale su i one srca i ponosa svoga, te nijesu mogle propustiti, a da se na svoj način ne osvete. Doduše, one nijesu uživale u tome da razbijaju tuđe glave ni da lome tuđa rebra. One su se jednostavno zadovoljavale grdnjama. U najgoremu slučaju zadovoljavale su se i time ako je mogla koja da dohvati protivnicu za pletenicu, da joj zatrese glavom kao crkvenim zvonom i da iščupa

nekolika biča kose. Pored toga su volile istući protivničku djecu (namamivši ih kolačima u svoju avliju) i utamaniti im barem po dvije kokoši, po koga pijevca i mačku. Jednoga jedinoga jutra našlo se, u Markića sokaku, trinaest mrtvih mačaka i tri pseteta, što su sasvim nevino poginuli kao žrtve osvete razjarenih žena. Kokošiju i pijevaca nije se moglo naći na sokacima, i njihova je smrt vješto prikrivana zbog ukusna mesa. U nekim mahalama više se za pet dana pojelo »*letećega*« mesa nego katkada za dva mjeseca. Zato se tih dana upravo nije ni znalo čiji je koji pijevac ili čija je koja kokoš, nego je svaki tuđu hvatao kao svoju i nemilostivo ubijao.

I svemu tome zlu šeherskome bio je kriv samo Stojan Mutikaša i njegovi jarani. Bakal Marko, Jegulja, Krivošija, da se što bolje dodvore Stojanu, nijesu za nekoliko dana gotovo ni ulazili u svoje dućane. Samo su trčali od jednoga komšije do drugoga i, koliko su bolje znali i umjeli, napadali gazdu Radovana i njegovo upravljanje crkvom i školom. Predlagali su da ga treba zbaciti sa onoga mjesta. Njihovi napadaji bili su upravo majstorski i uspijevali su toliko da su kroz dva dana pridobili nekoliko žestokih pristalica. Bilo je ljudi koji su neobično voljeli da bude malo promjena i *kijameta* u šeheru. Mirno stanje nikako im se nije sviđalo. Taki im se ljudi odmah pridružiše. Pridruži im se čak i Pero, koga je Stojan mogao lako obrlatiti, a pored njega i neki drugi gazdići, koji se nadahu da će sa Stojanom zajedno doći u novu upravu. Tako se sastavi njih petnaestak, sve biranih junaka, koji su bili kadri »stići i uteći i na strašnu mjestu postajati« . . . Kašnje svih petnaest, svaki u svojoj okolici, razviše još življu agitaciju. Svaki se starao da, milom ili silom, nađe barem još po trojicu novih pristalica. I njihovi i Stojanovi dužnici morali su ih, htjeli — ne htjeli, pomagati. A pošto je takvih dužnika bio priličan broj, to je gazda Radovan svakim danom i u svima mahalama sticao sve više i više protivnika.

Da bi sve ove nove pristalice još čvršće vezali za se, a još i koga novoga namamili, bakal Marko i

Jegulja držali su i skupove. Držali su ih u mehanama. Tu su i Pero i ostali gazdići driješili kese i dobro čašćavali svoje *jednomišljenike*. Pečeni janjci donosili su se na stolove, a čitava burad vina i piva valjali se po mehani. I nije bilo toga koji bi se usudio popiti samo čašu ili dvije! U ovakome društvu to bi bio najpodliji izdajnik! Samo se smjelo piti bocom. I svaki se morao toliko zagrijati da bi smio i mogao i u vatru i u vodu poletiti za gazdu Stojana i njegove jarane.

Na svima tim skupovima Jegulja je bio kao neki domaćin. On je najviše i govorio. Pošto bi se dobro najeo janjetine i još bolje podnapio vina, pentrao se odmah na najveći sto mehanski i, mašući rukama oko sebe, kao orao kad hoće da poleti, počeo šištati kroz zube i moliti za mir. Tek kada bi se žagor malo utišao, uzdizao se na prste i počeo govoriti.

— Braćo moja, ja hoću da sada svaki ispije po jednu bocu u zdravlje našegara novoga prešljednika naše crkvenske opštine, lijepoga našegara Stojana Mutikaše. Ono je jedan gazda čo'jek, trgovina jedna, što ima mudru glavu kô Francez. Kad on uzme u svoje ruke onu crkvu i školu, sve će se drukčije okrenut i bićemo prvi u čitavoj Jevropi. Ono je pamet jedna, mozak, sve . . .

— Živio-o! — galamili su ostali sa svih strana i, kucajući se, počeli ispijati.

— Čekajte, još nijesam sve kazô — vikao je Jegulja bješnje, lupajući nogama o sto. — Nijesam kazô da nam se odsada neće bašit po crkvi oni jarac, oni gazda Radovan, što hoće da dokuči nebo nosom. Jok! Njega mi više nećemo! Neka on šjedi u svojoj magazi i neka se pari uz mangalu, a nije za onakije' posala. Nećemo mi njegakara, nećemo.

— Nećemo! — razlijegao se odgovor kroz svu mehanu.

Tada su i bakal Marko i Pero i svi ostali dizali dreku protiv gazde Radovana. Svaki je ponavljao ono što je od Stojana čuo. Ponavljao je po tri puta. I kašnje nije bilo toga koji se nalazio u mehani da nije smatrao za dužnost barem nekoliko puta opso-

vati svu porodicu gazda-Radovanu. »On je lopov, bezakonik, špijun, vladinovac!« vikalo se sa svih strana. A boce su se praznile sve više, razbijale se i vino se prolijevalo . . .

Iza nekoliko tak'ih skupova gazda Radovan po dva i po tri dana nije smio izlaziti iz kuće. Počeli su i na čaršiji zviždati za njim, pištati, kašljati. »Eto ga! Eto ga!« vikali su čim bi se pomolio kroz sokake i, što je išao duže, graja je bivala sve veća. Što ga je još više začuđavalo, dražili su ga sada baš oni ljudi koji su prije ustajali ispred njega, klanjali mu se i skidali kapice. Dražila ga i djeca! Vidili šta rade stariji, pa jedva dočekali da malo, na svoj način, proteferiče! Čak i psetenja kao da su ga počela poprijeko gledati i češće režati za njim.

Nakon toga nije ni on mogao dugo mirovati. Iz početka je i snosio nekako i tješio se da će sve proći. Kašnje se počeo ljutiti. Najpošlje je vidio da ni on ne može drukčije nego da nađe svoje ljude, koji će galamiti i braniti ga. Okupio je i on svoje dužnike i štićenike, okupio neke starije, još uvijek vjerne prijatelje, i počeo se savjetovati s njima. Savjetovanje im je trajalo poduže, a kada su se rastali, svaki je ostavio svoje poslove i počeo trčkati po čaršiji da ulovi po koga pristalicu.

Tako se, za kratko vrijeme, stvoriše dvije velike partije u šeheru: gazda-Radovanova i gazda-Stojanova. Tako se mirne šeherlije podijeliše u dva tabora, omrznuše jedni na druge, počeše se svađati, grditi, tući. I nastade jedno čudnovato doba, kao ono nekada u prokletoj zemlji Inđiji, gdje više ne poštovaše mlađi starijega niti poznavaše sinak roditelja.

XIII

Sastade se najpošlje i skupština, velika šeherska skupština. U školskoj zgradi, u jednoj dosta tijesnoj i niskoj sobi, zbili se svi skupštinari, domaćini sviju porodica, koliko ih u šeheru ima. U vrhu sobe, za dugačkim, prostim neobojadisanim stolom, koji je prekriven izblijedjelom zelenom čohom, na više mjesta proprženom cigarima, sjedio je gazda Radovan. Sjedio je ukrućen, ozbiljan, mrgodan. Obukao se u najnovije odijelo, ogrnuo čak i ćurak, premda je bila zapara, obrijao se i uredio kao o najvećemu prazniku. Do njega je sjedio perovođa, plavkasto, bljedunjavo momče, sa perom za uhom, i prevrtalo nekakve starinske, otrcane teftere. Pored momčeta, sjedili još pet-šest ostarijih ljudi i, ne gledajući na svijet, mirno kunjali na svojim stolicama. To su ostali članovi crkveno-školske opštine.

Skupštinari su sjedili malo podalje od njih, na stolicama i dugačkim klupama. Koji su malo zakasnili, ti su stajali na vratima i pored vrata. Odmah su se i podijelili u dvije grupe. Pristalice gazda-Radovanove sjedile su na lijevoj strani, dok su se stojanovci smjestili na desnoj. Obje partije gledale su se krvnički. Pojedinci su čak škrgutali zubima, vrtjeli glavama i, ne govoreći ništa, stisnutim šakama prijetili jedni drugima. Izgledalo je da se svaki čas mogu dokopati za kike i poletjeti jedan drugome u oči. Samo što se niko nije usuđivao da prvi poremeti mir, jer je znao da bi policija prvoga njega kaznila, a policije se bojao svaki.

Pošto se soba toliko napunila da su neki, žestoko pritiješnjeni, počeli stenjati i uzdisati, a neki se počeli potajno gurati i bacakati nogama oko sebe

kao paripi, gazda Radovan se podiže i, otirući krupan znoj sa čela, pogleda po svima.

— Braćo — poče višim, nekako izvještačenim, uobljenim glasom — mi smo se i ove godine skupili kô i svake druge, da se malo razgovorimo o našijem narodnijem stvarima. Mi, koji smo upravljali našom crkvom i školom, zovnuli smo vas da vam iznesemo račune o našeme radu. Kako ko zna, onako i radi, pa i mi smo radili kako smo znali. Ja, biva, otvaram skupštinu i molim vas da sve ljucki saslušate i da ne bude galame. Prazna galama fajde ne donosi.

— A, molićemo, koga se to tiče? — podviknu Jegulja iz prikrajka, odižući se na prste i izvijajući šijom da ga bolje vide. — Zar smo mi nekakve galamdžije?

— Koga se tiče? — zagrajaše svi stojanovci, kao po komandi.

— Vas! — zagrmi jedan kasapin, pristalica gazda-Radovanov, prihvatajući za oveću, drvenu stolicu i odižući je uvis.

— Koga?

Gazda Radovan prihvati za zvonce i poče zvoniti iz sve snage.

— To se nikoga ne tiče — viknu jače. — To sam ja onako uzgred kazô . . .

— Ne smije se ništa uzgred govoriti! — dočeka bakal Marko, pa se i on prope na prste da ga bolje vide.

— Ne smije! — zagrajaše stojanovci.

— Smije!

Ono bljedunjavo momče također prihvati za zvonce i poče zvoniti.

— Ne govori se sada o tome smije li ili ne smije — zaciča sitnim, djetinjim glasićem. — Sad treba da se govori o zapisnicima. Pitam ja vas: želite li da čitam sve zapisnike što su vođeni u sjednicama, ili samo važnije? Treba da vidite šta smo sve radili . . .

Jegulja se pope na jednu klupu i stisnutom šakom poče mahati iznad glave.

— Mi nećemo ništa da čitate! — dreknu bijesno. — Vaš rad ne valja ni pare!

— Ne valja! — dočeka i bakal Marko, gurajući u svoje prijatelje i dajući im znakove očima da i oni viču.

— Ne valja! — povikaše svi stojanovci.

Onaj kasapin odiže stolicu do pod tavanicu starajući se da se približi Jegulji.

— Ko kaže da ne valja? — riknu opet i zatrese dugom kosom, koja mu je padala po ramenima. — Ko se usudi da to rekne, glavu ću mu razbiti.

Bakal Marko progura se naprijed i izazivački stade pred gazdu Radovana.

— A je li dozvoljeno da se na skupštini glave razbijaju, molimo ponizno? — zapita. — U kome paragrafu to piše?...

— To piše u mojoj čitanki — odgovori kasapin kucajući se po čelu. — Ova je stolica moj palagrap.

— Ovđe ne pomaže zvonce nego treba crkveno zvono donijeti — zaciča ono momče, koje je uzalud tri puta zvonilo. — Jeste li vi ljudi, šta li? Kažite: hoćemo li čitati zapisnike ili nećemo?

— Hoćem-o-o! — otegnu jedna partija.

— Nećem-o-o! — još više otegnu druga.

— Koji neće, neka sjednu; koji hoće, neka stoje!

— Mi nemamo đe sjednuti — povikaše neki.

— Sjedajte na tle!

Nastade jedna čudnovata gungula i graja. Oni što nijesu htjeli da se čitaju zapisnici, nijesu mogli ljucki da sjednu. Počeše se gurati, udarati. Mnogi koji su sjedili na tlima počeše tegliti za tur one koji su stajali i silom ih pritezati sebi. Pukoše i dva-tri šamara, a stolica kasapinova poče zaigravati iznad glava kao krilata. Stenjanja i jaukanja učestaše.

Bljedunjavo momče pope se na jednu stolicu i pogleda po svima.

— Onih koji sjede ima više — reče. — Zapisnici se, dakle, neće čitati.

— I ima nas više! — uzviknu Jegulja ponosito, pa skoči i poče kriviti lice, keziti se prema protivničkoj partiji.

— Nema!

— Ima! Mi smo jedan narod!

— Kakav narod? — dreknu kasapin ljutito, dograbivši još jednu stolicu. — Zar vi! — uzviknu bješnje i opet zatrese kosom. — Vidite li ove stolice? — Ovo je narod, ovo je palagrap, ovo je zapisnik i sve!

— Lakše, braćo, ako boga znate — reče gazda Radovan nekako bolano i rukom dade znak kasapinu da spusti stolicu. — Sve se može mirno riješiti. Digli ste prašinu i zapara je taka da čo'jek ne može ostat . . .

— A ti skini ćurak! — dočeka neko.

Bljedunjavo momče zazvoni opet i rastvori jedan tefter.

— Sada treba da saslušate predloge opštinske i da donesete rješenje o njima — reče. — Prvo treba da riješite hoćemo li ponovo prekriti crkvu ili nećemo . . . Kaplje nam na nekoliko mjesta, a to je sramota!

— A je li to vaš predlog? — zapita bakal Marko skrstivši ruke na leđima i žmirkajući desnim okom.

— Jes' — otpovrnu momče.

— E, mi ga onda ne primamo!

— Ne primamo! — dočekaše stojanovci burno.

— Primamo! — povikaše drugi penjući se po klupama.

Jegulja, kao nehotice, gurnu jednoga protivnika u rebra i istrča naprijed.

— Ima još crkava koje kaplju — viknu — pa neka kaplje i naša! Ne primamo predloga!

— A kako ću se ja moliti bogu kad mi kaplje za vrat? — zapita kasapin, opet se starajući da mu se približi. — Kako ću se moliti bogu, a?

— Ti ponesi ombrelu!

— U crkvi ombrelu!

U gazda-Radovanovu partiju uljeze neki bijes i pedeset stisnutih šaka zaprijetiše Jeguljinoj glavi.

— Ono je jedan bogohulnik! — viknu neko. — Treba da se izbaci iz naroda! . . . Zar da u crkvu unosimo ombrele?

— Prima li se predlog? — zaciča opet ono momče upinjući se da sve nadviče.

— Prima!

— Ne prima! — zagalami većina.

I predlog se odbi.

Tada se nekako progura i Pero i stade do Jegulje. Bakal Marko šapnu mu nešto, pa ga uze u naramak i podiže da ga svi vide.

— A zašto vi bolje ne pazite na učitelje? — zapita Pero, mrko gledajući gazdu Radovana.

Gazda Radovan pogleda ga i nabra obrve. Sin staroga njegova jarana digao se sada protiv njega! I od muke čovjek zbaci ćurak sa sebe i skoči sa stolice.

— A jesam li ja pandur da vazda iđem za učiteljem? — oštro zapita. — Zar ću ja ostavit svoj posô pa vazda gledat za njim? . . . I zar imaš mozga i obraza da me za to pitaš?

— Ja imam prava da pitam — odgovori Pero — a ti mi moraš na sve odgovoriti. Moraš mi i na to odgovoriti.

— Ne moram.

— Moraš!

— Neću ti odgovorit.

— Zašto?

— Što mi je tako drago! . . .

Stojanovci navališe prema zelenome stolu i počeše prijetiti.

— Ne smije ti biti drago! — povikaše.

— Smije!

— Ne smije!

— Mi hoćemo da se zapisnički provede da tebi ne smije biti drago — zavika Jegulja i poče mu plaziti jezik.

— Hoćemo-o-o?

— Nećemo-o-o!

— Da se glasa!

Kasapinova stolica opet poče poigravati iznad glava, opet se počeše gurati, psovati, bacakati nogama. U ovakvoj graji već ne bi pomoglo ni crkveno zvono. Bljedunjavo momče ostavi i teftere i sve, pa kroz otvoren prozor iskoči napolje. Na njegovo mjesto stojanovci silom posadiše Peru. I odmah se moralo u zapisnik zavesti da »gazda-Radovanu u narodnim poslovima ne smije ništa biti drago« . . .

Ko zna kako bi se čitava skupština svršila i šta se sve još dogodilo ne bi da u toj najvećoj gunguli ne pristiže Stojan. On stade na vrata, ukočen, ozbiljan i dostojanstven, nekako prezrivo pogleda u gomilu, i nazva jedno glasno *dobro jutro.* Opazivši ga, sve njegove pristalice zastadoše. Nakloniše mu se svi, razmaknuše se i sa nekim strahopoštovanjem propustiše ga naprijed.

— Šta će sad biti? — šapatom se zapitaše neki gledajući ga kao čudo kakvo.

Stojan stade pored zelenoga stola, a leđa okrenu gazdi Radovanu, praveći se kao da ga nikako ni vidio nije.

— Braćo moja, ja sam došô samo zbog jedne sitnice — reče, pa odahnu malo, da vidi hoće li mu koji šta prigovoriti. — Braćo moja — poče opet, pošto su ćutali svi — molim vas da me malo saslušate, pa ću odma' otići . . . I ja znam, a i vi znate koliko je naša škola siromašna i kako ne može ljucki plaćat učitelje. A mene boli srce, braćo, za našom školom . . .

— Onako ti bog pomogô! — upade neki od radovanovaca, sasvim otraga, i poče kašljati.

— Boli mene srce — nastavi Stojan malo jače, ne buneći se nimalo — pa sam rad da to i djelom pokažem. I stoga sam došô, braćo, da vam kažem da dvije kuće, koje su prije bile pokojnoga Radana Glišića, a koje sam kupio na sudu, poklanjam našoj školi. Hoću samo da mi se ime ubilježi u zapisnicima i da se kaže da kuće vrijede četrdeset hiljada groša, pa da mi se ime među braćom i potlje smrti spominje. Drugo neću ništa.

Izgovorivši ovo, Stojan zastade, podiže glavu i pogleda po skupštinarima. Svi su stajali kao stijene

kakve. Nijemi, ukočeni, začuđeni, gledali su ga nekako sumnjivo, blesasto, tupo. Niko da se makne, da progovori štogod. Čak i onaj kasapin opustio ruke, naslonio se na zid i zanijemio.

Stojan se osloni leđima o sto i osmjehnu se.

— Primate li, braćo? — zapita.

— Kako ne bi primili? — ciknu veseli Jegulja, koji se prvi osvijesti i podiže glavu. — To je nešto plemenito! To niko učinio nije. Ti si jedan dobrotvor naš! . . .

— Dobrotvor, jakako! — dreknu i bakal Marko i obje ruke izdiže uvis. — Živio nam! Živio-o-o!

— Živio-o-o! — zaori se iz stotine grla.

— Živio! — dočekaše i iznenađeni radovanovci pružajući ruke prema njemu da ga zagrle.

— Ja . . . ja sam mislio da si drukčiji — zamuca zbunjeni kasapin i pristupi mu. — Sad vidim da si najpošteniji čo'jek. Nije šala dvije kuće! . . . Sad ko vikne protiv tebe, glavu ću mu razbit! . . .

I on prvi zagrli Stojana i poljubi ga. Za njim nagrnuše svi. Činilo se kao da će ga udaviti u svojim zagrljajima, tako su ga stezali. Neki počeli i da plaču. Rastužilo im se kad su vidjeli da ima neko koji je u stanju i dvije kuće pokloniti školi, pa im suze same lete i kaplju niz bradu, po haljinama. Samo je gazda Radovan ostao nepomičan na svojoj stolici; sjedio je blijed, satrven. Vidio je sada da su mu sve muke bile uzaludne i da ga je Stojan nadjačao. Osjećao je da se više sa njime ne može boriti i da narod radije prihvata onoga koji više daje.

Toga dana Stojan je gotovo jednoglasno izabran za predsjednika crkveno-školske opštine.

XIV

Kada se vratio sa skupštine, Stojan odmah pohita kući. Želio je da gazdinici Anđi prvi donese radostan glas, da se pohvali kako mu je pošlo za rukom na lak, iako malo skup, način »sasvim utući« gazdu Radovana. Bio je neobično zadovoljan, raspoložen i htio mnogo, mnogo da priča. Ali čim stupi u sobu, zaboravi na sve i začuđen zastade. Gazdinica je porebarke ležala u ćoši, na staroj, izlizanoj šilti, izvijala se i previjala kao nedotučena zmija. Lice joj je bilo nekako blijedo-modro, tamno, smežurano, oči žute, pomućene, usne čivitaste. Mučila se, ječala, jaukala, kidala haljine i grčevito se hvatala za jastuke oko sebe.

— Anđo, šta ti je? — zapita on uzbuđeno, pa joj se približi i uhvati je za ruku, koja je bila studena kao led. — Šta ti se desilo?

— Bolesna — šapatom odgovori ona, gledajući ga čudnim, tupim, bezizraznim pogledom.

— A iza mene si ostala zdrava.

— Ne znam . . . Spopalo me nešto . . . Udavi! . . .

On je podiže, obuhvati je oko struka i spusti je na jastuke. Raskopča joj i ječermu na prsima i živo poče trljati sirćetom.

— Je li ti lakše? — zapita opet.

— Nije . . . Uduši . . . — očajno zastenja ona, snažno ga stiskajući za ruku.

Stojan uze još nekoliko jastuka i podmetnu joj ih pod glavu i pod ramena. Mokru, sirćetli krpu metnu joj na čelo i na prsa. Pođe da traži doktora. Zadnjih godina došla su još dvojica novih doktora u šeher, i on je htio zovnuti prvoga koga kod kuće nađe.

Ovako golemoj napasti nije se mogao ni nadati i bio je zbunjen, uzrujan, smeten. Išao je, tumarao po čaršiji i po sokacima kao muha bez glave.

Doktor nije mogao doći nego tek pred veče. Kad je došao, pregledao je gazdinicu i slegao ramenima. Izjavio je odmah da je bolest vrlo opasna i teško da se može preboljeti. Prepisao je i nekake lijekove i uštrcao joj nešto pod kožu. Uzgred je preporučio i to da bi trebalo dovesti popa, koji bi je ispovjedio i pričestio.

Ovo još više utuče Stojana. Zaboravi i na magazu i na crkvu i na školu i na sav svijet. Zatvori se u sobu s njome i poče je dvoriti. Poče je bolesnu milovati i tepati joj.

— Je li ti lakše? — pitao je svaki čas.

— Uduši me!... Udavi!... — jednako je odgovarala ona.

On se naže nad njom, dohvati joj klonulu ruku i poče ljubiti.

— A kako bi bilo da se pričestiš? — zapita blago, nježno, starajući se da je ne zastraši. — Doktor veli da nije ništa rđavo, ama bi bolje bilo.

Gazdinica jeknu i previ se.

— Zar ću umrijet? — zapita kroz plač.

— Nećeš ti umrijet ne dô bog — živo odgovori Stojan i otr joj suzu sa obraza. — Šta je tebi? Ja ću sve doktore zovnut da te kutarišu... Ama... onako... velim... bolje bi bilo da se pričestiš i da ostaviš malo testamenta...

Gazdinica poćuta malo, zatim silom podiže glavu, moleći ga da joj svoju ruku podmetne poda nju.

— A što će meni testament? — zapita, pošto se malko zgodnije namjestila.

— Pa tako... — zamuca Stojan, ulagujući se i milujući je. — Treba da se zna kome ćeš ti ostavit ono što je još tvoje...

Gazdinica se bolano osmjehnu.

— A što pitaš za to? — reče. — Ti znaš da si mi ti najdraži. Ja ostavljam samo tebi...

Stojanu se svrtiše suze u očima, gotovo zaboravi da je bolesna i snažno je obgrli da je jauknula od bola.

— Ali sve to valja da bude napisano — reče puštajući je. — Bez pismena i bez advokata ne valja.

— Pa lijepo — prošapta gazdinica i opet se zavali na jastuke. — Ti zovi . . . Ja ću svakome kazat . . . Sve je tvoje . . .

Iste večeri došao je pop Todor da pričesti bolesnicu, a došao je i advokat, sa bakalom Markom i Jeguljom, da napišu testamenat. Svi su izgledali vrlo tužni, ožalošćeni, svi su govorili bolećivim glasom. Gazdinica Anđa čudom se čudila čime li je zadobila te ljude da je tako i toliko žale. A najviše je iznenadilo to što je, pošto je testamenat bio gotov, onaj dotle odvratni joj Jegulja, pao pored njezina dušeka i naglas počeo plakati. I dođe joj žao što je o tome čovjeku ikada išta ružno pomisliti mogla. Htjede i ona zaplakati s njime. I usiljavajući se da mu pruži ruku, zovnu ga sebi, pogleda ga i poljubi u čelo.

Jedini Jovan kao da nije puno mario za nju, niti se mogao sneveseliti. Doduše, i on je došao da je obiđe, odmah drugoga dana, ali se jednako smješkao i jednako izgledao onako bezbrižan kao i prije. Nije joj se htio čak ni primaknuti, ni pružiti joj ruke. On je, kao i prije, sio nasred sobe, prekrstio noge i samo joj klimnuo glavom.

— A što si se ti tu otegla? — zapita namignuvši.

— Bolesna — procijedi ona kroz zube.

— Eh, da ja tako kažem, niko mi ne bi vjerovô — dočeka on i poče puniti lulu. — Meni bi svak kazô: laže! Pa, bogami, ne vjerujem ni ja tebi . . .

Stojan ga mrgodno pogleda i oturi mu čibuk.

— Ovđe se ne smije pušt — odsiječe. — A ti ako ne vjeruješ, nijesi trebô ni dolazit . . .

— Pa nijesam ja došô samo zbog nje — odgovori Jovan mirno i poče se protezati. — Imam ja i druga posla. Samo kô velim: vas svijet govori da je bolesna, pa nije lijepo ako je ne obiđem. Snaha mi je — nastavi zijevajući — i ja joj ne vjerujem da je bolesna, ama kad svijet govori, treba da dođem . . .

On htjede opet pripaliti lulu, ali mu je Stojan odgurnu nogom.

— A kakav ti je drugi posô? — zapita ga.

— Treba mi para — odgovori Jovan ukratko.

Stojan se okrenu gazdinici i ukaza joj prstom na njega.

— A zar mu nijesam dao? — reče.

Jovan obgrli koljena rukama, nasloni bradu na njih i poče se klimati.

— Dao si, ama malo — dočeka brzo. — Šta mi je ono? Sitnica!... Meni treba još, i još mi daj.

— A jesam li ti dužan? — progunđa Stojan surovo.

— Nijesi dužan, ama treba da mi daš.

— Dao sam.

— Malo je!

Stojan mu uze čibuk i poče se igrati njime.

— Ja više ne dam! — odsiječe.

— Ne daš?

— Ne dam.

Jovan se osmjehnu i poče se klimatati sve brže.

— Pa lijepo — reče. — A ja ću ostat u šeheru i čitavu svijetu pričaću da sam ti brat.

— Pričaj!

— Zar je to tebi svêdno?

— Sad mi je svêdno — odgovori Stojan, izmahujući čibukom iznad glave. — Sad mi ništa ne možeš... Što sam šćeo, gotovo sam sve postigô... Još samo da je para... para... para, i ne treba mi drugo. A ti mi ne možeš naudit da ne stečem još para...

Jovan ustade i poče hodati po sobi.

— Ako mi ti ne daš para, ja ću kroz čitav šeher pjevat jednu pjesmu što sam sâm sknadio.

— Pjevaj!

— Hoćeš li da čuješ?

— Ovđe je bolesnik i ovđe se ne smije pjevat — dočeka Stojan živo.

— Ja tome bolesniku ne vjerujem — odsiječe Jovan jače — a i njojzi će drago bit da joj neko ovako lijepo zapjeva:

Trata-rata, trata-rata
Trata-rat,
Ja sam Stojanov brat,
Gazda-Stojana brat, brat.

Stojan planu i podiže ruku da ga udari. Ipak se uzdrža. Prelomi čibuk popola, lulu zgazi nogama i razbaca duhan po sobi. Poleti vratima i otvori ih.

— Napolje, bezobrazniče nikakav — viknu pomamno. — Hajde! Samo hajde, da te moje oči ne vide.

— Daj para! — dočeka Jovan, izmičući se na leđa.

— Napolje!

— Daj, pa neću pjevati!

— Napolje, napolje!

Pa ga zgrabi za ramena i izbaci pred sobu!

— Mogô si mu opet što dat — tiho prošapta gazdinica pošto je opet zatvorio vrata. — Da si mu dao makar nekoliko groša... Siromah je!...

— Bezobrazan je! — dočeka Stojan ćuškajući nogama one komadiće lule. — Lopov! Ugursuz!... Objesit bi ga trebalo!...

— Brat ti je... Grehota je!...

Stojan ne odgovori ništa. Sjede pored dušeka, nasloni lakat na jastuk i kao razmišljaše o nečemu. Gazdinica se jednako previjala, uzdisala. Dva puta je pokušavala da se pridigne, da pogleda napolje kako se ispod prozora jedna lasta, cvrkućući, ljulja na grančici. I svaki se put, još slabija i nemoćnija, uzvaljivala natrag. Kao da osjećaše e joj neće biti pomoći. Osjećaše da će podleći. I ražali joj se za ovim lijepim, bijelim svijetom, pa opet poče jecati, grleći neprestano glavu Stojanovu i sve jače privijajući je na prsa.

XV

Nakon sahrane gazdinice Anđe čitavu je šeheru izgledalo da je smrt njezina duboko potresla Stojana. Od svijeta kao da se sakrivao, bježao; iz kuće je rijetko izlazio. Ako su ga magaski poslovi natjerali da izađe, išao je snužden, pogružen. Govorio je malo, i to sa svojim najbližim prijateljima. Jegulju kao da je najviše trpio. Njega je najduže mogao slušati, a da se ne uzbudi, ne razljuti i da ga ne prekine. Jegulja ga je znao najbolje tješiti. Znao je pričati mnogo štošta zanimljivo, živo, gotovo majstorski, smješkajući se i otežući svojom dugom šijom. Naročito je znao hvaliti neke gazdinske djevojke, sa dobrim mirazima, koje bi u današnje doba rado pošle za Stojana. O njima je pričao sa nekim zanosom, okivajući u zvijezde ljepotu im, radinost, znanje i umjeće.

— Mlad si ti još — govorio je neumorno, ne predišući — pa zar nije mahnito da toliko tuguješ za jednom ženom! Bog je čo'jeku odmjerio da može promijeniti tri žene, ako nije Turčin, pa kud ćeš bolje? Umre jedna, a ti odmah grabi drugu. Umre druga, a ti treću. To je barem lahko, a ti si čo'jek takoga stanja da će svaka za tobom poletit čak u Carigrad.

— Anđa je opet dobra bila — žalostivo odgovori Stojan, uvijajući brk oko prsta i prevrćući očima. — Ona i na smrti nije šćela da zna za drugog. Sve je ostavila meni.

— Pa to je još bolje — upadaše Jegulja žešće. — Ona ti je dosta ostavila, ti si sam dosta stekô, a nek ti još druga žena dosta donese, pa ko će bit bolji od tebekare?

Taki razgovori ponavljali su se gotovo svaki dan. Jegulja je sve više navaljivao, a Stojan je opet popu-

štao. »Pred razlozima mora se ustupiti«, rekao je, i već se počeo potanje raspitivati o nekim djevojkama. Kroz nepuna dva mjeseca oporavio se toliko da je opet mogao raditi u magazi kao i prije, a išao je i u školu i tamo pregledao je li sve u redu. U crkvi je naredio i da se nešto popravi i time zadivio sve šeherlije. Osim gazde Radovana, koji mu nikako nije mogao oprostiti ni pomiriti se s njime, svi su se ostali oduševljavali njegovim radom i kajali se ljuto što ga davno i davno nijesu izabrali za predsjednika.

U crkvi je opet viđao Rosu i opet počeo misliti o njoj. Jegulju je ponovo počeo zapitkivati o Bošku i saznao je da je ovaj opet batalio radnju. Svu robu iz dućana prodao je, a novce potrošio zajedno sa Jovanom. Zato i nije mogao isplatiti duga, i, prema onome »kupoprodajnome« ugovoru, kuća je ostala Stojanova.

Našavši ugovor među svojim hartijama, Stojan ga pregleda, pročita sve tačke i osmjehnu se.

— Došlo je vrijeme da osvetim šamar — pakosno procijedi kroz zube. — A osvetiću ga junački!

Pa ga pažljivo smota, strpa u njedra i uputi se Mirčetića sokaku.

— Da sad vidim hoće li bit onako bijesna — reče gegajući se. — Da vidimo hoće li me strijeljati pogledima i goniti iz kuće. Onda je govorila da je kuća njezina, a danas je moja i ničija više. Treba joj danas vratiti milo za drago.

Rosu je zatekao samu u sobi. Obučena u lahko ruho: u prostim od basme dimijama i tankoj košulji, sjedila je za stanom i, pjevuckajući, tkala ćereću. Kad opazi Stojana, ciknu poplašeno, jednom rukom pokri gole prsi, a drugom dohvati omanji čaršaf sa tala i prekri se njime po plećima. Ogrnuta tako, stade pored stana i gledaše ga poplašeno.

— Šta to radiš? — zapita on, podrugljivo se osmjehnuvši.

— Vidiš — tiho odgovori ona.

On joj se približi.

— Vidim da sam ti pobrkô posô — reče razvlačeći, potpuno uvjeren da je sad gospodar i nad njom kao i nad kućom. — Ja znam da mi se nijesi nadala, ama eto, došô sam... Nijesam se pitô hoće li ti bit mrsko jàli neće, nego sam došô poslom.

Ona se još jače privi uza stan i poče čupkati krajeve onoga čaršafa.

— Ja ti se čudim kako smiješ i doć u ovu kuću, — odgovori hladno. — Ti znaš da sam te jednom oćerala...

— Ama me drugi put nećeš oćerati — pakosno upade on. — Sad sam i ja malo drukčiji. A nije ni ova kuća kô što je prije bila.

— Meni se čini da se nije ništa promijenilo — dočeka ona življe, pogledajući po sobi.

— He, he, promijenilo se puno — odsiječe Stojan namignuvši. — Prije je ova kuća bila vaša, a sad mi se čini da je moja.

Rosa spusti ruku sa prsiju i poblijedi.

— Otkad tvoja?

— Čini mi se — reče on i izvadi ugovor. — Ovo je pismo u kome mi Boško prodaje kuću i ona ostaje moja ako mi na vrijeme ne vrati pare što sam mu zajmio za radnje...

— Pare mu je zajmio gazda Radovan — upade Rosa slobodnije i podiže glavu. — Nijesi ti...

— Pare sam mu zajmio ja — naglasi Stojan jače, kezeći se. — A pošto mi nije vratio, kuća je moja. Ima i mjesec dana otkako sam je trebô primit...

Rosa, zbunjena, pogleda preda se.

— Nije mi, zar, Boško lagô — reče. — A...

— Lagô ti je, jer sam mu ja tako rekô — prekide je Stojan, igrajući se ugovorom. — Ja sam mu kazô da tebi ne smije istinu govorit...

Rosa pocrveni.

— Prevario ga? — viknu.

— Nijesam ga prevario — odgovori on mirno. — On je uzô pare i kuću mi prodô pred svjedocima, a ovđe su potpisi, i njegov i svjedoka...

— A rašta to, crn ti obraz bio? — zapita Rosa i prestrijeli ga pogledom. — Zar ti je malo blaga, ostalo ti pusto?

— Da se osvetim za šamar — odgovori Stojan muklo, čupkajući brk i gledajući je požudno, ispod oka. — Jedno za drugo!...

Rosa se izvi, zbaci čaršaf s leđa i onako, u košulji i dimijama, ne mareći što joj se vide i gole dojke, i prsa, i pleća, prođe mimo njega i pristupi vratima. Zovnu djecu, koja se igrala na avliji, domami ih. Kad djeca dotrčaše, ona ih prikupi oko sebe, zakloni ih kao kvočka piliće kad brani od jastreba. I stade na prag i okrenu se Stojanu.

— E, eto ti kuće, gazda — reče prigušeno, savlađujući se da ne rekne što oštrije, da ne pretjera, samo kako on ne bi poznao koliko sada pati. — Da me i zaustavljaš u njoj, ne bi' više ostala čim znam da je tvoja.

— Oho! — uzviknu Stojan i pogleda je zablenuto. — Zar?

— Što je tvoje, ne može biti čisto — dočeka Rosa i lagano povuče djecu za sobom. — A ja neću da mi se đeca opogane.

Stojan, iznenađen, potrča za njom. Pokuša da je zaustavi, da je uhvati za golu mišicu.

— Ne primiči mi se! — odsiječe Rosa i izmahnu rukom, kao da bi i opet da udari. — Da me nijesi krenô...

— Stani!... Da ti još nešto reknem — zamuca on zastajući. — Stani!...

— Ne govori ništa!... Ne slušam te!...

— Stani!... Ako hoćeš, možeš i ostati... Samo...

— Rekla sam: u *tvojoj* kući neću!... Volim i među Ciganima nego ovđe — kresnu ona žešće.

Pa opet povuče djecu i izađe iz avlije.

XVI

Zbog velikoga slavljenja Stojanova počeše ga mnogi češće pohoditi. Svaki dan dolazilo mu je po nekoliko njih u magazu da popuše cigar duhana s njime i da progovore nekoliko riječi. Otimali su se o njegovo prijateljstvo. Naročito ga posjećivale tri-četiri gazde, koje su imale kćeri na udaju. Oni kao da su se natjecali koji će ga prije uloviti za zeta. S njime ni o čem drugome nijesu govorili nego o tome kako ne smije ovako ostati i da se mora čim prije ženiti. Napominjali su kako ne bi lijepo bilo da toliko njegovo imanje ostane »bogzna kome«, i kako mu je još na vrijeme da može steći svoje *prave* našljednike, svoju djecu. Isticali su toliko primjera gdje su se mnogi teško kajali što se nijesu na vrijeme oženili. I svaki je, uzgred, izjavio kako je sretan što se oženio i kako se »ni sa carem ne bi mijenjao«. Svaki je hvalio svoju ženu i djecu, a ponajviše onu kćer koju mu je namjenjivao.

Kad se svemu ovome doda i to da ni Jegulja nikada nije prestajao sa svojim nagovaranjima, onda nije ni čudo što je Stojan sve to više popuštao i sve ozbiljnije počeo misliti o novim svatovima. Opet se počeo oblačiti ljepše, gizdati, gladiti i začešljavati, i počeo češće prolaziti ispred gazdinskih kuća u kojima je bilo djevojaka. Na one koje su bile bogatije gledao je više. Pokušavao je i da razgovara s njima. Sad je bio siguran da će biti »najkrupnji« i u šeheru i okolici ako se samo bogato oženi. A to ga je najviše i oduševljavalo i nagonilo da čas prije svrši.

Zbog toga je počeo misliti i na razortačenje s Perom. Sada je htio svemu svijetu pokazati da on sam sa svojim kapitalom može voditi najveću radnju u še-

heru i da mu nije potreban nikakav ortak. Najpošlje, i sramota da u današnje doba ima ortaka. Ovako svijet još tačno ne zna šta je sve njegovo, šta li Perino. Tek kad se podijele, sve će se odmah i znati. Bogatije udavače još će se više grabiti o njega, trčaće za njim, nametati mu se. I Stojan je radi toga svake večeri nosio teftere i sve račune kući. Zatvoren u sobi, pazeći dobro da se ne bi ko prišunjao i vidio ga, pri slaboj svjetlosti lojanice, dugo je računao i bilježio nešto. Brisao je, popravljao neprestano i pune, ispisane tabake bacao u stranu, mrgodeći se i kušljajući ih. Posao mu nije bio tako lak kako je iz početka zamišljao. Krupan znoj često ga probijao po čelu, a licem mu se prelivala sve jača rumen. Često je morao oturiti pero, ustati i odahnuti začas. Uvukao bi ruke u džepove i šetao uz sobu niz sobu sumoran i zamišljen. Otvarao je i prozor da pusti svježa vazduha i dugo, dugo stajao je i blenuo u noć, pustivši mirno da ga lozovo lišće škaklji po obrazu.

Puna dva mjeseca radio je tako. Bijaše već i oslabio, malaksao i postao nekako ljutit, razdražljiv, grub. Za sitnicu plane, psuje, ruži. Svađao se sa slugama, sa mušterijama, sa svakim ko mu se približi. I jedva jednoga jutra, pošto čitavu noć nije prespavao, kao da odahnu malo.

— Svršeno je, fala bogu — prošapta tiho, zaklapajući teftere i krsteći se. — Sad je sve crno na bijelu . . . Sad mi se ne može ništa.

Kad je izašao u čaršiju, odmah je poručio po Peru. Bio je uznemiren, hodao po magazi i ispred magaze, šapćući nešto u sebi i sračunavajući na prste. Kalfe i sluge grdio je nekoliko puta, bez ikakva uzroka, i prijetio svima da će ih otpustiti. Izvirivao je na vrata i gledao niz čaršiju, sve nemirniji i mrgodniji. Tek pošto opazi Peru kako se približuje, poče se pomalo pribirati, usiljavajući se da bude što vedriji i da napravi ljubaznije lice.

A Pero je bio miran i bezbrižan kao i obično. Zviždučući i, nekako zaplećući nogama kao da igra u kolu, stupi on u magazu i pogleda Stojana. Smiješeći se, pruži mu ruku.

— Krupna je neka stvar čim si poručio po me, — reče gotovo pjevajući. — Šta je? . . . Kakva je to golema nevolja? . . .

Stojan ga uze za ruku i, da mlađi ne vide i ne čuju, povede ga za sobom u jednu omanju, mračnu sobicu, po čijoj se tavanici i ćoškovima nahvatala s prsta debela paučina, a koju je on nazivao svojom *škritorijom.*

— Krupna je stvar — dočeka kroz zube, šapatom, pažljivo zatvarajući vrata za sobom. — Jutros se imamo puno razgovarati.

— O čemu? — zapita Pero, pa se uzvali na jednu stolicu i poče se klimatati. — Šta je?

Stojan zastade i osluhnu malo, bojeći se, zar, da se slučajno kogod od mlađih nije prišunjao, pa ih sluša. Zatim se ispravi i spusti ruku na Perino rame.

— Brate Pero, mi smo toliko godina ortaci, a još nikako nijesmo sviđeli računa — reče lagano, razvlačeći i kao razmišljajući o nečem. — Svak drugi gleda, a mi nikada.

— A što bi gledali kad se ti razumiješ u posô i znaš šta radiš — presiječe ga Pero veselo, jednako se klimajući i zviždeći. — Radnja dobro iđe, a ja ti vjerujem kô bratu, pa što bi gledali? . . .

— Jok, jok, jok, jok! — ubrza Stojan i opet kao da se uznemiri. — Ja hoću da vidimo . . . Eto: ti veliš da radnja iđe dobro, a meni se to ne čini . . . Ja mislim drukčije . . . A čist konat, duga ljubav! . . . Ja hoću da razračunamo . . .

Pero napravi kiselo lice i uzdahnu.

— Pa . . . da vidimo — reče gotovo očajno. — Samo nemoj da bude udugo . . . Brzo sračunaj i sve mi kaži . . . Ne mogu ja dugo slušat o tome . . . Brzo . . .

— Jok! . . . Polahko ćemo — dočeka Stojan mirnije, uzvijajući obrvama. — U mene je sve crno na bijelu, pa ja hoću sve da ti pokažem i dokažem . . . I nemoj se, brate, više tako klimati i zviždati . . . Lijepo me slušaj, jer se radi i o mojoj i o tvojoj koži.

— Slušam — odsiječe Pero i pokuša da se uozbilji; ipak je izgledalo kao da će toga časa prasnuti u smijeh.

Stojan opet poviri da ih kogod ne sluša, pa lijeno, sa nekim ustezanjem, prihvati za račune i za teftere... Stenjući, kao da u svakom ima po sto oka, razastrije ih pred sobom, na sandučiću jednome, i, ne govoreći ništa, dugo ih posmatraše. Kao da je još jedanput htio pregledati jesu li u svemu tačni i uređeni.

— Ja! — reče duboko uzdahnuvši, pošto se dugo nagledao. — Svak misli da radnja dobro ide... u tuđe je krave veliko vime... a eto i ti misliš...

— Zar nijesmo radili najbolje? — upade Pero živo, pa se uhvati za Stojana, jer mu se stolica nekako izmače te umalo ne posrnu. — Gotovo smo ubili druge trgovce — dodade mekše, ponovo sjedajući.

— Sebe, sebe smo ubili — gotovo ciknu Stojan i, uplašivši se da ga ko nije čuo, brže se pribra i opet nastavi šapatom. — Evo: računi i tefteri govore... Evo...

I, drščućom rukom uze jedno parče hartije i poče čitati:

— Prve godine dobili smo sto i trideset hiljada groša...

— Dosta! — prekide ga Pero naglo i puknu prstima. — Kud bi više!

— To nam je najbolja godina — dočeka Stojan muklo, dajući mu znak da ćuti. — Tada se radilo ljucki, sa zaradom... — Pa opet odiže hartiju i poče čitati: — Druge smo izgubili sto hiljada.

Pero skoči i pogleda ga začuđeno.

— Na čemu?

— Izgubili smo na brašnu... Zaključili smo više brašna nego smo mogli prodat... Zaključili smo ga sto vagona, a moralo se prodavati ispod kupnje... Na svakom vagonu izgubilo se po hiljadu groša, to je sto hiljada...

— Ama meni se čini da je one godine skočilo brašno i da je svak dobio — uplete se Pero nekako

smeteno i kao poplašeno. — Drugi su dobijali te godine po nekolike hiljade...

— Velim ti, mi smo izgubili, jer smo ga uzeli puno — otkresa Stojan. — Morô sam ga prodavat budzašto, samo da ga trsim... I sreća naša što je skočilo, jer da nije skočilo, izgubili bi više...

Pero sjede i opet se poče klimatati.

— A potlje? — zapita mirnije. — Šta je potlje bilo?

— Potlje... u trećoj godini... dobili smo na brašnu trideset hiljada groša, a izgubili smo na vuni i na kožama dvjesta i deset hiljada. Od dvjesta i deset odbi trideset, to je čista gubitka sto i osamdeset hiljada...

Pero ga uhvati za ruku i zagleda mu u oči.

— A zar mi nijesi i sam govorio da će se na vuni i na kožama puno dobiti? — zapita.

— Ja sam govorio — odgovori Stojan pokunjeno — jer sam računô tako... Ama cijena i vuni i kožama spade i mi izgubismo. Eto teftera, pa gledaj...

— Dalje, dalje — presiječe Pero odmahnuvši rukom. — Ne mogu ja zagledati ništa... Dalje...

Stojan ga pogleda ispod oka i zastade malo. Nakašlja se i počinu.

— Četvrte godine opet smo dobili na vuni četeres' hiljada groša — nastavi naglašujući svaku riječ — a izgubili smo na kahvi, petrolju i šećeru, sto i dvadeset hiljada; na brašnu smo opet izgubili osamdeset hiljada. Od dvjesta hiljada odbi četeres, to je sto i šeset hiljada groša gubitka.

— Pa to smo izgubili sve! — uzviknu Pero očajnički i pokuša da mu otme tefter. — Onda nam nije ništa ni ostalo!

Stojan obori glavu i poče klimati njome.

— Pete i šeste godine dobilo se nešto — nastavi mekšim, utanjenim glasom. — Za dvije godine dobili smo trideset hiljada groša. Od četiri stotine i četrdeset hiljada groša gubitka odbi dobitak za tri godine sto i šeset hiljada groša, ostaje čista gubitka dvije stotine i osamdeset hiljada...

Pero pljesnu rukama.

— A zar je to malo? — isprekidano zapita. — Zar je malo?

— Ovđe ne računam koliko si potrošio — dočeka Stojan brzo, pa se okrenu i izvuče drugi tefter, koji kao da je bio teži od sviju prvašnjih. — Za šest godina ti si sam potrošio sto i devedeset hiljada groša.

— Ja? . . .

— Ti si nosio vazda, a ja sam bilježio — otegnu Stojan prevrćući listove. — Ovđe sve ima zapisano.

Pero se diže i poče nemirno hodati.

— Ja ni blizu nijesam toliko potrošio — reče čupkajući se za brk. — To je više zapisano. — Stojan se osmjehnu i kucnu prstom po tefteru.

— To ja bolje znam — otegnu. — Ti si i pjan dolazio i nosio para, a to nijesi vazda mogô zapamtiti . . . Evo ti knjige pa vidi koliko si trošio.

— Pa, eto, za dvije pošljednje godine, kao i prve, dobilo se nešto — prekide ga Pero, koji nije volio da se o njegovu trošenju mnogo govori, te htjede okrenuti razgovor na drugo. — Ako se pametno uzradi, za nekolike godine možemo sve naknaditi.

Stojan ostavi tefter i nasloni se na sanduk.

— Ima tu još štete — poče razvlačeći. — Veresije nam je propalo.

— Neću ništa više da slušam — odsiječe Pero lupnuvši nogom o tle. — Volio bih da me danas nijesi ni zvao. Radi kako znaš i gledaj da štetu nakrpimo. Nije šala, izgubio sam tolike novce!

— A moj trud? . . . Moja muka toliko godina! . . . Sve džaba! — uzviknu Stojan i odiže ruke prema nebu. — Ko će meni to nadoknaditi?

Pero se namrgodi.

— A jesam li ja kriv što si tako ćoravo radio? — zapita. — Ja te ne prekoravam za svoj kapital, a ti govoriš o trudu . . . Radi dalje, pa zaradi i za se i za me . . . Ja i tako ne znam šta bi' sada ni kako bi' . . . Ne može se drukčije neg' i dalje raditi, pa što bog da . . .

— Ali ja ovako više neću — dočeka Stojan žestoko i poče tući stisnutom šakom po tefteru. — Neću više džaba biti tuđi sluga... Jok!... Ti meni lijepo potpiši da sam ti predô svu radnju uredno, pa ću ja tražit sebi drugog posla...

— Šta? — gotovo ciknu Pero i ukočeno ga pogleda. — Zar me sad ostaviti s polovinom kapitala?...

— Ja više neću... Neću, neću i neću! — otkresa Stojan sve više lupajući i razdražujući se. — Ti meni samo potpiši da si u redu...

— Dobro... To ćemo ostaviti za sjutra — dočeka Pero i okrenu se od njega. — Danas o tome neću ni riječi...

— Ja hoću danas... Potpiši!...

— Jok! Do sjutra!

— Ko će čekat do sjutra?

— Obojica.

I Pero naglo izađe iz magaze.

XVII

Sjutradan, gotovo u sami razdanak, dok se još sve ni očistilo ni uredilo nije, opet dođe Pero u magazu. Niti je više zviždukao ni smješkao se onako kao juče. Naprotiv, izgledao je prilično ozbiljan, ukoliko se on mogao uozbiljiti. Ne nazvavši ni *dobro jutro* niti pružajući ruke, odmah pođe u *škritoriju.* Stojan pođe za njim.

— Ti si mislio da sam ja dijete i da niđe prijatelja nemam — poče Pero sjedajući na stolicu, i pripaljujući cigar, koji, kao za inat, nije se mogao lako upaliti. — Ama, vidiš, i ja umijem pričekati i razgovoriti se s drugijem... Ti si juče iznio nekakve divlje račune, ukazô mi konte i gubitak, a svi mi prijatelji vele da je to jedan lopovluk...

Stojan poblijedi i ugrize se za donju usnicu.

— Tefteri ne lažu — reče promuklo, ukazujući na teftere. — U njima je sve...

— Teftere si ti pisô i stoga im sad ne vjerujem, — odsiječe Pero. — Znamo mi te teftere... Kad sam kazô ljudima kakvi su, svi se prekrstiše. Svi mislili da se kapital udvostručio, kako je radnja išla... A u tebe se još i smanjio...

— Jesam li kriv?

— Ti mi reče da si izgubio na brašnu, a one godine svak je dobio... Dobili smo i mi, puno smo dobili... To se zna, i za to ću imat svjedoke.

— Najbolji su svjedoci tefteri — opet upade Stojan, a brada mu poče igrati. — Drugi mi ne trebaju.

Pero se prezrivo osmjehnu.

— Na vuni i koži dobilo se više nego na brašnu — nastavi. — Ljudi znaju cijene: pošto si kupio i pošto si prodô... Ćâr je bio golem...

— Laže, laže, laže ko to kaže! — uzviknu Stojan bijesno, približujući mu se. — Svak, svak, svak laže!

— Na šećeru, kahvi i petrolju nije se moglo izgubit nego se i tu dobilo — opet će Pero mirnije, kao dražeći ga. — A ni ja nijesam potrošio više od sto i trideset hiljada groša — dodade podrugljivo... Evo i ja imam knjigu, što sam u nju ponešto bilježio...

— Nijesi sve zabilježio... Nijesi — brzo dočeka Stojan, iskosa gledajući Perinu knjigu. — Ti si pjan nosio novaca... Pjan bio i pjan nosio.

Pero izvadi nekakve ključeve i poče se igrati njima.

— Svêdno... Ako sam što i zaboravio, to je sitno — reče. — A ti si pripisô šezdeset hiljada groša više. Mislio si: »Pero je lud pa se neće ni dosjetiti.«

Stojan, ljutit i uzbuđen, nadnese se nad njim i odiže ruku kao da će udariti.

— Nijesam ja lopov — viknu iz svega glasa, a vratne mu žile nabrekle, pa kao da će popucati. — Pošten sam ja čovjek!... Kome ti to smiješ govoriti?

— Tebi govorim — odgovori Pero oštro i odgurnu mu ruku. — Ti si pojeo toliki grdan ćar za pet godina i, svrh svega, otkrnjio mi od kapitala... Nekoliko stotina hiljada groša si mi sakrio... A je li to pošteno?

— Ja sakrio? — zapita Stojan i zadrhta. — Ja?

— Ti!... To svi kažu!

— A dokazi?... Đe su dokazi? — zasikta Stojan kao guja, a pjena mu poče izbijati oko usta. — Lažete svi!... I ti lažeš, i svak laže ko ti je to kazô!...

— Ako laže koza, ne laže rog — osmjehnu se Pero otpuštajući dimove. — U tebe su tolike kuće i tolika dobra... Oklen to?

— Od Anđe.

Pero skrsti ruke i pogleda ga sažaljevajući.

— Ja sam Anđi za svu robu i veresiju platio četiri stotine hiljada groša — reče. — To je *sve* njezino, osim kuće i magaze. A tvoja dobra vrijede preko devet stotina hiljada groša — i više! Dobra ti toliko vrijede, da i ne spominjem gotovinu što si razdô svijetu po interezu... Tako ljudi računaju... a oklen to?

Stojan zastade, ukipi se.

— To... to je sve za Anđine pare — zamuca. — Ona je pametno radila s njima.

— Sa *mojim* parama to si kupio — reče Pero plazeći mu jezik. — To mi svi prijatelji kažu... Moj otac bio je najbogatiji u šeheru, a ti sad bogatiji od mene, a još mi ortak bio... Oklen to?... Ti si i dobrotvor postô za moje pare. Ti si... — Pero htjede nešto oporije reći, ali se savlada i snizi glas. — Niko nije znao da ćeš me tako porobiti — dodade — i svi su mislili da mi barem od kapitala ništa pojesti nećeš...

Nemiran i zbunjen, Stojan se osvrtao čas na jednu, čas na drugu stranu, a nikako se nije mogao usuditi da Peri u lice pogleda. Gunđao je i gledao ga ispod oka, kao pseto koje se sprema da ujede.

— A moj trud? — zapita.

— Ti si naplatio svoj trud, a ja hoću da se moj kapital namiri — dočeka Pero jače. — Namiri mi kapital, a dobiti ti ne tražim... Ako hoćeš tako, onda da se pošteno rastanemo i da ti potpišem šta hoćeš...

Stojan se prisloni leđima uza zid i silom se poče smijati.

— Kapital?... Hahahaha!... Da ja svojim parama namirim tvoj kapital!... — viknu. — Đe si to viđeo? Zar smo to ugovorili kad smo se ortačili?

— Ti si me pokrao!

— Lažeš!... Svi vi lažete!...

— Ja ću otići na sud i iskaću da se zatvori radnja — nastavi Pero žešće, ljuteći se. — Ako nećeš lijepim, ja ću zatvoriti.

— Zatvori!

— Da se ne pokaješ pošlje?

— Nek se kajem!

Pero pođe i opet se povrati.

— Smisli se.

— Ja se nemam šta misliti . . . U mene je pošteno . . . Eno teftera!

Pero slegnu ramenima i pođe.

— Onda neka rade sud i advokati! — reče.

XVIII

Pero preko advokata, preko onoga istoga advokata koji je nekad gonio Miloša, predade tužbu protiv Stojana. I sud zatvori magazu. Nekoliko *prijatelja* Perinih, koji su potajno mrzili Stojana i zavidili mu, neprestano su uvlačili Peru u svoja društva i nagovarali ga šta i kako da radi. Advokat, koji je također želio da parnica bude što krupnja i da se što više otegne, također ga je nagovarao i predlagao da se Stojan tuži još i za prijevaru. Na sve ove predloge Pero, koji kao da nikako nije ni imao svog mišljenja i sve govorio i radio po uputstvu drugih, pristajao je vrlo rado. Po svemu je izgledalo da će njegova parnica biti jedna od najzanimljivijih kakve su se ikad u ovom šeheru vodile.

Ali ni Stojanovi *prijatelji* nijesu mirovali. I oni su neprestano govorili o parnici. Osuđivali su Peru na svakome koraku, kao izdajnika čitava naroda, koji se usudio »ocrniti i oklevetati jednog dobrotvora i najuglednijeg narodnog čovjeka«. Govorili su kako je to gazda-Radovanovo maslo, koji kao da se na taj način htio osvetiti Stojanu, te su izmišljali svakojake priče o potajnim, noćnim sastancima gazda-Radovanovim sa Perom. Stojana su od srca žalili. Odlazili su mu kući da ga tješe i sokole. Odlazili su po dvojica, po trojica, a katkada i po osmorica njih. Svaki kao da se smatrao pozvanim da mu izjavi kako *narod* ne samo što nije izgubio povjerenje nego ga svak još više poštuje kao odlična borca i mučenika.

Stojan, koji sada nikako nije mogao da bude sam, primao ih je vrlo rado. Osjećao je neodoljivu potrebu da govori, samo o parnici da govori, i govo-

rio je sa svakim. Kao da mu je bilo lakše na duši kad se mogao dobro izgovoriti i kao da je govorom htio utišati neki unutrašnji nemir, koji ga nikako nije ostavljao.

— Jesam li ja kriv? . . . Jesam li kriv? — pitao je svakoga, nudeći ga rakijom, kahvom, duhanom. — Zar je moja krivica što Pero nije htio raditi, a trošio koliko druga trojica? Ja sam radio kô skot, a on trošio. Svi ga znate kakav je i kakva je to *noćna 'tica*. Tri najvaljanija čo'jeka neka stiču, a jedan nek rastiče, pa će se opet upropastiti.

— A znamo ga svi — odgovarali su pažljivi slušaoci, starajući se da mu se što više dodvore. — On bi i carsku hazvu upropastio.

— I jesam li ja kriv što se gubilo na špikulacijama? — nastavljao je Stojan žešće, gruhajući se u prsa i ožimajući očima kao da bi da zaplače. — Eno teftera, pa neka oni govore koliko se izgubilo . . . Trgovac je zato da gubi i da dobiva! . . . Što se jedne godine izgubilo, to bi se druge moglo dobiti, ama ko će radit kad Pero toliko troši? . . . Ja bi' vas gubitak naknadio, samo da je i on htio prifatit za posô . . . A ja sam neću više raditi . . .

— Nije ni pravo!

Zatim je Stojan gledao slušaoce i pokušavao da se usiljeno nasmije kao što se ono i pred Perom smijao. Ipak kao da mu to nije bilo lako.

— Hahahahaha, pa se on čudi oklen u mene toliko dobro i veli da sam to kupio za njegove pare . . . Čujete li, braćo, za njegove pare! . . . A svak zna lijepo da je moja Anđa imala puno para i da je to ona kupila . . . Ja sam sve ono jeftino kupio, a ako danas vrijedi više, to je moj ćar . . . Zar je to nešto ružno?

Pošto bi *prijatelji* otišli, Stojan je hodao po sobi i sam sa sobom razgovarao. Razgovarao je glasno, kao svađajući se s nekim, a nije mario hoće li ga ko čuti ili neće.

— Moju muku, moj trud da ne naplatim, za toliko godine, zar bi bilo pravo? . . . — pitao je sam sebe. — Ako sam i uzimô iz radnje, ja sam samo na-

plaćivô svoju muku... Radio sam i za se i za njega, pa on treba i da plati!... Je li to nepošteno?... I zar to ne bi i drugi radio?... Gazda Simo se naplaćivô od seljaka i gotovo im otimô zemlje, a što da se ja ne naplatim od Pere?... Svaki radi za se, te i ja... Ostalo je njemu još puno mâla, pa će i ono upropastiti!... Upropastiće on sve, a ja neću ništa, pa je bolje da ja imam nego on... To nije nepošteno!... I gazda Radovan, i gazda Đorđije, i gazda Vaso, i svi drugi 'vako su naplaćivali svoj trud... Pa zovu li ih nepoštenim?... Oni su naplaćivali od seljaka i bakala, a ja od Pere... Tako je svijet stvoren i taki je red danas... I što ja ne mogu i ne smijem raditi kô i drugi?...

Po čitav sahat branio se Stojan tako sam pred sobom, po deset puta ponavljajući jedne iste riječi i iste rečenice. Pretresao je po nekoliko puta poznata djela sviju uglednijih gazda i neprestano dokazivao da je on poštenije svoje imanje stekao nego svi oni. Oni su sve mlađe, oni su i njega, Stojana, naučili, *kako* se može obogatiti. I niko ih nikada nije zbog toga prekorio ni ružio ih, jer je taki običaj, jer tako su svi radili i rade... I zašto sad njega neko da osuđuje mimo druge?... Zašto?...

Stojan je stajao nasred sobe i, držeći ruke u džepovima, neprestano tresao glavom i neprestano se pitao:

— Zašto?... Zašto?... Zašto?...

XIX

Jegulja, koji se najviše interesovao za parnicu i najviše se raspitivao, dotrča jednog jutra Stojanu, pa, lupnuvši vratima iz sve snage, zadihan i usplahiren stade nasred sobe.

— Zlo! — viknu poplašeno, očima tražeći Stojana po sobi. — Veliko zlo!

Stojan, koji je sjedio pokraj prozora podnimljen i zamišljen, trže se i pogleda ga začuđeno.

— Šta je? — uzbuđeno zapita. — Šta?

— Tebikara se rđavo piše — opet će Jegulja, vrpoljeći se i češkajući iza uha. — Ima tri dana kako po čaršiji kolaju svakakvi glasovi, ama je jutros jedan najgrđi.

Stojan ustade i pristupi mu bliže.

— Ko zbori? . . . Šta zbori? . . . — zapita brzo. — Ko? . . .

Jegulja odahnu malo, sjede nasred sobe i gledaše ga duže.

— Jesi li ti siguran da ti ne može niko ništa? — otegnu.

— Ja? — zamuca Stojan crveneći. — Eno teftera.

— Ostavi ti teftere — presiječe Jegulja odmahujući rukom — nego jesi li ti sve dobro uredio da te ne može na palagraf zakučiti?

Stojan obori glavu.

— To će se viđeti — reče promuklo.

Jegulja zažmiri i poče otezati šijom.

— Vidiš — poče šapatom, obzirući se na sve strane — juče se sudac Švarc malo napio u Radetića mehani, pa . . . kad su ga pitali . . . kazô je da je tužba protiv tebe krupna . . . Kaže: potegnuće se tu

najdeblji palagrafi, jer da ima nekakvo pronevjerenje...

— Pronevjerenje! — ciknu Stojan i poblijedi. — Kakvo je pronevjerenje?... Eno teftera!...

Jegulja mu rukom dade znak da stane.

— Za teftere baš kažu da nijesu čisti — prošapta. — Kad je sud zatvorio magazu uzô je i teftere, pa, kažu, da si nešto puno ispravljô i mrsio po njima...

— Nijesam ja školovnjak ni učenjak pa da ne mrsim — opet upade Stojan, a nekako prestrašeno gledaše u Jegulju. — Kad se što dobro ne sračuna, treba pomrsiti i ispraviti...

Jegulja zavrti glavom.

— Ama ti si ispravljô svaki lis' — reče. — Kažu da ima još nekakvih hartija, pa ti nijesu čiste... Sad je sve sud uzô u svoje ruke i Švarc kaže da će te zatvoriti... Tri do četiri godine odležaćeš u havsu... Tako on kaže...

Stojan zazinu da nešto kaže, ali zastade kao okamenjen sa onako otvorenim ustima. Tupim, zablenutim pogledom mjerio je Jegulju, a oba obraza podrhtavaju mu, tresu se.

— To je sudac jedan kazô — nastavi Jegulja jače, mećući prst na čelo — a on zna sve palagrafe... I to nije laž, nego sad gledaj kako ćeš pa da izneseš zdravu kožu. Vidiš da su se svi lopovi digli protiv tebekare...

Stojan je jednako stajao otvorenih usta i jednako ga gledao onako zablenuto. Izgledalo je kao da toga časa niti misli niti osjeća štogod.

— Promisli o ovome — viknu Jegulja žešće i udari ga po ramenu da ga osvijesti. — Nije ovo šala, i nemoj da pogineš uludo...

Stojan se okrenu i strese se.

— Ama mene zar da zatvore? — gotovo vrisnu i snažno uhvati Jegulju za mišicu. — Ko mene može zatvoriti?... Ti?... Hoćeš li ti?...

— Ta pušći me — gotovo jauknu Jegulja i poče se otimati. — To je sudac pričô, a on zna...

— Kakav sudac? ... Ne znam ja nikakva sudca! — dreknu Stojan bijesno i odgurnu ga od sebe. — Zar meni neko može stati na put? ... Meni? ... Ko će mene zatvoriti? ...

Jegulja stade kraj vrata i gledaše ga uplašeno.

— Sud može sve — reče.

— Đe je sud? — zapita Stojan pribirajući se malo i snizivši glas. — Đe? ... Onda neka pozatvara sve trgovce! ... Svačiji su tefteri kô i moji, a svaki je kô i ja! ... Svi smo jednaki! ... Neka nas sve zatvore!

— Druge nije niko tužio — dočeka Jegulja ublažavajući ga. — A ovo je krupna stvar ... Tu treba pametno promisliti ...

Stojan diže obje šake i poleti prema njemu.

— Napolje! Napolje! — dreknu iz svega grla. — Ti mene da učiš, ti? ... Ko je tebe poslô da mi to govoriš? ... Jesi li se i ti združio s Perom, a? ... Napolje! ...

Jegulja htjede nešto odgovoriti, ali, opazivši koliko je Stojan razjaren i da će zbilja udariti, brže otvori vrata i izleti iz sobe.

— Sve, sve je ovo Perino maslo! — uzviknu Stojan za njim, zaključavajući vrata i podupirući ih. — Poslali te da mi prijetiš! ... Ni tebi, ni nikom više ne vjerujem ... Svi ste jednaki! ... Kô da se ja bojim prijetnje! ... Sitni ste, svi ste sitni da mene preplašite ... Ne bojim se ja ni vašije' advokata, ni suda, ni zatvora ... Mene da zatvore? ... Mene? ...

Dugo je još stajao nasred sobe i grdio, stisnutom šakom prijeteći prema vratima. Grdio je sve dotle dok ga glas nije počeo iznevjeravati i postao promuklo šištaljiv, kao u čovjeka koga guše. Jedva jednom, umoren i malaksao, zastade, obori glavu, pa se opet vrati prozoru i nasloni čelo na hladno staklo.

XX

Čitave noći nije mogao oka sklopiti. Činilo mu se kao da jednako gleda Jegulju pred sobom i sluša kako mu prijeti zatvorom. I kao da gleda i suca Švarca kako se, po običaju, uzvalio na stolici mehanskoj i priča o parnici.

— A ako me ozbilja mogu zatvorit? — zapita sam sebe, hvatajući se za kosu i tegleći nemilosno. — Advokati su, palagrafi, suci... Ako me baš spetljaju, šta će onda bit?... Najpoštenijeg čo'jeka oni mogu zabundati i zastrašiti, mogu ga lopovski ufatiti, pa da ne zna ni šta radi ni šta govori... Mogu spetljati i mene, jer nijesam školovnjak i ne mogu s njima na kraj... Oni govore i nekakve njihove riječi, nekakve apelancije, akte i nekakve čudne kijamete, što ih nikad čuo nijesam... Kako ću ja s njima?...

Badava se usiljavao da se utješi i umiri, badava je sklapao oči, badava je brojao do hiljade — neko mu pričao da se san najlakše namami kad se broji — nije mogao zaspati. Stenjao je, othukivao, prevrtao se sa strane na stranu kao bolesnik, kupajući se u znoju. Noć, koja je bila i vedra i lijepa, činila mu se mračna, duga, beskrajna. Zoru nije mogao dočekati u dušeku nego se digao i išao iz jedne sobe u drugu, vrtio se po avliji.

— *On* je otišô advokatu, pa i ja ću advokatu — govorio je neprestano, opet jednako ponavljajući iste riječi i iste rečenice. — Fala bogu, ima još jedan advokat u šeheru... Ako *on* ne žali troška, ne žalim ni ja... I njega će moj advokat pobiti palagrafima... Može i on u zatvor... *On* misli zatvoriti mene, pa ću ja njega... I ja ću advokatu... Nek

niko ne misli da ću ja puštat lahko svoj mâl i da će mi neko oteti ono što sam pošteno stekô . . . Jok! . . . I ja ću advokatu! . . .

Čim se razdanilo, pošao je odmah u kancelariju novoga advokata Šarića, koji je nedavno došao odnekuda iz Hrvatske i odomaćio se u varoši . . . Kancelarija je bila zatvorena i Stojan se čudom začudi kako to da neki ljudi još i sad spavaju pa ne otvaraju radnje . . . On sjede na jedan sandučić, blizu kancelarije, i čekaše, neprestano smišljajući kako će otpočeti svoj govor sa advokatom.

— Ispričaću mu i kazaću sve — šaptao je poluglasno, mičući gubicama i razmahujući rukama kao da s nekim drugim govori. — Kazaću, pa neka goni! . . . Ako treba para, ima u mene para! Ima Stojan svega i neće žalit ništa, samo kad je za inat. Viđećemo ko će biti jači! . . .

Čekao je i šaptao tako gotovo puna dva sahata. Gledao je niz čaršiju i ljutio se na advokata što ga još nema. Kakav je to posao spavati do ono doba i pustiti mušterije da čekaju? Zar se tako kuća kući i zar se tako dobija? . . . Kakav je to advokat? . . . Može li mu se ozbiljno povjeriti ovako krupna stvar? . . .

— Fala bogu — prošapta Stojan i odahnu opazivši Šarića gdje se približuje. Zatim ustade, popravi haljine na sebi i sa nekim strahopoštovanjem ukruti se kraj vrata da ga dočeka.

— Oooo, šijor Stojane! — podviknu advokat veselo još izdaljega, opazivši ga. — Šta je s vama pa ste uranili?

— Nijesam ja uranio nego si ti okasnio — odgovori Stojan skidajući fes i klanjajući se. — Čekam te odavno.

Advokat otvori staklena vrata kancelarijska i pusti ga unutra.

— Izvolite, izvolite — reče uslužno, uvijajući se i trljajući ruke. — Mi ćemo sve brzo svršiti . . . Pušite li? . . . Evo ciraga! . . . Ja nijesam okasnio, obično izlazim u ova doba . . . Želite li kafu? . . . Da-

nas je krasan dan i volio bih šetati da nije poslova. Ali se poslova ima puno... Ah, nemate šibice?... Izvolite!... Molim, molim, ja ću ukresati!

— Ja sam došô krupnim poslom do tebe — poče Stojan, pošto je pripalio cigar i otpustio prvi dim. — Ima jedna parnica zapetljana... zapetljali su je drugi, a u mene je sve čisto... pa bi' da se razgovorimo o njoj...

Advokat sjede, nalakti se na sto, i poče se igrati lenjirom.

— Da, da... To je, valjda, parnica sa vašim ortakom? — brzo dočeka. — Čuo sam za nju... O tom pričaju i vrapci na krovu, a ja kao advokat naročito sam se interesovao... Poznata mi je stvar i, kako sam izviješten, vrlo je zapletena... Gle, zaboravio sam metnuti pepeonicu pred Vas!... Evo!... Da, da... Sve mi je poznato, barem u glavnome.

— Ništa ti ne znaš — prekide ga Stojan, ustajući sa stolice i ponovo sjedajući — jer što čaršija priča, to je sve iz Perine glave... Sve je ono laž!... Oni hoće na silu da mene načine nepoštenijem, a u mene je sve pošteno i u redu...

Advokat izmahnu lenjirom iznad glave, a nogu prebaci preko noge.

— Kanda sud ne drži da su Vam tefteri u redu, — reče.

Stojan stisnu zube i nervozno poče grickati cigar. Zastade malo.

— Baš je u tefterima sve pošteno — reče.

— Popravljali ste mnogo.

— U nas je adet da se popravlja.

Advokat se osmjehnu.

— Ali su Vaše ispravke nezgodne i... advokat protivnikov može Vas dobro zakačiti, samo ako bude dovoljno pametan.

Stojan kao da se malo razvedri, pa brzo podiže glavu.

— A bi li ti mogao zaplesti njega?...

— The... ja bi' mogao — odgovori advokat otežući i kao razmišljajući — iako je to vrlo teško...

Ja bi' mogao mnogo učiniti za Vas, iako je stvar škakljiva... Ovdje može da bude i zatvora...

Stojan skoči i odbaci cigar.

— Ama baš može li? — zapita.

Advokat poznade da je dobro počeo. Sad je vidio da mu je krasna *guska* (kako se obično izražavao) došla pod ruku i da je može ljucki očerupati. Znao je da će bolje ćariti što god stvar predstavi težom i zamršenijom. I on se uozbilji i čak napravi lice zabrinuto.

— Kad bi mi povjerili stvar — reče — svalili bi mi veliku dužnost na leđa. Morao bih da Vas oslobodim zatvora, na čemu oni živo rade, i morao bih da učinim da Vas proglase kao sasvim nevina... A to je teško, vrlo teško... Izvolite sjesti. Zašto stojite?... Teško je, jer moram lupati glavu i sve druge poslove ostaviti...

Stojan opet sjede na kraj stolice, kao osuđenik, i sa strahom gledaše advokata.

— Ja... Ja ne bih žalio platiti, samo da se taj đavo čas prije svrši — prošapta. — Nek se svrši, brate... Ti išti koliko je pravo i ja ću dati...

— The, ne mogu ja odmah odrediti koliko ćete mi dati — odgovori advokat mirno. — Znate... stvar je čudna i može se otegnuti dvije godine, a može biti i više... Troškova će biti mnogo... a i moj trud mora se dobro platiti...

— Tvoj će se trud platiti — upade Stojan živo i zamiga prstima kao da već plaća. — *Svačiji* trud mora se dobro platiti... *Krupnji je trud nego kapital*... Niko ne radi džaba... Ti samo goni, ama nek se svrši brže, brže, što može prije...

Advokat uze nekakvu knjigu i kao da nešto poče tražiti po njoj.

— Ja sam Vam kazao da će se otegnuti dugo — reče.

Stojan duboko uzdahnu.

— Puno je dvije godine — odsiječe. — Puno, puno... Ko će to dočekati? — zapita ustajući. — Dvije godine! Šta ću ja radit za dvije godine!... To bi sad ometalo sve moje poslove...

— Toliko najmanje treba — kresnu advokat kratko. — Ako želite da meni povjerite stvar, dajte punomoć i uputstva . . . Ja ću se starati da kašnje sve pođe nabolje . . . ako se moglo . . .

Stojan se zamisli.

— Pa dobro — reče najpošlje i uze pero. — Potpisaću šta hoćeš . . . Daću ti i para . . . Goni, samo goni i ne daj da mu se pokorim . . .

Advokat se osmjehnu.

XXI

Strah, čudnovat strah, silan, neprekidan strah iznenada ovlada Stojanom čim se rastao sa advokatom. Sad je tek vidio da mu parnica neće ići onako glatko kao što je s početka zamišljao i da se, najpošlje, može završiti potpunim njegovim porazom, i, što je najgore, zatvorom. I nije se više mogao sokoliti, nije se mogao ni sam pred sobom pravdati. Kad je došao kući, zatvorio se u sobu i niti je kuda htio izlaziti ni koga primati. Bojao se sad i svojih prijatelja i pristalica. Sumnjao je u svakoga. Činilo mu se kao da svaki od njih potajno šuruje sa Perom i da se svaki raduje njegovoj nedaći. Ni Jegulju, ni bakala Marka nije htio više primati. Naročito je sumnjao u Jegulju. Izgledalo mu je kao da mu se on najviše raduje zlu i da se najviše ruga. Ono žmirkanje, prenemaganje Jeguljino i vječito otezanje dugom šijom zar nije bilo očito podrugivanje! I taj Jegulja, ona neblagodarna duša (Stojan je čitav svijet nazivao neblagodarnim), zar neće biti u stanju da oda sudu i kojekakve druge tajne njegove, Stojanove? Ta on je sa bakalom Markom bio redovni svjedok na svima njegovim priznanicama!... On zna sve!... On može biti isto toliko opasan koliko i Pero.

Uzalud se Jegulja starao da nanovo zadobije povjerenje Stojanovo, uzalud mu je svaki dan kucao na vrata i govorio kako ima o mnogome da priča. Stojan ga nije htio primiti. Nije mu htio ni otvoriti vrata. Ukratko odsječno odgovarao mu je iza kanata i gonio ga.

— Ama, pušći me da se barem malo razgovorimo — molio je Jegulja, neprestano zvekećući al-

kroz ključanicu. Ako nije bilo nikoga, odahnuo bi i vratio se opet. Vraćao se i izlazio uza stepenice, penjao se pod krov da traži kakvo mjesto gdje ga ne bi mogli naći. Dva-tri puta dolazio je na misao da bježi, daleko negdje da bježi i da se spase od svega... Ali imanje ostaviti!... Ostaviti sve što je stekao i oko čega se mučio i ostaviti Peru da se sveti i naslađava svojom pobjedom!... Zar sve to napustiti... Nipošto!... Nipošto!...

— Što se ne svršava ta prokleta parnica? — uzdisao je hučući i tarući znoj sa čela. — Ne bi' žalio puno, puno para, samo da se svrši!... Ovako dodija... Nit znam što će biti, ni šta može biti... Ovako se propade!

A nikako da se otrese one proklete zveke koja mu zvoni na uhu kao mrtvačko zvono: cilin-cin-cilin-cin...

XXII

U noći je postajao Stojan još nemirniji. »Noć mi iđe, smrt mi iđe«, govorio je sam sebi, hodajući blijed, neobrijan, krvavih očiju, po avliji. Sjediti nije mogao. Nije mogao ni ležati ni spavati. Čim bi se svukao i zavalio se na dušek, odmah je i skakao. Uzvijereno gledao je po sobi, gledao u tavanicu. Činilo mu se kao da i tamo zvoni nešto, zveči, cilikće. Cin-cin--cik-cilin zvoni neprestano, zvoni odasvuda. Zatim bi začepio uši, pa išao i obilazio vrata. Obilazio je i sobe, bojeći se vatre. Vjerovao je tvrdo da će mu jedne noći sva kuća planuti. Neprijatelji će hotimično podmetnuti vatru da ga živa zapale. A oni su mnogobrojni, ima ih na sve strane. I svi će se svetiti. Nemilosrdno, krvnički svetiće se, da ga smožde, ubiju, sataru. Radi toga nije smio ni uzeti nikoga da noćiva s njime, da mu bude običnije. Zar ga ne bi mogao ubiti, otrovati, ugušiti? Zar se tad ne bi osvetio?

Da bi se malo umirio, pokušavao je katkada da piše. Ako mu neprijatelji dohakaju, htio je ostaviti testamenat. Ako umre, htio je da mu ime ostane, da ga barem nakon smrti više spominju, kao što spominju tolike druge ljude koji su za novce kupili besmrtnost. Neka i daleka koljena znaju da je živio, da je bio krupan, i imao mnogo blaga! I mrtva neka ga poštuju, neka ga veličaju, slave!... Ali nije mogao ni pisati dugo. Napiše nekolika retka, pa ostavi. Pero mu je bilo teško kao ćuskija, a ni ruka kao da ga nije slušala. On misli jedno, a napiše sasvim nešto drugo, nešto čudnovato, naopako. I gotovo poče sumnjati i u svoju pamet... Kao da ga je i ona počela iznevjeravati, ostavljati... Da to nije početak ludila?... Da nije...

U strahu i očajanju okretao se brzo i palio kandilo. Kleknuo bi i, ne skidajući oka sa ikone, šaptao molitve. Šaptao je brzo, žurno, isprekidano, metanišući i krsteći se. A i u ikoni je puckalo nešto i sličilo je nekako zveketanju lanaca. Cin-cik-cilin kao da je zvonilo i otuda. I on je opet skakao, bježao na avliju i trčao kao sulud.

XXIII

Jednoga jutra našli su Stojana mrtva, u sobi, u ćošku jednom. Neki su govorili da je od straha umro, dok su drugi odlučno tvrdili da se otrovao. Niko nije znao kako je bilo, samo je svaki sa nekim strahom šaptao da je »umro bez svijeće« ... Prijatelji mu, opet, nijesu htjeli pričati nikome ništa. Oni su sami šetali se po kući i, uzbuđeni, međusobno se sašaptavali. Oni su i doktora doveli i savjetovali se kako će ga sahraniti. Drugome nijesu dali ni blizu pristupiti. Čak ni ženama nijesu dozvolili da, po običaju, oplaču mrtvaca i da ga, uzgred, bolje zagledaju.

— Umro! ... Došô mu suđeni čas — govorili su svakom kratko i surovo. — Bog tako htio, pa eto ...

Sprovod mu je bio sjutridan. I pokraj sviju neprijatelja, opet se sve živo diglo na noge da do vječne kuće otprati Stojana. Sva školska djeca sa svojim učiteljima i učiteljicama, svi »pjevači đaci« sa najnovijim krstom, ripidama i čiracima. I vladika, obučen u svečano ruho, i svi popovi. Sanduk su nosili mladići dvadesetih godina, obučeni u narodno odijelo, i pratili ih svi *opštinari*. Za sandukom je išla nepregledna gomila naroda, koja je putem sve to više rasla.

Nad samim grobom oprostio se sa Stojanom najomiljeniji učitelj šeherski, Pero, čiji je govor bio toliko hvaljen da ga moramo ovdje u cijelosti navesti.

— Tužni zbore — počeo je on žalostivim, plačevnim glasom kakvim je obično govorio nadgrobne govore. — Kao grom iz vedra neba porazila nas je juče crna i kobna vijest da se naš najzaslužniji muž, naš velikan, naš prvak, pokojni Stojan Mutikaša u

vječnost preselio. Svačije srce zadrhtalo je od žalosti kad je za ovo čulo. Stajali smo nijemi, ukočeni, skamenjeni, i pitali se: je li istina, je li ovo san ili java? O, smrti kleta, tiranko grozna, dokle ćeš nam tako kositi najodličnije sinove? ... Još nije travom obrastao ni grob vjerne mu supruge Angeline, a za njom nam i on ode ... Treba li da opisujem grdne zasluge toga čovjeka? One su tako velike da ih moje pero ne može opisati. Kuće svoje on je poklanjao narodu svome, školi našoj, dan i noć je radio na narodnim poslovima, ne žaleći nikakvih žrtava, i niko, niko nije u stanju da iskaže koliko smo i koga smo izgubili u njemu. Njegova djela, suncu ravna, neće skriti noćca tavna, i on će vječito živjeti u narodu svome, spominjaće se dok je sunca i mjeseca, a ime će mu se zlatnim slovima zapisati u knjizi dobrotvora narodnih. Vječna mu pamjat!

Dok je učitelj govorio, svi su stajali oborenih glava i gorko plakali. Plakali su i popovi, i djeca i starci. Izgledalo je da sve groblje jeca! I jedini Jovan, brat Stojanov, što nije suze pustio. On je mrgodan, polupijan, stajao u strani, pridržavajući se za Boška.

— Čuješ ti — doviknu Bošku kada su se vraćali sa groblja — ja sam, čini mi se, sad jedini našljednik. Burazer se mučio i stekô dosta, a sad ćemo ja i ti progledat očima. Kupiću kola i konje, pa ćemo se vozati i piti kô baruni jedni! Ima para, pa sad možemo! ... Šta ti veliš? ...

STOJAN MUTIKAŠA

Pred nama je roman jednoga pisca koji u istoriji naše književnosti zauzima vidno mjesto. Javivši se svojim prvim djelima u posljednjoj deceniji XIX vijeka i ispunivši, zatim, raznovrsnom književnom djelatnošću i prve dvije decenije našeg, Svetozar Ćorović je bio jedan od prvih ljudi svoje sredine koji je, kako je to slikovito rekao A. G. Matoš, »lučac zamijenio perom, a gusle hartijom«. On je na geografskoj mapi naše književnosti zaokružio dotad neobilježena mjesta: uvodio je u našu realističku prozu hercegovački život i postajao prvi njegov »moralni istorik i povjesničar«. Sem toga, zajedno sa Šantićem i Dučićem, on predstavlja jednu od najznačajnijih ličnosti onog mostarskog omladinskog pokreta koji je, u teškim uslovima austro-ugarske okupacije, zapuštenu hercegovačku mahalu na kraju XIX vijeka pretvarao u živu političko-kulturnu maticu, a u vrijeme izlaženja književnog časopisa Zora (od 1896. do 1901. godine) i u jednu od središnjih tačaka cjelokupne srpske nacionalno-kulturne akcije.

Značaj Ćorovićevog djela ne iscrpljuje se, međutim, u ovoj kulturno-istorijskoj perspektivi. Umjetnički nedostaci njegovog djela nisu neuočljivi, a ni neuočeni, ali i vrijednosti nisu neznatne. Započevši sa pisanjem veoma mlad (svoju prvu pjesmu objavio je još 1889-te kao četrnaestogodišnji dječak), on je do kraja života, 1919. godine, pisao mnogo, ali neujednačeno, bez šire kulture u temeljima svoga obrazovanja, najčešće, iako ne uvijek, bez dubljih misaonih i psiholoških zahvata, ponekad sasvim feljtonistički, površinski i jednoliko. No i pored toga, Ćorović je bio pisac neospornog pripovjedačkog ta-

lenta, sa toplim, intimnim osjećanjem života, sa darom za opažanje, sa tihom melanholijom i blagim humorom, sa smislom za plan i reljef priče, sa mirnim tonom jednostavnog i nenametljivog realističkog svjedočenja. Kritika je otud, uz sve ograde i oštrinu suđenja, u Ćorovićevom djelu oduvijek nalazila zanimljive motive i otkrivala u njemu, i pored svih površnosti i nedorađenosti, i značajne umjetničke domete, pojedinim njegovim pričama, kao što su *Bogojavljenska noć* i *Ibrahim-begov ćošak*, priznavala antologijsku vrijednost, a u Ćoroviću gledala jednog od osobenih pisaca mlađe generacije srpskih realista. I to ne kritika koju bi predstavljao ma ko, nego kritika koju je zastupao sud jednoga Jovana Dučića, Antuna Gustava Matoša, Bogdana Popovića, Jovana Skerlića, Isidore Sekulić, Sime Pandurovića i drugih.

Stekavši glas prvenstveno svojim pripovjedačkim radom, Ćorović se okušavao i na polju romana. Uz više zbirki crtica i pripovjedaka, od kojih su najznačajnije četiri sveske pod zajedničkim naslovom *Učasovima odmora*, zatim zbirke *Moji poznanici* i *Komšije*, uz više dramskih komada (*Zulumćar*, *Adem-beg*, *On* i druge), uz oveće pripovijesti *Jarani* i *U ćelijama*, u njegov književni opus ulazi tako i nekoliko romana (*Ženidba Pere Karantana*, *Majčina sultanija*, *Među svojima*), između kojih djelo *Stojan Mutikaša* zauzima posebno mjesto.

Objavljivan najprije, 1903. godine, u Beogradu, u časopisu *Delo*, a zatim, nešto kasnije (1907), izišavši, u Mostaru, i u posebnoj knjizi, ovaj roman je, prema svjedočanstvu jednog od dobrih poznavalaca Ćorovićevog književnog rada, dr Jovana Radulovića, uprkos izvjesnim nedostacima, među koje ovaj književni istoričar ubraja »površno prilaženje socijalnim problemima uopšte«, »nedovoljnu psihološku analizu« i, »mjestimično, naivne pojedinosti i nekarakteristične dijaloge«, odmah izazvao interesovanje čitalaca, i to kako »širim zahvatom jedne šarolike društvene sredine« koju je Ćorović u njemu dao,

tako i »lakim, neusiljenim pričanjem i, nada sve, zanimljivošću svoga razvoja«.

Vjerujem da ove osobine mogu da privuku Ćorovićevom romanu i današnjeg čitaoca, tim prije što životni put Stojana Mutikaše od petnaestogodišnjeg seljačeta u poderanim opancima na prašnjavom seoskom drumu do najbogatijeg gazde u čaršiji nosi u sebi, upravo u pravolinijskom slijedu i brzom promicanju slika, i jednu nenametljivu unutrašnju dramatičnost. Skrivena u potki Ćorovićevog mirnog i jednolikog hroničarskog nizanja, ona nije na prvi pogled primjetna, ali tokom romana sve razgovjetnije otkucava njeno bilo, dok se konačno, na kraju djela, ne slegne, u čitaočevoj svijesti, u jedan utisak koji se možda najbolje, ili bar najjednostavnije, može izraziti onim znanim, čestim ali često i zaboravljanim uzdahom: Kako se čovjek brzo mijenja i olako »dušu« gubi! Kako nas život neosjetno satire!

Prikazujući Mutikašin materijalni uspon i moralni pad kao simultan proces u kojem je ekonomski napredak praćen, i plaćen, moralnim posrnućem, Ćorović, dakako, nije išao za tim da u romanesknu formu zavija jednu moralističku tezu koja bi se mogla, ili ne bi mogla, braniti. Kao dosljedan realistički pisac, i po instinktu i po uvjerenju, Ćorović je samo slikao jedan životni slučaj u čijoj se vidnoj socijalnoj uslovljenosti, bez imputacija, prirodno i nenamješteno, javljaju i moralne i psihološke poente: o varljivom licu »uspjeha« i »sreće« u životu, o često nevidljivoj granici koja odvaja dobro od zla u »ovom lijepom bijelom svijetu«, o neprimjetnom utrnuću moralnih obzira kao smrti ljudskog bića. U širini svoga socijalnog zahvata i istinitosti svoga svjedočenja, uz svoju društveno-istorijsku dokumentarnost, Ćorovićev roman sadrži, dakle, i nijanse trajnijeg ljudskog značenja: u slici jednoga društva u kojem je trka za bogaćenjem »uništila sve obzire uljudnosti i pristojnosti, prestala da vodi računa o poštenju, o obrazu, ponosu, samilosti, ljubavi«, kako će ovaj pisac primijetiti u jednoj drugoj prilici, data je

slika životnih stramputica i tragičnih čovjekovih zabluda i potonuća.

Činjenica da se Mutikašin pozitivni ljudski nagon za boljim i višim, kao i njegova krepka snaga i radni elan izvitoperuju u naopakost i zlo navodi na zaključak o pesimističkom nastrojenju Ćorovićeve životne vizije. Osnovni ton njegovog pričanja, međutim, sjetan je, ponekad i gorak, ali uvijek sabran i miran. On kao da implicira u sebi suzdržani uzdah: tako je i tako biva, ali i onu drugu pomisao: da ne bi baš i moralo tako biti!

Kritička oštrica Ćorovićevog duha ne pravi bitnu razliku između Mutikaše, kao skorojevića i uljeza, i onih trgovaca-kućića koji su se držali »staroga reda«. Ćorović ih razobličuje kao jednake u svojoj pretvornosti, u nesposobnosti dubljeg ljudskog osjećanja i voljenja, u zaokupljenosti ciljem do kojeg ne biraju sredstva. Razlika među njima je samo u tome što one koji stiču karakteriše nezasitna glad, a one koji su stekli bojazan da se stečeno neće odbraniti i okrnjiti. Jeza savjesti javlja se i u jednima i u drugima samo u rijetkim trenucima, ali sa praga teških i potresnih pitanja oni se uvijek brzo vraćaju u okrilje olakih opravdanja i »spasonosnih« upoređenja: I drugi su takvi!

Ono što je pri tom degradiranju moralnih vrijednosti i presušivanju ljudske osjećajnosti osobito simptomatično, jeste činjenica da se f o r m e izvjesnih etičkih zahtjeva i dalje povlače u svijesti ljudi i u njihovim međusobnim odnosima, ali ne kao pojmovi sa stvarnom ljudskom i životnom sadržinom, nego kao prazne, ishlapjele ljušture koje su odavno izgubile svoj pravi smisao i svrhu. Vršiti svoje bračne dužnosti, obilaziti bolesne i ožaliti mrtve, ići u crkvu, moliti se bogu, biti rodoljub i dobrotvor zavičajnih škola, brinuti komunalne brige i »živjeti sa svijetom« — sve je to i dalje sastavni dio »svetih građanskih dužnosti i obaveza« koje niko i ne pomišlja da naruši niti dovede u pitanje. Ali, ništa od svega toga ne vrši se iz osjećanja simpatije i solidarnosti nego iz najnižih egoističnih pobuda i ogorčene

borbe za novac i prestiž. Reći »boli me srce« i upitati »imaš li duše«, busati se u prsa kao »Srbin i hrišćanin«, puštati »suzu iz oka« ili se »od srca smijati« — ne znači više ništa. Srce se stvrdlo, duša ishlapjela, riječi pohabale . . . A čovjek? — Što više misli samo na sebe, sve više sebe zaboravlja!

Reljefnu sliku ove naše balkanske i kasabalijske varijante čovjekovog otuđenja od sebe i života Ćorović, kao i sve drugo u svom djelu, ostvaruje najjednostavnijim mogućim potezima: bacajući na usko omeđeni Mutikašin put od vremena do vremena kontrastnu sjenku »živog srca« i patnje »bijednih ljudi« i izgubljenih ljudskih sudbina (Stojanovog oca i brata, prijatelja i djevojke), a zatim i svijetlo čiste prirode, on daje da se bar nasluti, ako ne i do kraja sagleda, i ona druga, mučna ili vedra, ali uvijek više ljudska stvarnost svijeta.

A u tim svjetlosnim proplamsajima i osjenčenjima grana se i izrasta i reljef Ćorovićevog romana, uobličuje se opseg i domet njegove slike. Idući pravom linijom Mutikašine životne putanje, Ćorović se, kao vičan pripovjedač, ali neiskusan romanopisac, brižno čuva da je stalno održi u središtu svoga vidokruga i ne usuđuje se udaljiti ni u vremenu ni u prostoru od nje. Ali kako pozornica Stojanovog života nije, i pored sve njegove skučenosti, samo kuća i magaza, u njegov život, pa time i u opseg romana o njemu, ulaze i sjenke tuđih života: Stojanova oca i prijatelja Miloša, i s njima život hercegovačkih seljaka, onih »živih mrtvaca«, »suhih, mršavih i gladnih«, što skapavaju u jednom teškom vremenu u kojem ih »nebo ne gleda, a zemlja izdaje«; zatim život ostarjelih i bolešljivih čaršijskih gazda što promiču sokacima kao ljudi koji se nečem uklanjaju; i život njihovih sinova, nenaviklih na rad, koji piju i troše ono što su im očevi stekli; i život gazdinskih žena nabreklih od vrele krvi i neistrošenih snaga koje se, kao Anđa Simina i Stojanova, prevrću nemirne u noći i uzdišu, osamljene, za vatrom i ljubavi; i život djevojačkih pupoljaka, kao Rosa, što izrastaju iza zidova periferijskih bašti i venu prije nego što

i progledaju u začuđenosti i strahu od svoje ljepote i sirotinje, itd., itd. Sve to doseže vidno polje Ćorovićevog romana, pa iako pisac preko toga često olako prelazi ili to samo ovlaš dodiruje, tragovi svega toga u romanu ipak ostaju.

Najčešće škrt u opisu i suzdržan u komentaru, hvatajući prije svega konce Stojanova života i plašeći se da njih ne ispusti iz ruku, Ćorović, ipak, dakle, atmosferu čaršijskog života ne sagleda samo kroz prizmu Stojanove sudbine. Ponekad, štaviše, u čitavim pasažima svoga romana on prelazi na krupni plan i pokušava dočarati opštu sliku čaršije i prenijeti bĭlo njenih damara. U ovim zahvatima on nije uvijek jednako srećne ruke (i njegova slika ostaje odveć često štura i blijeda), ali u jednom trenutku romana on u tome izvanredno uspijeva: u dvanaestom poglavlju drugog dijela ove knjige slika zaraćene čaršije i uzburkanih strasti u njoj, u svome karikaturalnom izobličenju i ironičnom patosu, dostojan je pandan Domanovićevih satira. Razbijene glave »kao rascvjetale proljetne ruže« i »kao smokva zgnječeni« nosevi, prigušeni jauci i zlobne psovke, sitne pakosti i krvave uvrede, sijaset mrtvih mačaka i pasa kao žrtava osvete razjarenih a nemoćnih žena i nestanak kokoški i pijevaca ispod poklopca u tuđem loncu — sve to živo slika niske strasti i primitivne nagone šarene ljudske gomile, taštost njenih propinjanja i uzvitlanu prašinu njezine gluposti.

I konačno, još jedno iznenađenje u ovoj knjizi, o kojem već natuknusmo, predstavlja pojava da sliku životne stvarnosti u njoj proširuju i produbljuju ponekad i opisi prirode, zapravo suptilno uhvaćena gibanja između čovjeka i nje. To je iznenađenje jer je za ovaj aspekt životne stvarnosti Ćorović inače pokazivao toliko malo smisla da su se mnogi čitaoci njegova djela, a među njima i Dučić i Isidora Sekulić, vajkali što od sunčanog mostarskog pejsaža i zamamnih boja Neretve toliko malo ili nimalo ne ulazi u sferu Ćorovićeve opservacije. »Ja se čudim kako mogu mirno zaspati, a da ne osjete najdublju grižu savjesti oni ljudi koji reknu: s j a j n i sunčev zrak,

z e l e n o lišće i p l a v o more«, citirao je Dučić Dodeovu misao i isticao da je to gotovo uvijek slučaj i kod Ćorovića kada hoće da »poetizira, kad hoće da unese u svoju priču malo opisa«.

Takvih slučajeva, nesumnjivo, ima i u ovom romanu:

> *»Preko zlatnih njiva, sa kojih se življe orila pjesma žetelačka, preko širokih livada po kojima su blistale britke kose u rukama kosača . . .« itd.*

Ali slučajevi na koje mi želimo da skrenemo pažnju drukčije su prirode. U jednome od njih, u onom u kojem se slap Stojanovih hvalisavih riječi o radnji i uspjehu gubi u noći, jer ga Anđa, obuzeta treperavom čežnjom, sa pogledom koji joj se otima u visinu, i ne sluša i ne može da čuje, u jednom, reklo bi se floberovskom, prepletu i simfoniji, sliva se opori odjek taštih zemaljskih briga i nemirni šapat lišća i mjesečine u pun akord života, i vječnosti.

Drugi slučaj ne možemo odoljeti a da u cijelosti ne navedemo:

> *»Uska ulica, ispupčena, ograđena malim, šiljastim, uzdignutim i položenim humkama, razgranala se pred njim (pred Stojanom — prim. B. M.) i bijelila se kao da je u čisti pamuk umotana. Na savijucima gdje je osjenčena ćošama, i strehama manjih i većih kuća, crnile su se po njoj oveće, raskomadane zakrpe i kao pjege neke, slične gavranovima, koji, sa krilima opruženim naširoko, leže mrtvi, nepomični. Male, sniske strehe i krovovi kuća, okićeni debelim, staklenastim mosurima, što vise o njima u dugim pravim redovima, kao da su se još više pogurile pod novim teretom, dok im se stari, i uspravljeni i nahereni, dimnjaci čisto ponose svojim velikim, teškim šubarama i izgledaju ljepši, vitkiji. Iza njihovih leđa izdizahu se plavičasti vrhovi tankih, udaljenih munara, gordi, veličanstveni, kao da su od najfinijega mra-*

mora istesani. Preko nekih omanjih, mrkih zidova, iz muslimanskih avlija, štrčale su široke grane starih šanduda i smokava, kao beharom okićene ... Studen, oštar zimski vazduh štipao je Stojana za nos, za uši i obraze, a noge su mu duboko upadale u mekotu, kao da je gazio po samome guščijem perju.«

Slika je ovdje mnogoznačajnija nego i na kojem drugom mjestu. Najprije u odnosu na Stojanov život: svečana atmosfera božićnjeg jutra i nevino, nedodirnuto paperje snijega bijelog od čistote, po kojem on korača, doimaju se kao kontrastni simbol Stojanovoj odrvenjeloj osjećajnosti i onoj crnoj stazi zla po kojoj se on bez povratka uputio. Dalje, u odnosu na sredinu u kojoj se roman odvija: to je trenutak u kojem se otkriva da ova »čaršija« nije samo arena za bjesomučne kavge i poprište ljudskih sukoba nego i mjesto ljudskog spokoja i čovjeku toliko neophodnih zavjetrina. I konačno, u odnosu prema piscu koji ju je stvorio: ona rječito govori o njegovoj ljudskoj i umjetničkoj prirodi: u toj atmosferi bjeline i tišine kojom ona zrači i odiše, blagost njegove ćudi kao da je slegala svoju vlastitu čežnju; sem toga, u toj slici je pejzaž našeg kraja, i po obrisima i po dahu koji u njemu živi: po uskim, grbavim sokacima, niskim strehama kuća pokrivenih snijegom, po bijelim visokim munarama i širokim granama starih šanduda, po tom skupu raznorodnih elemenata koji se slažu u harmoničan mozaik.

Rečeno je već, i s pravom, Matoš i Isidora Sekulić su rekli, da je Ćorović jedan od onih pisaca koji u svome djelu otjelovljuje život narodni i da su i mane i vrline njegovih knjiga odsjaj (i sjenka, da dodamo) onog stanja u kojem se taj život odvijao. Povodom romana o Stojanu Mutikaši mi smo govorili više o njegovim vrlinama. I to nam se čini kao ispravno: o Ćorovićevim nedostacima dosta se zna; njegove vrijednosti još nisu do kraja otkrivene.

Branko MILANOVIĆ

RJEČNIK

Adet — običaj
aždrahil — u islamu — anđeo koji vadi duše, odgovara hrišćanskom Arhanđelu Mihailu
akšam — večernja molitva, veče po zalasku sunca
anterija — haljina s rukavima koja se nosi ispod neke druge haljine
ahbab — drug, prijatelj
avaz — glas
ašluk — (evo ti za) dati nekome nešto za trošak

Bademi — pojas na kome su izvezeni bademi; ženski pojas sa kopčama od kovanog srebra u obliku badema
bakal — trgovac koji prodaje robu koja služi za ishranu
barbir — berberin, brijač
baša — turski starješina, gospodar
begenisati — naći da je neko zgodan, privlačan i zavoljeti ga
bézbeli — dakako, dabome
belćim — jamačno, svakako, vjerovatno
beričet — blagoslov božji, sreća, obilje
bina — velika zgrada, po pravilu od tvrdog materijala
bojni — (trgovac) — veliki trgovac
borija — truba
botan — vrsta platna
brakosočetanije — vjenčanje, bračni ugovor
bujruntija — zapovijest ili naređenje paše ili drugog glavara

Čarka — (kome ti — prosipaš) — kome ti sipaš prah u oči
časlovac — staroslovenska čitanka
čekmedže — sanduk u kome se čuva novac
čavitast — plav, modar, indigo — plav
čit — (stambolski) jača tkanina za muške anterije; cic

ćemar — (na — izrađena vrata) — svod
ćenare — kraj, granica; vrsta platna i kraći tepih
ćereća — svilom protkano platno
ćerčivo — okviri prozorski

ćurak — gornja haljina postavljena krznom

Davija — tužba, parnica, proces
dajinica — ujna
dako — da ako, ta ako
demek — dakle
demirli — gvozden, od gvožđa
denjiz — more
desetinar — onaj koji prikuplja desetinu
dimije — donji dio odjeće u muslimanke
dolibaša — onaj koji za trpezom zauzima prvo, počasno mjesto

Džamadan — prsluk ukrašen vezom, gajtanima itd.

Đulbehar — ružin cvijet
đuturum — staračko nemoćan, oronuo, senilan

Evlad — djeca, porod
ekmedžinica — pekara
emšerija — zemljak, čovjek iz istog mjesta
efendum — uzrečica, kao otprilike: gospodine moj!

Fajda — korist
fermati — priznavati, uvažavati nekoga
fesliđen — bosiljak
frk — (frk pite) — kolut pite
funur — furuna, plehana peć

Galijat — silovit čovjek koji nepravedno napada slabijeg, zloupotrebljavajući svoju nadmoć

Gleston (Gledston) — Gladstone William Ewart (1809—1898) poznati engleski državnik

Haberdžija — onaj koji nosi glas, vijest, poruku
havs — haps, zatvor
hajvan — živinče, životinja
hajirli — srećan, srećno
halal (mu vjera!) — neka je prosta, blagoslovena; bravo!
halaliti — dati ili prodati drage volje, od srca
haramlija — razbojnik, lopov
hesabiti — misliti, smatrati, suditi
hećim — ljekar
huncut — mangup, zajedljiv

Ikonos — daščica ili neki drugi predmet na koji se stavlja, odnosno na kome se drži ikona
ilac — iladž — lijek
insan — čovjek
ispat — dokaz
ič (hič) — ništa

Jaban (a) — stranac, tuđinac
jagluk — vezena marama, obično svilena
jaran — drug, prijatelj
jeda — (tamo kakvog djeteta) — e da, da li ima...
ječerma — kratak ogrtač do pasa i bez rukava koji se ne zakopčava, obično bogato ukrašen
jurgunski — ciganski, u smislu sirotinjski

Kabuliti — pristajati na nešto, primati, prihvatiti nešto
kalajli (— fesovi) — potpuno umašćeni od dugog nošenja
kalpozanast — lažljiv
kanat — krilo vrata ili prozora
karađoz — crno oko; cirkus
kahvajast — kafene boje
kenjac — magarac
kijamet — napast, nesreća, nevrijeme; sudnji dan
kundure — cipele
kutarisati — osloboditi, izbaviti
kušljati — gužvati

Maven — plav
matah (matak) — uležana roba
mehkobrazan (ko je —, ponio ga đavo) — ko ima obraza, pošten i osjetljiv čovjek
mrginj — granica, međa
mutap — pokrovac, pokrivač za konje; onaj koji pravi mutape
mutesarif — okružni načelnik, upravnik grada

Nalèt (— đavola) — ne bilo ga, dalje od mene
načomrditi se — namrštiti se

Okoprčan — kočoperan- vitalan, živolazan
okruga — povezača, marama za glavu u seljanki
opsihiriti — omađijati očarati
orjatin — silovit, siledžija, nepravičan čovjek

Panta — letva
peksimet — dvopek, prepečen hljeb
peksin — prljav, nečist, pogan
peš — skut; krzneni rubovi na prednjem dijelu ćurka
pešćeš — pekšiš — dar, poklon
polušarlija — poluvarošanin, ni seljak ni građanin
potrpežnjak — stolnjak, prostirka po stolu
preša — žurba hitnja
prokalpozaniti se — prolagati se

Rađa — radnja, trgovina

Salta — koporan (kaput) sa širokim rukavima
samsov — nezgrapan, nespretan
sahan — bakarni tanjir
sevlija — čempres
sermija — stoka, blago, imanje
silah — pojas, obično kožni, za koji se stavljaju sitni predmeti ili oružje
sinija — nizak sto za ručavanje
somun — lepinja
starohan — oronuo čovjek; starmali
struna (liječiti) — bolovi u oblasti trbuha
subaša — predstavnik spahija u selu koji prikuplja od seljaka feudalna davanja

Šalvare — široke gaće
šandud — krupan crni dud
šerbetnjak (kahveni) — sud u kome se kuha kafa
šilte — jastuk ili dušečić na kome se sjedi

škritorija — kancelarija u dućanu

škutor — katolični seljak iz zapadne Hercegovine — u pogrdnom nipodaštavajućem smislu

Tabijat — narav, ćud, navike

tozluci — dokoljenice

traboloz — svileni pojas

Ukabuliti — pristati na nešto, upustiti se u nešto, prihvatiti

utlejisati — ispeglati, izglačati »peglom«

Vakat — vrijeme, doba

veselica — božićna pečenica, prase ili brav zaklan za božićne praznike

Zaptija — pandur, žandarm

zateščati (zateščala žena) — zatrudnjeti, postati bremenita

zenđil — bogat

zeman — vrijeme, doba

zijaniti — izgubiti, imati štetu u trgovačkim poslovima

Žujica (— na fesu) fitilj od čohe kroz koji se provlači kićanka na fesu

NAPOMENA

Ovo izdanje pripremljeno je prema tekstu objavljenom u biblioteci »Srpska književnost u sto knjiga« (Novi Sad, 1962).

Piščev jezik u ovom izdanju ostao je neizmijenjen. Jedino su oblici nekih riječi i pravopis prilagođeni savremenim normama. U slučajevima kad je autor pisao pojedine riječi ikavskim oblikom u tekstu izvan dijaloga vršena su preinačavanja na oblik savremene ijekavice, kako je napisan cijeli roman. To isto učinjeno je i sa pojedinim riječima u kojima ijekavica nije bila dosljedno provedena.

Ur.

Svetozar Ćorović
STOJAN MUTIKAŠA

Izdavač:
»Svjetlost«, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Za izdavača:
Vladimir Knor

Tehnički urednik:
Hilmo Hadžić

Korektor:
Zineta Pešto

Štampa:
Štamparsko preduzeće »Grafičar«, Tuzla

Za štampariju:
Obrad Jakšić